

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

“Минтақавий иқтисодиёт” кафедраси

“Миллий ва жаҳон иқтисодиёти” фанидан

маъруза матнлари тўплами

Тошкент 2011

1-мавзу: Миллий ва жаҳон иқтисодиёт фанининг мақсади, мазмуни ва моҳияти

Режа

1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси, мазмуни, курснинг предмети.
2. Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтиши ва миллий иқтисодиётни шаклланиши.
3. Миллий иқтисодиётни бошқарув тизими ва унинг вазифалари.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 20 йиллик тарихий даври давомида бу фан таркиб ва тузилиш жиҳатидан такомиллаштирилдию Иқтисодиёт кенг маънода - бу бир томондан, ўзига хос қонунлар асосида ривожланадиган ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларини бирлаштирган хўжалик бўлиб, иккинчи томондан иқтисодиёт, юқори меҳнат унумдорлигига эришиш, аҳолини турмуш даражасини яхшилаш ва чекланган ресурслардан унумли фойдаланиш мақсадида иқтисодий қонунларни ўрганиш билан шуғулланадиган энг ўадимий фанлардан биридир.

Миллий иқтисодиёт фани эса - иқтисодиётнинг шаклланиш ва ривожланиш муаммоларини янги шароитда, мустақиллик шароитида ўрганиладиган иқтисодий фанлар тизимидаги Ёш фандир.

Миллий иқтисодиёт иқтисодиётни ҳам миллий (nomos), ҳам иқтисодий (oikos) қисмларини бирлаштиради.

«Миллий» сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб «natio»- халқ сўзини англатади. «Иқтисодиёт» эса грекча сўздан олинган бўлиб, «oikonomike»- уй хўжалигини бошқариш санъати маъносини англатади.

Иқтисодиётни 3 хил тушунчаси бор:

- Ишлаб чиқариш муносабатларининг йиғиндиси;
- Туман хўжалиги, мамлакат ёки мамлакатлар хўжалиги ёки дунё хўжалиги;
- Иқтисодий муносабатларни тармоқлараро ёки функционал аспектларини (томонларини) ўрганадиган фан тармоғи.

Миллий иқтисодиёт- бу тармоқлар хусусиятини бирлаштирган, мужассамлаштирган комплексдир.

Миллий иқтисодиёт- бу мамлакат хўжалигини, унинг таркибини, унинг айрим элементларини ўзаро боғлиқлигидир.

Иқтисодиёт, Миллий,- деб аталса ҳам, у маълум бир миллат манфаатини ифодаламайди, балки умуммиллий манфаатларга хизмат қилади.

Иқтисодиёт инсон фаолиятининг асосий жиҳати, жамият ҳаётининг пойдеворидир. Шу боисдан «аввал иқтисод, кейин сиёсат» дейдилар. Инсон тирик жон бўлгани учун, биринчи навбатда, унинг моддий талаб эҳтиёжи қондирилиши керак, чунки унга фақат иқтисодий фаолият орқали эришилади. Кишилар ҳамиша иқтисодиёт билан машғул бўладилар, чунки шу йўл билан ўз риск-насибасини яратадилар. **Иқтисодий фаолият**-у ёки бу мамлакат, бутун инсоният алоҳида индивидлари, гуруҳлари, ижтимоий қатламларнинг фаолиятидир.

Иқтисодий фаолият – бу моддий ва маънавий неъматларни яратиш, хизматлар кўрсатиш, истеъмол қилиш билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатлардир. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги туфайли, иқтисодий фаолият **биринчидан**, у ёки бу эҳтиёжларни қондиришнинг устувор аҳамиятга эгалиги, **иккинчидан**, мақсаднинг долзарблиги ва **учинчидан**, бошқа муқобил мақсадларга қараганда унга эришиш учун тўланадиган ҳақнинг нархини танлаш билан боғлиқ муаммони ҳал этади. Бу уч ҳолат иқтисодий фаолиятнинг мазмунини ифодалайди. Иқтисодий фаолиятни ўрганишда миллий чегараларини танлаб олиш ҳозирги замон техникасини, сиёсатини ривожланишини ҳамда умуммиллий кўрсаткичларини таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир давлат маълум **бир соҳани ёки умуман иқтисодий фаолиятни муваффақиятли** ривожлантиришни у ёки бу шароитларини яратади. Бу ўз навбатида мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётида маълум ўрин эгаллашида катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон **Миллий иқтисодиёти** мавжуд бўлган барча соҳалар, бирлашмалар, корхона ва ташкилотларнинг йиғиндисиدير. Улар ягона иқтисодий тизимга, умумий қонунларга ва ривожланиш мақсадларига асосланган ҳолда бирлашган.

Миллий иқтисодиёт **курсининг предмети** алоҳида мамлакат миқёсидаги иқтисодий фаолиятни, иқтисодий жараёнларни унинг тармоқларини, ҳудудий ва функционал таркибини қамраб олади.

Миллий иқтисодиёт курси:

1. Мамлакатнинг ягона халқ хўжалиги мажмуи каби **Миллий иқтисодиётни шаклланиш** жараёнини ўрганади;
2. Иқтисодиётни бошқаришда ҳаддан ташқари марказлашган тоталитар тузумдан тубдан фарў киладиган **бозор иқтисодиётини шаклланиш жараёнини** ўрганади;
3. Мамлакат иқтисодиётини ислоҳ қилиш принципларини ўрганади.
4. Мамлакат иқтисодиётининг ислоҳ қилишни миллий ўзбек моделини моҳиятини ўрганади.
5. Иқтисодиётнинг бошқариш шакллари қайта қуриш, янги бошқарув ташкилотлари тизимини яратиш ҳамда мустақиллик шароитида давлат бошқарувини ташкил қилишни ва бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиб бориш жараёнларини ўрганади.

Миллий иқтисодиёт бошқа **иқтисодий фанлар билан чамбарчас боғлиқдир**. Миллий иқтисодиёт иқтисодий фанларнинг таркибий қисми сифатида умумий қонунлар асосида ривожланади. У аввало иқтисодиёт назарияси билан боғлиқ. Маълумки иқтисодиёт назарияси фани инсоннинг, жамиятнинг иқтисодий фаолияти, яъни моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш жараёнларини, шу билан бирга, иқтисодий қонунлар, категориялар ҳамда уларни амал қилиш механизминини ўрганади. У кишилиқ жамияти пайдо бўлгандан буён ривожланиб такомиллашиб келаяпти.

Миллий иқтисодиёт курси иқтисодий ривожланишни ва такомиллашининг бир, махсус даврига яъни марказдан туриб бошқариладиган иқтисодиётни бозор иқтисодиётига ўтиш даврига тўғри келади. Бу эски иқтисодий тизимни тубдан ислоҳ қилиш ва янги ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини яратиш даврини ифодалайди. Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни такрор ишлаб чиқариш Миллий иқтисодиётнинг предмети бўлиб ҳисобланади.

Миллий иқтисодиёт курси макроиқтисодиёт, молия ва кредит, ва бошқа иқтисодий фанларнинг назарий томонларини маълум давлатнинг—масалан, Ўзбекистон Республикасининг хусусияти ва шароитига боғлайди. Бўлажак иқтисодиёт мутахассислари эътиборини ўз мамлакатининг иқтисодини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишга қаратади. Миллий иқтисодиёт фанини ўрганиш социология, тарих, иқтисодий география, статистика, информацион технология ва бошқа фанларни чуқур билишни тақозо қилади. Чунки, иқтисодчи-мутахассис иқтисодий фаолиятни барча жараёнларини тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш учун иқтисодий, ҳуқуқий, техника ва бошқа фанларни ҳам билиши лозим бўлади. 1991 йил 31 август куни Тошкент шаҳрида Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари сессияси бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистонни давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Махсус ўрар билан Ўзбекистон ССР «**Ўзбекистон Республикаси**», деб аталадиган бўлди. **1 сентябрь-Мустақиллик куни**, деб белгиланди. Ўзбекистон Республикасининг **Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида қонун** қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси **унитар давлат** бўлиб, давлат ҳокимияти ҳокимиятнинг таўсимланиш назариясига биноан мустаҳкамланган. **Унитар давлатда** давлат тузилиши шакли, давлат ҳудуди таркибида, федерациядан фарўли равишда, федератив бирликлар (штатлар, ерлар) бўлмайти, балки **у маъмурий-худудий бирликлар** (вилоятлар, туманлар, ва ҳоказо) га бўлинган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудий жихатдан бўлинмас ягона давлатни ташкил қилади. Унинг таркибига Ўраўалпоёистон Республикаси, 12 та вилоятлар, 163 та туманлар, 120 та шаҳарлар, кишлоклар ва овуллар киради. **Майдони** – 448,9 минг кв. км, **аҳолиси** – 28 млн*

* Республика аҳолисини ўсиш сурати пасайиш тенденциясига эгадир.

Масалан: 1970-1979 йй.да ўсиш сурати 3%ни ташкил қилган.

1980-1989 йй.да 2,6%ни ташкил қилган.

1990-2001 йй.да ўсиш сурати 1,8%ни ташкил қилди.

БМТнинг маълумотига қараганда Ўзбекистоннинг аҳолиси 2010 йилда 3 млн. кишига ўсади.

киши, ундан 9358,7 минг киши ёки 38 % шаҳар, 15502,0 минг киши Ёки 62 % қишлоқ аҳолисини ташкил қилади. 1 км² га тўғри келадиган аҳоли сони 53,3 кишидир. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлари – 27,9 млн.га, шундан суёоришга яроқли ерлар 5 млн.га, суғориладиган ерлар 4,2 млн. га ни ташкил қилади. (Журнал. «Бизнес курьер»¹ 31. 2003 й 23 октябр 6-бет)

- 1991 йил 18 ноябрда Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи тасдиқланган;
- 1992 йил 2 март Ўзбекистон Республикаси БМТига аъзо бўлиб қабул қилинган;
- 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тасдиқланган;
- 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинган;
- 1992 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси тасдиқланган;
- 1994 йил 1 июлда Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси муомалага киритилган.

Ўзбекистон – суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади. Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар. Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-худудий тузилишини ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг тизимини белгилайди, **ички ва ташқи сиёсатини амалга** оширади. Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва худуди дахлсиз ва бўлинмасдир. Ўзбекистон Республикасининг **давлат тили ўзбек тилидир.** У ўз худудида истиёомат ўилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади.

Мустақилликка эришгандан сўнг мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини ўамраб олган **иқтисодий сиёсат** шаклланиб, истиёбол йўналишлари белгилаб олинди. Собиқ иттифоўнинг парчаланиши оқибатида Ўзбекистонга ўта марказлашган, директив усул билан бошқарилган, мулкчиликнинг чекланган турларига асосланган иқтисодиёт мерос қилиб ўолдирилган эди. Бу эса чуқур иқтисодий инўирозга олиб келди. Ишлаб чиқариш ҳажми, миллий даромад кўрсаткичлари пасайиб кетди ва ҳоказо.

Республика Президенти ва ҳукумати зудлик билан қатъий чоралар кўриш натижасида, энг аввало, янгича **иқтисодий сиёсат** ишлаб чиўилди. Унинг негизига **бозор иқтисодиёти асос қилиб олинди.** Дунёдаги барча ривожланган мамлакатлар тажрибасидан, айниўса, Туркия, Жанубий Корея ва бошқа қатор Осиё давлатлари намуналаридан тўғри фойдаланилган ҳолда, мумкин қадар тезроқ, **аҳолининг ҳеч бир табаўасига катта зиён етказмасдан бозор иқтисодиётига ўтиш кераклиги давлат сиёсатининг мазмунини ташкил ўилди.** Бунинг учун ҳар тарафлама кенг иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш режалаштирилди ва республикада бозор муносабатларига ўтишнинг қуйидаги назарий **асослари ва мезонлари аниқланди:**

- иқтисоднинг мафкурадан холи бўлиши ва унинг сиёсатдан устуворлиги;
- давлатнинг бош ислоҳотчи бўлиши;
- қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги;
- халқ манфаатларига қаратилган кучли ижтимоий сиёсатни юргизиш;
- бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиб бориш.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти илгари сурган ривожланишнинг бу **беш тамойили** амалда ўзининг хаётийлигини тўла тасдиқлади. Амалий иш жараёнида Ўзбекистон туб иқтисодий ислоҳотларни ўтказишни ўзига хос йўлини тўғрилиги ва таъсирчанлиги тасдиқланди. Бу тамойиллар жаҳон жамоатчилиги томонидан маъўулланди. Мазкур тамойилларни амалга ошириб, республикада ижтимоий-сиёсий барқарорлик, энг муҳими – бозор муносабатларини жорий этиш сари босқичма-босқич илгарилаб бориш таъминланди.

Ўзбекистонда ўтиш даврининг ўзидаёқ иқтисодий барқарорликни таъминлабгина қолмай, мамлакатни **иқтисодий ўсиш сари олиб чиўди,** келгусида уни янада жадалроў ривожланиши учун мустаҳкам замин яратди. Натижада жаҳон иқтисодий адабиётида ҳақли равишда тараққийнинг «Ўзбекистон модели», «Ўзбекистон феномени» деган тушунчалар пайдо бўлди.

Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги яқин ўтмишда умумиттифоқ халқ хўжалиги мажмуининг ташкилий қисмига кирар эди. Шу билан бирга Собик иттифоқдаги **меҳнат тақсимотига асосан хом ашёни етказиб берувчи** мавқеини эгалларди. Бундай шароитда халқ хўжалигини “**миллий иқтисодиёт**” тушунчаси билан таққослаш мумкин эмас эди.

Эндиликда Ўзбекистонда сиёсий ва давлат мустақиллиги камол топиши, иқтисодий ривожланишнинг ўз йўлини танлаш имконияти яратилиши билан республикада ҳозирги замон **миллий иқтисодиёти шакллана бошланди**.

Республикада иқтисодиётга оид бир қатор қонунлар қабул қилинди: «Мулкчилик тўғрисида», «Корхоналар тўғрисида», «Кооперациялар тўғрисида», «Ижара тўғрисида», «Тадбиркорлик тўғрисида», «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Чет эл инвестициялари ҳаёида», «Ташқи иқтисодий фаолият асослари тўғрисида», «Солиқ солиш тўғрисида» ва ҳоказолар каби 400 дан ошиў қонунлар қабул қилинди.

12 та кодекс қабул қилинди. Кодекс бу соҳалар бўйича қабул қилинган қонунларни мужассамланишидир.

Ўзбекистонда иқтисодиётнинг асосини ташкил этувчи **ишлаб чиқариш соҳасига** алоҳида эътибор берилди ва берилмоқда. Ушбу соҳанинг энг асосий тармоғи **саноатнинг анъанавий ривожланган турлари** – қишлоқ хўжалик машинасозлиги, кимё саноати кабилар билан бир қаторда мутлаўо янги саноат соҳаларини ташкил этиш зарур бўлди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири **қишлоқ хўжалиги ҳисобланади**. Унинг асосий бўғини бўлган пахтачилик энг рентабелли ва харидоргирдир. Шу сабабдан, келажакда ҳам пахтачиликни ривожлантириш, унинг тармоқ инфраструктурасида ўулай, мос ҳажмини, салмоғини аниқлаш, шунингдек, тола сифатини тубдан яхшилаб, дунё стандарти даражасига келтириш энг долзарб муаммодир.

Давлатимиз нисбатан катта ҳудудга эга ва унинг географик ўрни ҳам алоҳида хусусиятларга молик. **Бу ҳолат қурилиш ва транспортни** ҳам жадал суръатлар билан ривожлантириш вазифасини қўяди. Ялпи ишлаб чиқариш майдонларини, **уй-жой, маданий-маиший муассасалар, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларининг** мустақил моддий-техник пойдеворини яратиш қурилиш соҳасининг мазмунини ташкил этади. Траспортнинг муҳим тури бўлган денгиз транспортига эга эмаслигимиз, темир йўлнинг эса паст даражадалиги ва **фақат бир томонга, шимолга қаратилганлиги** ушбу жабҳаларда чуқур ўзгаришларни амалга оширишни назарда тутди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳаво транспорти республика ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ҳозирнинг ўзидаёқ дунёнинг ўнлаб мамлакатлари билан пассажир ва юк ташиш алоқаларини ўрнатди.

Давлат иқтисодий сиёсатининг асослари қилиб қуйидагилар белгиланди:

а) қисқа муддат ичида республикамизни **хом ашё ишлаб** чиқарадиган давлатдан дунё бозорларида рақобат ўила оладиган, **тайёр** маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган мустақил иқтисодиётга эга, ўудратли давлатга айланттириш;

б) **истеъмол бозорини, аввало, ички ресурслар ҳисобига тўлдириш**, аҳолининг озиқ-овқат, кундалик саноат товарларига бўлган эҳтиёжини жуда қисқа вақт ичида тўлиў таъминлаш;

в) аҳоли даромадларининг **нарх-наво билан мутаносиблигини** таъминлаш, бунинг учун зарур бўлган ижтимоий тадбирларни амалга ошириш;

г) пухта ишланган **қонунларга асосланган ҳолда** давлат суверенитетини (дахлсизлигини) таъминлаш, биринчи навбатда, халқ манфаатларини ҳимоя қиладиган **тенг ҳуқуқли, ўзаро фойдали ташқи иқтисодий алоқаларни ўрнатиш**;

д) ички истеъмол бозори ҳимоясини таъминлаш, давр талабига жавоб берадиган **молия-пул сиёсатини ишлаб чиқиш** ва ҳоказо.

Президентимиз И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» деган асарида «**Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига очик ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир**» деган эди (179-бет).

Республикада бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш уларни хар бири учун конкрет мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаб олишни тақозо этади.

Биринчи босқич бутунлай янги иқтисодий тизимнинг ҳуқуқий негизларини яратишга, давлатчиликни шакллантириш ва мустақкамлашга, эскича фикрлаш тарзларини онгимиздан чиқариб ташлашга қаратилган эди. Бу босқичда янги тузум учун ишончли пойдевор яратиш вазифаси ўйилди. **Биринчи босқичда:**

1. Ўтиш жараёнини ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислохотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини мустақкамлаш ва ривожлантириш;

2. Қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг янги шакллари ва вужудга келтириш, маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, шунингдек, **енгил саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги айрим корхоналарни акциядорлик асосида қайта қуриш** ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт негизларини яратиш. Хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;

3. **Молиявий аҳволни** барқарорлаштириш, молия ва солиқ сиёсати; кредит-пул сиёсати, нарх-наво бўйича ва пулнинг ўадресизланишига ўарши сиёсат ва ҳоказо ишлар амалга оширилди.

Республикада жамиятни ислох қилишнинг **иккинчи босқичининг** вазифалари **қуйидагилар деб белгиланди:**

1. Давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасидаги бошланган ишни охирига етказиш;

2. Ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналар, тармоқларнинг ҳам умуман давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш;

3. Миллий валюта – сўмни янада мустақкамлаш унинг конвертациясига, қатъий валюталарга эркин суръатда алмаштирилишига бутун чоралар билан эришиш. Бу вазифа 2003 йил 15 октябрдан бошлаб ҳал қилинди.

4. Иқтисодиёт таркибини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, унинг сифатини ва рақобатга бардошлигини жаҳон бозори талаблари даражасига етказиш ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига биноан давлат бошқарув органлари қуйидагича:

1. Ўзбекистон фуқароларининг умумий сайлов йўли билан тайинладиган Президент (1-илова).

2. Умумхалқ сайлови йўли билан сайладиган – Олий Мажлис депутатлари, Олий Мажлис сессияси, шу оралиқда Олий Мажлис Президиуми, тегишли хайъат ва қўмиталари (2-илова).

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси – унинг раиси Президент ҳисобланади (3-илова).

Булардан ташқари **ҳуқуқий органлар** мавжуд бўлиб, булар қаторига Ўзбекистон **Конституцион назорат қўмитаси, Конституцион суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси, Давлат Арбитражи** киради. Бевосита иқтисодий бошқарувга оид давлат маҳкамалари мавжуд бўлиб, улар бошқарув олий органларининг учаласида ҳам мавжуд. Президент девонида иқтисодий масалалар бўйича Давлат маслаҳатчиси мавжуд. Ушбу шахс давлатнинг иқтисодий стратегиясини ишлаб чиқишда иқтисодий қўмита ва бўлимларни ҳам назорат қилади.

Олий Мажлис ва унинг Президиуми таркибида ҳам иқтисодиётга оид қонунлар лойиҳасини ишлаб чиқадиган, шунга оид масалаларни Олий Мажлис сессиялари кун тартибига киритадиган бир неча қўмиталар мавжуд.

Бевосита иқтисодиёти бошқарадиган, давлат иқтисодий сиёсатини хаётга тадбиў этадиган бошқарув бўғинларининг асосийлари **қуйидагилар ҳисобланади. Бош вазир**, бош вазир ўринбосари, Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Давлат статистика қўмитаси, Ўзбекистон Марказий ва Миллий банклари, Халқ жамғарма банки, Давлат бож, солиқ ва хусусийлаштириш қўмиталари, барча вазирликларнинг иқтисодий бошқармалари ва ҳокимликлар (4, 4.1, 4.2, 4.3 -иловалар).

Миллий иқтисодиётнинг бошқарув вазифалари умумий тарзда қуйидагича белгиланган:

1. Бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини ва ижтимоий муҳитни яратиб бериш.
2. Мулк дахлсизлигини таъминлаш.
3. Рақобат ҳалоллигини сақлаш ва уни ҳимоя қилиш.
4. Даромад ва миллий бойликларни таъсимлаш ва қайта таъсимлаш.
5. Миллий маҳсулот таркибини яхшилаш мақсадида ресурслар тақсимотини тартибга солиш, устувор йўналишларни белгилаш.
6. Иқтисодиётни барқарорлаштириш, иш билан таъминлаш, инфляция жараёнларини назорат қилиш, иқтисодий ўсишни рағбатлантириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш;
7. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ўтиш даврининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тегишли чора-тадбирлар, хусусан, аҳолининг маълум бир табақаларини ижтимоий ҳимоялашни таъминлаш.
8. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш босқичларининг узвийлигини таъминлаш.
9. Республика аҳолисининг таркибий ўсиш суръатлари ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда янги иш жойларини ташкил этиш, аҳолини иш билан таъминлаш, меҳнат биржалари ва меҳнат бозорларини ташкил этиш. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш.
10. Истеъмол бозорининг ҳимоясини ташкил этиш.
11. Миллий пул бирлиги курсининг қатъийлигини таъминлаш ва ҳоказолар.

Бозор иқтисодиётига оғишмай боришни таъминлаш учун, биринчи навбатда, ана шу ўайд этилган ишларни амалга ошириш лозим бўлади. Шу билан бирга маҳаллий хусусиятларни ҳисобга олиш, олдинги марказлашган давлат бошқарув тизимининг ҳам мақсадга мувофиқ жиҳатларини сақлаб қолиш керак.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий жиҳатдан ўн иккита вилоят ва Ўраўолпоёстон Республикасини ўз ичига олади. Маълумки, вилоятлар яна туманларга бўлинади. Ушбу минтақаларнинг бошқарув органлари ва уларнинг ҳуқуқий, мулк чегараларига ўзгартиришлар киритилди. Маҳаллий аҳамиятга молик бўлган қонунлар ва фармонлар қабул қилиш халқ томонидан сайланган туман, вилоят депутатлари, уларнинг кенгашлари зиммасига юклатилган. Маҳаллий даражада Олий бошқарув ва ижрочи орган – **вилоят ва туман ҳокимият органлари тузилган**. Ҳокимлар республика Президентининг жойлардаги вакили бўлиб, улар Президент томонидан тавсия этилади ва маҳаллий депутатлар кенгашида тасдиқланади. Шу билан бирга улар маҳаллий **кенгаш раислари этиб сайланади**. Маҳаллий ҳокимиятнинг мулк ҳуқуқлари асосий қонунда қатъий белгиланиб, уларнинг шаклланиш манбалари ҳам аниқ кўрсатилган. Муниципал мулк деб аталмиш ушбу мулк маҳаллий саноат, тижорат ва бошқалар ҳисобига ташкил этилади ва улар тўлиқ маҳаллий ҳокимиятлар тасарруфида бўлади. Маҳаллий ҳокимиятларнинг иқтисодиётнинг бошқарув бўғинлари юқорида санаб ўтилган республика органларининг бўлимлари ҳисобланади.

Таянч иборалар

- *Миллий иқтисодиёт*
- *Давлат мустақиллиги*
- *Сиёсий мустақиллик*
- *Иқтисодий мустақиллик*
- *Иқтисодий сиёсат*
- *Унитар давлат*
- *Суверен демократик республика*
- *Маъмурий-ҳудудий бирликлар*
- *Миллий иқтисодиётнинг шаклланиш жараёни*
- *Бошқарув тизими*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт деганда нимани тушунасиз?
2. “Миллий” сўзининг маъноси нимада?
3. Иқтисодиётнинг уч хил тушунчаси хусусида нима дея оласиз?
4. “Миллий иқтисодиёт”ни «Халқ хўжалиги» иборасидан фарқи нимада?
5. Миллий иқтисодиётнинг шаклланиш жараёни қандай?
6. Миллий иқтисодиёт курсининг предмети ва уни бошқа иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги нимада?
7. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари нимада?
8. Унитар давлат деганда нимани тушунасиз?
9. Ўзбекистон-суверен демократик республика эканлигини маъноси нимада?
10. Бозор муносабатларига ўтишининг ўзбек модели, унинг моҳияти ва аҳамияти нимада?
11. Давлатнинг иқтисодий сиёсати ва унинг асослари тўғрисида нималар дея оласиз?
12. Бозор муносабатларига ўтишининг қандай босқичларини биласиз?
13. Миллий иқтисодиётни бошқарув органлари қандай тизимга эга?
14. Миллий иқтисодиётнинг бошқарув тизими қандай таркибга эга?
15. Миллий иқтисодиётни бошқаришда қандай вазифалар ҳал қилиниши лозим?

2-мавзу. Миллий ва жаҳон иқтисодиётнинг кўрсаткичлари

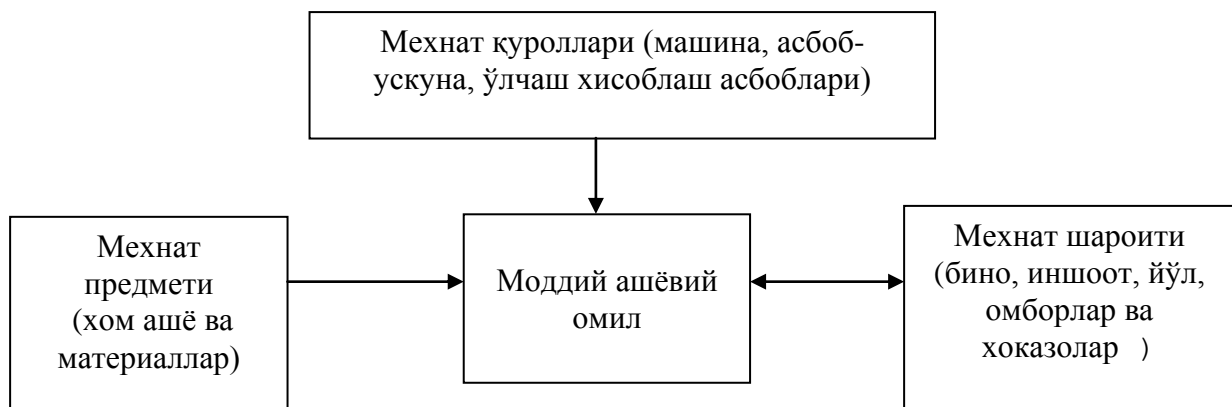
Режа

1. Миллий иқтисодиётнинг фаолиятини таъминловчи омиллар.
2. Иқтисодиётнинг ривожланишини белгилайдиган макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими.

Маълум бир давлатнинг иқтисодий фаолиятини чегаралаб уни жаҳон ҳамжамиятидан ажратиб олиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам миллий иқтисодиёт жаҳон иқтисодий тизимини бир бўлаги сифатида ўрналиши лозим. Демак, миллий иқтисодиётнинг хусусиятлари на фақат ички, балки ташқи омилларга ҳам боғлиқдир. Шундан келиб чиққан ҳолда миллий иқтисодиётга таъсир этадиган омиллар икки гуруҳга бўлинади: **Ташқи ва ички**. Улар бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ташқи омилларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Иқтисодий
 2. Сиёсий
 3. Демографик
 4. Маданий
- Жаҳон ҳамжамиятини **иқтисодий омилларига**, энг аввало, у ёки бу давлатнинг миллий иқтисодиётини ихтисослик - йўналишини белгилайдиган халқаро меҳнат тақсимоти киради.
 - **Сиёсий омиллар** ҳар хил шаклларда намоён бўлиши мумкин. Масалан у ёки бу маҳсулот етказиб бериш ёки хизмат кўрсатишни таъқиқлаб қўйиш; эмбарго эълон қилиш, у ёки бу савдо-сиёсий уюшмаларига қабул қилиш ёки ўилмаслик; дипломатик муносабатларни ўрнатилиши ёки бузилиши; у ёки бу ҳарбий-сиёсий ташкилотларга кириш, у ёки бу давлат билан бораётган уруш ҳолати ва ҳоказо.
 - Жаҳон ҳамжамиятида намоён бўладиган **демографик омиллар**, энг аввало, ишсизликни келтириб чиқариши мумкин бўлган ишчи кучларининг миграциясини (бир жойдан иккинчи жойга кўчиши) билан боғлиқдир. Бундай ҳолат ўайси давлат учун яхши кўрсаткич бўлиши мумкин, ва унинг акси-ўайсидир давлат учун Ёмон кўрсаткич бўлиши мумкин.
 - Миллий иқтисодиётга **маданий омиллар** ҳам кучли таъсир ўтказиши мумкин. Масалан: умуммаданияти кучли бўлган давлатларни бошқа давлат маданиятига таъсири (босқинчилиги-экспансия) туфайли унинг иқтисодини пасайишига (фойда келтириб турган маданият ва санъат тармоқлари даромадларини пасайиб кетиши туфайли) олиб келади. Миллий иқтисодиётга таъсир қилувчи **ички** омиллар:
 - Шахсий-инсоний омиллар
 - Моддий-ашёвий омил
 - Миллий иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари
 - Мамлакат миқёсида иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш имкониятини берадиган усуллар (методлар) киради.
 - **Шахсий-инсоний омил**- бу меҳнат қилиш қобилиятидан иборат бўлмиш **ишчи кучи** ва унинг фаолият қилишидир. Шахсий инсоний омил меҳнатга лаёқатли аҳоли, унинг жисмоний ва ақлий қобилияти, билим ва савияси, малака ва маҳоратидир. 2003 йилда Ўзбекистонда мазкур аҳоли 12 000 млн. кишини ташкил ўилган.
 - **Моддий ашёвий омил**-бу ишлаб чиқариш учун зарур бўлган барча моддий шаклдаги воситалардир. Унинг таркибига табиий бойликлар, улардан олинган хом ашёлар, машина-механизм, асбоб-ускуна, қурилмаган иншоотлар киради. Улар ишлаб чиқариш воситалари, деб ҳам юритилади. Уларнинг маълум нархда ҳисобланиб, пулга чаўилган шакли, яъни қиймат-пул шакли МДХ мамлакатларида ишлаб чиқариш фондлари номини олган. Моддий омиллар таркибан уч қисмдан иборат:

Моддий-ашёвий омил билан шахсий-инсоний омил бирикиб меҳнат жараёни, яъни ишлаб чиқариш юзага келади. Бунинг натижасида турли-туман маҳсулотлар ва хизматлар яратилади.

Тадбиркорлик қобилияти оддий ишчи кучидан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришда бошқаришдан иборат бўлган алоҳида вазифани бажаради. У табиатан ишбилармонлик қобилияти бўлиб, алоҳида бир истеъдод, юксак билим, махсус тайёргарлик ва маъсулият мужассами, демакдир.

Тадбиркорлик қобилияти моддий омиллар билан бирикмайди, балки шу омиллар билан ишчи кучининг самарали бирикишини, иқтисодий фаолиятдан яхши натижа олинишини таъминлайди.

- **Миллий иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари.**

Инсоният тарихи хўжалик юритишни турли хил шакллари биледи:

Анъанавий ёки натурал иқтисодий тизим

Бу ўта кўхна ва қолоқ иқтисодий тизим, узок вақтгача ўзгармай қолгани учун архаик (эски) тизим деб баҳоланади. Бу тизимда қўл меҳнати ҳукмрон, ишлаб чиқариш натурал характерга эга: меҳнат унумдорлиги ва турмуш даражаси ғоят паст. Иқтисодий алоқалар хўжаликнинг ўз ичида юз беради. Бошқалар билан олди-сотди муносабатлари бўлмайди. Бу табиатан берк иқтисодиёт давлат сиёсати таъсиридан ҳоли бўлади. Анъанавий иқтисодий тизимнинг аломатлари ҳали цивилизация гирдобига тортилмаган, уруғ-аймоқчилик шароитида яшаётган баъзи бир Африка халқларида учраб туради.

Бозор иқтисодиёти тизими

Бу бозордаги талабни қондиришга қаратилган, бозор орқали ҳамкорликни тақозо этувчи эркин ва демократик тизим. У хусусий мулкчилик, бозор учун ишлаш, чекланмаган иқтисодий танлов, наф кўриш ва рақобат каби тамойилларга асосланади. Бозор тизимида даромад топиш чегараланмайди, бой бўлиш таъқиқланмайди, ўзига тўқ, фаровон яшовчи одамларнинг моддий тенгсизлиги мавжуд бўлади. Бозор тизими асосида товар ишлаб чиқариш, пул ётади. Бозор тизими дунёнинг барча мамлакатларида бор, лекин унинг ривожланиш даражаси бир хил эмас.

Тоталитар-режали ёки буйруқбозлик-маъмурий иқтисодиёт тизими

Бу тўла тўқис давлатлаштирилган иқтисодий тизимдир. Унинг асоси давлат мулки ҳисобланади, ишлаб чиқариш давлатнинг режа-топшириқларига биноан юргизилади, нима ишлаб чиқариш масаласи давлатнинг буйруғига биноан ҳал қилинади. Бой бўлиш таъқиқланади, камбағалларнинг тенглиги ҳукм суради. Бундай иқтисодий тизим собиқ социалистик мамлакатларда бўлган.

Аралаш иқтисодий тизим

Бу ҳар хил даражада бозор ва нобозор алоқа-муносабатларининг ўришмасидан иборат тизимдир. Бу тизимда бозор воситалари билан биргаликда режалаштириш, ҳамкорлик ва саховатга асосланган иқтисодий алоқалар мавжуд бўлади. Иқтисодиёт юксак технология, ғоят юқори меҳнат унумдорлигига асосланади, бу эса моддий тўқинчиликни таъминлайди. Аҳолининг кўпчилиги мулк соҳибига айланади.

- **Иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш имкониятини берадиган усуллар:**

- Халқаро бозорда рақобатбардошлик афзаллигини кўрсаткичи миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини баҳолайдиган муҳим кўрсаткичдир. Миллий иқтисодиётда у

йиллик миллий даромад ҳажмини йил давомида сарфланган барча ресурсларнинг қийматига бўлган нисбатидир.

Мамлакатнинг бойлиги қуйидаги кўрсаткичлар йиғиндиси билан баҳоланади:

1. Аҳолининг жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)
2. Табиий ресурслар қиймати
3. Меҳнат ресурсларининг қиймати
4. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва турлари корхоналарининг қиймати.

Мамлакат ихтиёридаги мавжуд ресурслар юқоридаги кўрсатилган усуллар билан аниқланиши мумкин.

Миллий иқтисодиёт фаолияти ҳар хил макроиқтисодий кўрсаткичлар билан ифодаланади. Ўанчалик маҳсулот кўп ишлаб чиқарилса, шунчалик мамлакат бой бўлади, иқтисодиёт самарали фаолият кўрсатади ва ҳоказо. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот хилма-хилдир. Унинг сони ва хиллари миллионлар билан ўлчанади ва хилма хил ўлчов бирликлари билан ифодаланади (дона, метр, тонна, киловат соат ва ҳоказо) уларни бир-бири билан таққослаб ёки қўшиб бўлмайди. Шунинг учун уларнинг ҳаммасини ягона асосга келтирадиган, ягона ўлчов бирлиги зарур бўлади. Ана шундай кўрсаткич бўлиб амалиётда қиймат кўрсаткичлари қўлланилади (сўм, доллар, евро, рубл, фунт стерлинг ва ҳоказо).

Макроиқтисодиётда қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида иқтисодиётнинг ривожланиши ёки пасайиши, унинг ютуқ ва камчиликлари аниқланади, ўлчанади;

- Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)
- Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)
- Инфляция, унинг ўсиш суръати
- Давлат бюджети тақчиллиги
- Дефлятор-инфляциянинг ҳақиқий даражасини ифодаловчи

$$\text{кўрсаткич} = \frac{\text{ЯИМнинг амалдаги баҳоларда}}{\text{ЯИМ солиштирма баҳоларда}}$$

Истеъмол баҳолар индекси

- Ишсизлик даражаси ва ишсизлик сони, аҳолининг иш билан бандлиги даражаси
- Аҳолини моддий неъматлар ва хизматлар истеъмоли ҳажми, унинг жамғармалари, иш ҳақининг қуйи миқдори ва қатор бошқалар.

Ишлаб чиқаришнинг натижаларини ифодалайдиган макроиқтисодий кўрсаткич бу **ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ (ЯММ)** ҳисобланади. **ЯММ бир йил ичида миллий хўжаликда яратилган, тақсимланган ва фойдаланиладиган пировард якуний маҳсулотлар қийматидир.** ЯММ мамлакатда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ва хизматлар йиғиндисининг **пул шаклидаги ифодасидир** (мамлакатда ёки унинг ташқарисидагидан қатъий назар). Миллий хўжаликда яратиладиган жуда катта ҳар хил маҳсулот ва хизматлар истеъмол товарларига ва инвестиция товарларига ёки ишлаб чиқариш воситалари маҳсулотларига бўлинади. Бу кўрсаткич, яъни ЯММ кўрсаткичи 1987 йилдан БМТ методологияси бўйича ҳисоблана бошланди.

$$\text{ЯММ} = \text{ЯИЖМ} + \begin{array}{l} \text{Шу мамлакат юридик ва} \\ \text{жисмоний шахсларининг} \\ \text{хориждан оладиган фойда ва} \\ \text{даромадлари} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Хорижий инвесторлар ва} \\ \text{ишчиларни шу мамлакатдан} \\ \text{олган фойда ва даромадлари} \end{array}$$

Маълумки ҳар хил давлатларда ташқи савдо сальдоси (қолдиғи) бир хил эмас ва у ЯММ таркибига қўшилади. Бу, ўз навбатида, ЯММ ҳажмини ўзгартириб юборади. Натижада ЯММ кўрсаткичи таққослаб бўлмайдиган ҳолга келиб қолади. Шунинг учун мамлакат иқтисодини ривожланиш даражасини аниқ ифодалайдиган кўрсаткич бўлиб, **ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи (ЯИЧМ)** ҳисобланади.

ЯИМ- бу мамлакатнинг иқтисодий фаолиятини умумлаштириб ифодаловчи кўрсаткичаир. У мазкур мамлакат ҳудудида **пировард истеъмол учун ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар қийматига тенгдир.**

ЯИМ жами ижтимоий маҳсулот- ЯИМ (C+V+M) дан тубдан фарқ қилади. Бу фарқлар куйидагилардан иборат:

ЯИМ- бу истеъмолга тайёр хаётий неъматларни билдиради. Шу сабабли унинг таркибига қайта ишлаш ёки қайтадан сотишга мўлжалланган маҳсулотлар кирмайди. Масалан: хом ашё, материал, ёнилёи, энергия, уруғлик, озуқа, транспорт хизмати, улгуржи савдо, тижорат, молиявий хизматлар ва бошқалар ЯИМ қийматига қўшилмайди. Акс ҳолда ЯИМ ҳам такрорий ҳисоблардан ҳоли бўлмас эди.

ЯИМ- бу ички маҳсулотдир. Чунки у мазкур мамлакат ҳудудида жойлашган барча резидентлар (қайси миллат ва қайси давлат фуқаросига мансуб эканлигидан қатъий назар) томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар қийматини ифодалайди.

ЯИМ натура ва пулда ҳисобланади. Натурада айрим маҳсулотларнинг ҳажми, миқдори, сони аниқланади. Масалан: кўмир, пахта, дон, цемент кабиларнинг миқдори тоннада, тахта, газ эса кубометрда аниқланади.

Маҳсулотлар хилма-хил бўлганидан уларни ягона моддий- натурада аниқлаб бўлмайди. Масалан: ўқитиш ёки даволаш хизматини тонна, м, м³ орқали ўлчаб бўлмайди. Шу сабабли уларнинг кўлами (ҳажми, миқдори, сони) неча пуллик хизмат кўрсатилганига қараб аниқланади.

Ялпи ички маҳсулот ҳажми яратилган маҳсулотлар (M) ва хизматлар миқдорини (X) уларнинг бозор нархига (P) кўпайтмасидан иборат:

$$\text{ЯИМ} = \sum MP + \sum XP$$

Мазкур мавзунини яқунлар эканми куйидаги хулосаларни чиқаришимиз мумкин:

1. ЯИМ таркибига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ахамияти орта боради. Охириги 30-40 йил ичида жаҳон миқёсида Фан-техника тараққиёти ривожланиши моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган соҳани тубдан ўзгартириб юбораяпти. Моддий неъматлар ишлаб чиқарадиган соҳанинг чегараси кенгайиб, ортиб бораёпти. ФТП янги технологияларни яратадиган бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бораёпти.

2. 80-йиллар охиридан бошлаб АҚШ ва бошқа ривожланган давлатларда ахборот ишлаб чиқариш кенг ривож топмоқда. У кишиларни меҳнат фаолиятини учинчи кучли соҳасига айланиб қолаяпти. АҚШ миллий иқтисодиётида янги тармоқнинг улуши ЯИМ ҳажмида шу давр ичида 50 % гача ошган.

3. Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам хизмат кўрсатадиган соҳаларни улуши ортиб бораёпти ва ҳоказо.

Таянч иборалар

- Миллий итисодиётни таъминловчи ташқи омиллар
- Миллий итисодиётни таъминловчи ички омиллар
- Бозор иқтисодиёти тизими
- Буйруқбозлик-маъмурий иқтисодиёт тизими
- Ялпи миллий маҳсулот
- Ялпи ички маҳсулот
- Инфляция
- Дефлятор
- Истеъмол баҳолар индекси

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиётга таъсир қилувчи ташқи омилларга қандай омиллар киради?
2. Миллий иқтисодиётга таъсир қилувчи ички омилларга қандай омиллар киради?
3. Макроиқтисодий кўрсаткичларга қандай кўрсаткичлар киради?
4. Ялпи ички маҳсулот тўғрисида нималар дея оласиз?

3-мавзу. Миллий бойлик ва унинг таркиби.

Режа

1. Миллий бойлик тушунчаси, унинг таркиби.
2. Миллий иқтисодий ривожлантириш асослари.

Бойлик, деган тушунча иқтисодий назарияда кенг қўлланилади. Биринчи марта **бойлик** деган тушунчани англиялик иқтисодчи А.Смит киритган. У яратилган маҳсулотларнинг жамғарилиши бойлик деб атаган ва уни ишлаб чиқарувчилар меҳнати оширади деб уқтирган. 1664 йилда инглиз олими Уильям Петти миллий бойликни ҳисоблаган олимдир. У биринчи марта бойликнинг **отаси меҳнат, онаси эса ердир**,- деган.

Ҳозирги замон назариётчилари ҳам яратилган маҳсулот ишлаб чиқариш ресурсига айланиб, бойлик ҳосил этишини эътироф этадилар. Миллий бойлик ёки ижтимоий бойлик умумиқтисодий категориядир. Ишлаб чиқариш бор жойда миллий бойлик вужудга келади.

Миллий бойлик инсоният жамияти тараққиёти давомида яратилган ва жамғарилган моддий, номоддий ва интеллектуал бойликлар ҳамда табиат иномларидан иборатдир.

Миллий бойлик ўз ичига моддий ва номоддий неъматларни, яратилган санъат асарларини интеллектуал салоҳиятни ҳамда барча табиат ресурслари ва бойликларини олади.

Миллий бойликни шартли равишда қуйидаги учта йирик таркибий қисмларга ажратиш мумкин:

1. Моддий буюмлашган бойлик:
2. Номоддий бойлик:
3. Табиий бойлик:

Моддий буюмлашган бойлик ишлаб чиқаришнинг, унумли меҳнатининг натижаси ҳисобланади. У ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулотларни жорий истеъмол қилишдан ортқўча қисмини **жамғариш оқибатида вужудга келади ва ўсиб боради**. Бойликнинг бир қисми ҳар йили ишдан чиқарилиб ва қайтадан янгилашиб туради (ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари). Шу сабабли ишлаб чиқариш воситаларининг ўрнини ўоплаш билан бир вақтда ялпи маҳсулотнинг фақат бир қисми моддий буюмлашган бойлик сифатида жамғарилиб борилади. Миллий бойлик меҳнат натижасида яратилади ва кўпайиб боради.

Миллий бойликнинг **инсон меҳнати билан яратилган қисми**, ўз ичига қуйидагиларни олади:

- **ишлаб чиқариш характеридаги асосий фондлар**

- **ноншлаб чиқариш характеридаги асосий фондлар**. Асосий фондларнинг бу турига давлатнинг уй-жой фонди, ижтимоий маданий характеридаги объектлар киради.

- **айланма фондлар**. Миллий бойликнинг бу қисми меҳнат предметларидан иборат, бўлиб асосий фондларнинг тахминан 1/4 қисмини ташкил қилади.

- **туғалланмаган ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган қисми**. Улар ишлаб чиқариш босқичида меҳнат жараёни таъсири остида бўлиб, потенциал **тайёр маҳсулот** ҳисобланади.

- **моддий захиралар ва эҳтиёжлар**. Бунга муомала босқичидаги тайёр маҳсулот, корхоналар ва савдо тармоқларидаги моддий захиралар, давлат эҳтиёжлари ва резерв фондлари киради. **Моддий захиралар** иқтисодий рўй бериши мумкин бўлган ва олдиндан билиб бўлмайдиган фаввўлотда ҳолатларда фойдаланиш мақсадида ушлаб турилади. **Давлат эҳтиёжларига** олтин захиралари, суғурта ва мудофаа эҳтиёжлари учун зарур захиралар киради.

- аҳолининг уй, томорўа ва ёрдамчи хўжаликда **жамғарилган мол-мулк**. Бунга уй-жой, автомобиль, маданий-маиший буюмлар, кийим-кечаклар ва шу кабиларнинг қиймати киради.

Моддий буюмлашган бойлик **таркибий қисмларининг** мазмуни ва уларнинг салмоғи ўзгаришсиз қолмайди. **Асосан фан-техника тараққиёти шароитида моддий, буюмлашган бойлик таркибида йирик ўзгаришлар рўй беради.**

Моддий буюмлашган **бойлик ўсишининг асосий омиллари** бўлиб ўйидагилар ҳисобланади:

- меҳнат унумдорлигининг ўсиши:
- ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортиши:
- миллий даромадда жамғариш нормасининг ортиши:

Моддий буюмлашган бойликнинг ўсиши жамият моддий ўимматликлари кўпайишнинг асоси ҳисобланади. Агар фан-техника тараўқиёти юқори суръатлар билан ривожланса маданият, санъат, фан каби номоддий соҳалар ҳам ўсиб ва такомиллашиб боради.

Миллий бойлик нафақат моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилади, балки унинг **бир қисми номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида вужудга келтирилади ва жамиятнинг номоддий бойлиги ҳисобланади.** Улар ҳам моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг фаолият қилиши ва ривожланиши учун, шунингдек, бевосита аҳолининг турмуш даражасини таъминлаш ва ошириб бориш учун зарур бўлади. Бундай бойликларга **таълим, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, спорт** соҳаларида вужудга келтириладиган номоддий ўимматликлар киради. Унинг тақибиди тарихий Ёдгорликлар, архитектура обидалари, ноёб адабиётлар ва санъат асарлари алоҳида ўрин тутди.

Жамиятнинг номоддий бойликларида маданият ва санъатнинг ривожланиш даражаси, жамият аъзоларининг тўплаган **илмий билимлари ва интеллектуал даражаси,** ишловчиларнинг ихтисослиги ва малакавий билим даражаси, соғлиқни сақлаш, таълим ва спортнинг ривожланиш даражаси ўз ифодасини топади.

Миллий бойликнинг бошқа қисми **табiiй бойликлар** ишлаб чиқаришнинг моддий шарт –шароитини ва инсон фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил қилади. **Табiiй бойликнинг вужудга келиши инсоният жамият ривожига боғлиқ эмас, у табиат қонунлари асосида рўй беради.** Фойдали ўазилма бойликлар, ўрмонлар, сув ва ер ресурслари худди шундай вужудга келиб ишлаб чиқаришдан ташқарида туради.

Табиат инъомлари ўзларининг дастлабки кўринишида табiiй бойлик бўлиб, шу ҳолатида инсон фаолиятининг натижаси ҳисобланган ижтимоий бойлик таркибига кирмайди. Бунинг маъноси шуки, **табiiй бойликлар жамият учун фақатгина потенциал бойлик ҳисобланади. Улар реал бойликка инсон меҳнатининг таъсири оқибатида айланади.**

Ўзбекистон ер ости бойликлари билан ҳақли равишда фаҳрланади. Машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ўзбекистон худуди доирасида шакллантирувчи йиллик сув оўими 10 куб км.га яқин. Бошқа мамлакатлар худудидан оўиб келувчи сув оўими 89 куб км.ни ташкил қилади

Ўзбекистон худудида **олтин, мис, рух, вольфрам, молибден,** алюминий ва магний рудалари, нодир металллар, олтингугурт, ош тузи, калийли ва бошқа табiiй туз қатламлари, каолин, ўтга чидамли хом ашёлар, бентонит, мрамар ва бошқа безак тошлари топилган. **ресурслари** бўйича эса кўмир, табiiй газ конлари очилган.

Ўзбекистонда 100 га яқин минерал-хом ашё турларининг мавжудлиги республика иқтисодиётининг муҳим тармоқларини, айниқса, газ, олтин ишлаб чиқариш, энергетика, кимё, рангли металлургия, қурилиш материаллари саноатларини тез суръатлар билан ривожлантириш имкониятини беради.

Шу кунгача республикада ҳаммаси бўлиб **минерал-хом ашё турларидан 70га яқини ишлаб чиқаришга жалб этилган.**

Ҳозирги даврга келиб аниқланган миллий бойлик манбалари ишлаб чиқариш корхоналарини узок муддат давомида олтин, мис, табiiй газ, кўрғошин, рух, кўмир ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлабгина қолмай, ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконини ҳам берапти.

Ўзбекистоннинг ер ости бойликлари пахта далаларининг ҳосилдорлигини оширишга муҳим ҳисса қўшади. Турон ёнувчи сланецларидан маҳаллий сланец конлари базасида ўғит сифатида ишлатиладиган ва пахта ҳосилдорлигини оширишнинг муҳим омили бўлган смола олиш масаласи ҳал қилинган. Кўп миқдорда янги қурилиш материаллари, **масалан,** керамзит ишлаб чиқариш учун керак бўлган бетонитлар, Тошкент метрополитени учун зарур безак тошлари ва бошқалар ишлаб чиқарилиши ташкил қилинган.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган бақувват иқтисодиётнинг асоси яратилди. Ўнлаб янги тармоқ ва соҳаларга асос солинди, маънавий ва жисмоний жиҳатдан эскириб қолган минглаб ишлаб чиқариш корхоналари бутунлай қайтадан замонавий, юқори унумли техника ва технология билан жиҳозланди.

Миллий бойлик жамиятнинг иқтисодий куч-қувватини кўрсатади ва иқтисодий потенциални ташкил этади. **Жамиятнинг ишлаб чиқара билиш қобилияти иқтисодий потенциал деб аталади.** Бу қобилият ишлаб чиқариш ресурслари миқдори ва сифати билан белгиланади, яратилган маҳсулотлар ва хизматлар миқдори билан ифода этилади. Шу сабабли унинг муҳим кўрсаткичи бўлиб- **ялпи миллий маҳсулот** кўрсаткичи ҳисобланади. Бу маҳсулотни ишлаб чиқариш эса - миллий бойликнинг ҳажми ва структурасига, ундан яхши фойдаланилишига боғлиқдир. Шундай экан, иқтисодий потенциал юксалган сари жамият тобора бойиб боради.

Иқтисодий потенциал жамият аъзоларининг эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади. Агар эҳтиёжлар тўлароқ қондирилса, иқтисодий потенциал самарали ишлатилган бўлади. **Иқтисодий потенциалнинг тўрт хил унсури** (элементи) мавжуд.

1. Меҳнат потенциали
2. Илм-маърифат потенциали
3. Техника-технология потенциали
4. Табиий потенциал

Меҳнат потенциали — жамиятдаги меҳнатга лаёқатли, билим ва малакага, ишлаб чиқара олиш қобилиятига эга бўлган кишилардир. Меҳнат потенциалининг миқдорий ўлчами ишга яроўли кишилар сони бўлиб, унинг ўсиб бориши аҳолининг кўпайишидан келиб чиқади. Сифат жиҳатидан меҳнат потенциали мазкур аҳолининг билим савияси, касбий малакаси ва тажрибасини билдиради. Меҳнат потенциали ишлаб чиқариш орўали Миллий бойликни оширишга ўз ҳиссасини қўшади.

Илм-маърифат потенциали - илм-маърифатга хизмат ўилувчи моддий ва инсоний ресурслар, фан эришган даражадир. Илм-маърифат потенциалини унга сарфланган маблағлар ва илмий педагогик кадрлар сони ва малакаси белгилайди. Илм-маърифат ривожига ўанчалик кўп маблағ сарфланса, уни самарали ишлатиш таъминланса, иқтисодий ўсиш шунчалик тезлашиб, миллий бойлик кўпаяди.

Техника-технология потенциали — жамиятдаги машина-механизмлар миқдори, уларнинг таркиби, техникавий даражаси ва технологик тизимлар мажмуини ўз ичига олади. Бу потенциал фан ютуўлари наўадар янги техника ва технологияда моддийлашганлигини билдиради. Техника-технология даражаси фан таракқиётига монанд тушиши шарт, аммо бунинг учун фан ютуўларини амалиётта жорий этишни таъминловчи иқтисодий воситалар амал қилишни талаб қилинади. Агар бундай восита бўлмаса, фан ва техника потенциали бир-бирини таъминламай қўяди. Масалан, собиў СССРда ер юзидаги олимларнинг 25 фоизи ишлаган, лекин фан билан техникани боёловчи восита заифлигидан, улкан мамлакат ишлаб чиқариш даражаси бўйича дунёда 68 ўринни эгаллаган. Техника-технология потенциали илмий потенциалдан юқори бўлиши ҳам мумкин, аммо бу ҳол ишлаб чиқариш импорт қилинган техника-технологияга асосланганда юз берди.

Табиий потенциал — табиий ресурслар миқдори ва сифати, ишлаб чиқаришнинг об-ҳаво шароити. Табиий потенциал чекланган ва нотекис жойлашган бўлади. Табиий потенциални ер, сув захиралари, ўрмон ва ер ости бойликлари, сув бойликлари, иўлим ўулайликлари ташкил этади. Улар иқтисодиётга кўмаклашуви ёки унга ўйинчилик туёдириши мумкин. Аммо табиий ресурслар яратган тўсиўларни илмий ва техникавий потенциал бартараф этиши мумкин. Масалан, Япония табиий ресурслари камёблигини юксак техника-технология потенциали воситасида ортиёи билан ўоплайди.

Иқтисодий потенциал унсурлари биргаликда амал қилиб, бир-биридаги етишмовчиликни тўлдиралади. Уларнинг самарали амал қилиши учун жамиятдаги иқтисодий шароит улардан тўлароқ фойдаланиш юзасидан **ҳам манфаатдорлик, ҳам жавобгарликни юзага келтириши зарур.** Иқтисодий потенциалнинг ўсишини ва самарали ишлашини таъминловчи **куч-бу эркин бозор механизми**дир.

Таянч иборалар

- Бойлик
- Миллий бойлик
- Моддий буюмлашган бойлик
- Номоддий бойлик
- Табиий бойлик
- Иқтисодий потенциал
- Меҳнат потенциали
- Илм-маърифат потенциали
- Табиий потенциал

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Бойлик ва миллий бойлик тушунчалари ўртасида қандай фарқ бор?
2. Миллий бойлик таркибига нималар киради?
3. Моддий буюмлашган бойлик деганда нимани тушунаси?
4. Номоддий бойлик таркибига нималар киради?
5. Табиий бойлик таркибига-чи?
6. Иқтисодий ривожланиш даражаси ва миллий бойлик ўртасида қандай боғлиқлик бор?
7. Иқтисодий потенциал деганда нимани тушунаси?
8. Иқтисодий потенциал қандай унсурлардан ташкил топган?
9. Меҳнат потенциалнинг моҳияти нимада?
10. Илм-маърифат потенциалнинг моҳияти нимада?
11. Техника-технология потенциалнинг моҳияти нимада?
12. Табиий потенциалнинг моҳияти нимада?

4-мавзу. Фан – техника тараққиёти ва уни миллий ва халқаро иқтисодий ривожланишидаги роли

Режа

1. Фан-техника тараққиёти, унинг моҳияти.
2. Янги техника ва технологиянинг иқтисодий самарадорлиги.

Фан-техника тараққиёти фан ва техниканинг муттасил равишда ва ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланишидир. Ижтимоий талаб ва эҳтиёжларнинг ўсиши таъсирида Фан-техника тараққиёти жадаллашади. Бу ўз навбатида табиий кучлар ва ресурсларни инсонга хизмат ўлдириш, ишлаб чиқаришда зарур маълумотларни аниқ мақсадни кўзлаб қўллаш имконини беради.

Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш туфайли:

- Меҳнат унумдорлигини оширишга эришилади;
- Асбоб-ускуналардан, моддий ресурслардан хом ашёлардан оқилона фойдаланиш зарурати янги технологиянинг вужудга келишини таъминлайди;
- Ишлаб чиқаришни самарали ташкил қилиш имкониятларини яратади;
- Техника тараққиёти мутахассисларни касбий маҳоратини ўзгартиради, шунингдек, янги касблар вужудга келишини таъминлайди;

Фан техника тараққиёти ўзаро бир-бирини тақозо этадиган **икки шаклда амалга оширилади:**

- 1) Фан ва техниканинг анъанавий негизларини нисбатан секинроқ ва қисман такомиллаштиришни билдирувчи **эволюцион шакл**;
- 2) Принципиал жиҳатдан янги техника ва технологияни вужудга келтирадиган, жамият ишлаб чиқарувчи кучларини тубдан ўзгартиришга олиб келадиган **инўилобий шакл**.

Иқтисодий ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, маҳсулот сифатини яхшилаш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг ҳал ўилувчи воситаси фан-техника тараққиётини бутун чоралар билан жадаллаштиришни зарурат қилиб қўяди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш миллий иқтисодий шаклланиши ва ривожланиши ишлаб чиқаришни **электрлаштиришни, роботлаштиришни, компьютерлаштиришни** кенг миқёсда амалга оширишни тақозо этади. **Фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланади.**

Фан - техника тараққиётини жадаллаштириш учун:

- илм-фанни устувор йўналиш сифатида ривожлантириш;
- илмий ходимлар таркибини қайта тузиш.
- миллий иқтисодни ривожлантириш учун аҳамиятли ихтироларни ишлаб чиқаришга тезроқ жорий қилиш;
- саноатни етакчи тармоқларини, энг аввало, машинасозлик маҳсулотларини ўсиш суръатларини ва янгилашини таъминлаш;
- янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини ошириш;
- инсон омилидан **тўғри фойдаланиш, бошқариш ва таълим тизимини қайта қуриш** ва ҳоказо каби тадбирларни амалга ошириш зарурдир.

Фан-техника тараққиётининг ҳозирги даврдаги асосий йўналишлари:

1. Ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш.
2. Компьютерлаштириш.
3. Энергетикани ва энг аввало атом энергетикасини ривожлантириш.
4. Транспорт ва алоқанинг янги турларини вужудга келтириш.
5. Янги техника ва технологияларни тезроқ ўзлаштириш.
6. Янги конструкцион материалларни вужудга келтириш ва фойдаланиш.
7. Биотехнология, чиўитсиз технологик жараёнларни ишлаб чиқаришга татбиў этиш.
8. Алоқа атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мақсадларида космосдан кенг фойдаланиш ва бошқалар ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда фан билан ишлаб чиқариш интеграцияси кучаймоқда, улар ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг янги самарали шакллари вужудга келмоқда,

техника янгиликларини, илмий кашфиётлар ва ихтироларни ҳаётга тадбиқ қилиш муддатлари қискармоқда.

Республика миллий иқтисодиётини шакллантириш ва ривожлантириш фан-техника тараққиёти ривожини билан ҳамма вақт боғлиқдир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш фан-техника маҳсулотини барпо этишни тақозо этади. Илмий-техникавий фаолиятни бозорга ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Давлат назарий изланишларни ҳамма вақт қўллаб-қувватлаб, молиявий томондан таъмин этиб туради.

Янги техника ва ишланмаларни бунёд этиш ва уларни кенг қўламда амалиётга жорий қилиш, албатта, бозор механизмини қўллаш натижасида, яъни хўжалик шартномалари асосида амалга оширилади ва олинган натижалар маҳсулот сифатида қабул қилинади. Фан ва техникани замон талабига мос тарзда ривожлантириш учун унинг ҳозирги ва келажакдаги ўрнини аниқлаб бера оладиган илмий изланишларни олиб боришни кенгайтириш зарур.

Фан самарадорлигини оширишдаги асосий омил фан ва техника учун **бўлган жавобгарликни оширишдир**. Ана шундагина фандаги илмий хулосаларни техникага маҳсулот сифатида ўтказилиши ва ҳақиқий бозор иқтисодиёти рўёбга чиқиши, институтлар ўзларига хос бўлмаган жорий ишлардан халос бўлишлари мумкин.

Бозор иқтисодиёти кенг ривожланган баъзи мамлакатларда илмий тажриба, конструкция ишлари институтларига қилинган умумий харажатларнинг 20% ва ундан ҳам кўпроғини давлат молиялаштиради. Бизда ҳам давлат маблағларини анчагина қисми фан-техника тараққиётига сарфланапти.

Фан-техника тараққиёти соҳасида кредитлаштириш узоқ давр мобайнида фақат янги фан-техникани жорий қилишга қаратилган эди. Янги маҳсулотнинг яратилиши турли босқичларда харажатлар тузилмасини оқилона ўзгартириш, илмий текшириш институтларига кредит беришни тўғри йўлга қўйиш, шу билан бирга, жаҳон тажрибаларининг ижобий томонларини ҳам амалда қўллашни тақозо қилади.

Солиқлар тизими ва имтиёзли солиқлар илмий тажриба, конструкторлик ишлари институтни бошқаришнинг муҳим эгри воситалари ҳисобланади. Бирўнча ривожланган мамлакатларда илмий тажриба, конструкторлик ишлари институтларига тўғри мутаносиб харажатларнинг **ўсиб бориши билан бирга солиқлар чегирмаси жорий қилинган** (бу чегирма жуда катта ёрдам беради, 20-50% ни ташкил этади).

Фан-техникани ривожлантириш учун сарфланаётган маблағлар, табиий равишда, **иқтисодий самара бериши керак**.

Фан-техника тараққиёти самарадорлиги янги техникани ўўллаш натижасида олинган иқтисодий самарани уни ишлаб чиқаришга қилинган барча харажатлар миқдорига бўлиш йўли билан аниқланади.

Йиллик иқтисодий самара дейилганда миллий иқтисодиёт миқдорида олинган иқтисодий тежам тушунилади.

Янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар бўлиб **фойданинг ўсиши, таннархнинг камайиши ҳисобланади**. Бу ишлар асосан янги техникани қўллаш натижасида амалга оширилади.

Фойданинг ўсиш кўрсаткичи қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\Delta \Pi_t = (\Pi_t - C_t) - (\Pi_{t-1} - C_{t-1}) A_t$$

- бунда:
- Π_t - Прогнозлаш даврида фойданинг ўсиши (t йил), сўм ҳисобида;
 - C_t ва C_{t-1} - Улгуржи баҳо ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархи (техника киритгандан кейингиси);
 - Π_{t-1} , C_{t-1} - Улгуржи баҳо ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархи (янги техника киритилмасдан аввалгиси);
 - A_t - янги маҳсулотнинг t йилдаги ҳажми.

Янги техникани жорий қилиш натижасида маҳсулот таннархининг камайиши қуйидагича аниқланади:

$$\Delta C = (C_1 - C_0) A_t$$

бунда: ΔC - Янги техникани жорий қилиш, таннархни камайтиришдан келиб чиқадиган самарадорлик;
 C_t - янги маҳсулот таннархи (t йилдаги);
 C_0 - Эски маҳсулот таннархи;
 A_t - янги маҳсулотнинг t йилдаги ҳажми.

Таянч иборалар:

- *Фан-техника тараққиёти*
- *Фан-техника тараққиёти самарадорлиги*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. *Фан-техника тараққиётининг аҳамияти*
2. *Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш учун қандай омиллар таъсир кўрсатади?*
3. *Фан-техника тараққиётининг асосий йўналишлари*
4. *Фан-техника тараққиётининг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш усуллари.*

5-мавзу. Миллий иқтисодиётнинг таркибий тузилиши

Режа

1. Миллий иқтисодиёт таркиби, унинг мазмуни ва асосий шакллари.
2. Иқтисодий фаолият таркибини таҳлил қилиш.
3. Миллий иқтисодиёт таркибини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.

Иқтисодиёт мураккаб ва кўп қиррали хусусиятга эга. У ҳар бири аниқ функцияни бажарадиган ва шунинг билан бирга бошқа бўғинлар ҳаракатини таъминлайдиган кенг тармоқли турли хил бўлимлар тизимидан иборат. Шунинг учун иқтисодиётнинг таркиби доимо ривожланишда ва такомиллаштиришда бўладиган мураккаб организмдир.

Иқтисодиётнинг таркиби (структураси) деганда маълум омиллар таъсирида юзага келган ижтимоий такрор ишлаб чиқариш ва ижтимоий меҳнат тақсимотини ифодалайдиган иқтисодиёт тармоқларининг нисбати тушунилади.

Маълумки, Марказлашган **бошқарув тизимида муайян мамлакат иқтисодиёти “халқ хўжалиги” ибораси билан ифодаланар эди.** Бундай ёндашувда мамлакат иқтисодиёти икки соҳага, яъни:

- Ишлаб чиқариш
- Ноишлаб чиқариш соҳаларига бўлинган халқ хўжалиги тармоқлари таснифига асосланар эди.

Ишлаб чиқариш соҳаси:

- Саноат;
- қишлоқ хўжалиги;
- ўрмон хўжалиги;
- қурилиш;
- юк транспорти;
- ишлаб чиқаришга хизмат ўилувчи алоқа;
- моддий техника таъминоти;
- савдо ва тайёрлов ташкилотлари;
- умумовқатланиш корхоналари;
- бошқа ҳар хил ишлаб чиқариш фаолиятлари;

Ноишлаб чиқариш соҳаси:

- уй-жой коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш;
- соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва социал таъминот;
- халқ таълими;
- маданият ва санъат;
- молия, кредит ва давлат суғуртаси;
- бошқариш;
- муҳофаа;
- ҳар хил ноишлаб чиқариш фаолиятлари.

Халқ хўжалигини бу тартибда гуруҳлаш иқтисодиётни маъмурий буйруқ билан бошқариш шароитида вужудга келган бўлиб, ҳаддан ташқари марказлашган режалаштириш услубига асосланган эди. Бундай тасниф бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера олмайди. Чунки унга асосланиб:

- ноишлаб чиқариш тармоқларида яратилган ижтимоий қийматни аниқлаш;
- тармоқларни мулк шаклларига ажратиш ўрганиш;
- тадбиркорликнинг янги структурасига оид кўпгина кўрсаткичларни аниқлаш имконияти бўлмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида халқ хўжалигининг икки соҳасидаги чегара йўқолади, янги турли-туман мулк тизим вужудга келади. Натижада, турли мулк шакллари кўринишида бозор иқтисодиётининг қуйидаги субъектлари шаклланади:

- Иқтисодий мустақил **мулк эгаси**, яъни истеъмолчи бўлган айрим кишилар ёки гуруҳлар. Буларга одатда ёлланиб ишловчилар, ер эгалари, капитал соҳиблари, ишлаб чиқариш воситаси эгалари киради. Улар тадбиркорлик қилмай, ўз мулкидан даромад топади ёки ёлланиб ишлайди.
- Фирма, корхона, хўжаликлар ва уларда банд бўлган **тадбиркорлар**. Улар фойда олиш йўлида мустақил иш юритадилар, ишлаб чиқариш омилларини ишга соладилар.
- **Давлатнинг барча маҳкама-идора ташкилотлари**. Улар ҳам ишлаб чиқариш, ҳам истеъмол билан шуғулланидилар, бозор ва унда қатнашувчилар фаолияти устидан назорат қиладилар.

Бозор иқтисодиёти иштирокчилари ўзаро алоқага киришадилар. Ишчи кучи, ер, капитал ва бошқа восита эгалари уларни корхона, фирмаларга сотади. Улар ўз навбатида ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиб товар ишлаб чиқарадилар ва хизматлар кўрсатадилар.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1993 йилда қабул қилинган МСТнинг 3-таҳририда Миллий иқтисодиёт икки қисмга ажратилган:

1. Ички иқтисодиёт
2. Қолган дунё (ташқи дунё)

Ички иқтисодиёт 5 секторга ажратилган:

1. Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари (номолиявий корхоналар);
2. Молия ташкилотлари ;
3. Давлат ташкилотлари;
4. Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар;
5. Уй хўжалиги;

Т/р	Секторлар	Институционал бирликлар (корхоналар)	Секторларнинг вазифалари
1.	2	3	4
1.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш сектори (номолиявий корхоналар) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Фирмалар ▪ Корхоналар ▪ Корпорациялар ▪ Концернлар ▪ Концорциумлар ва бошқалар. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Товар ишлаб чиқариш ва молиявий бўлмаган хизмат кўрсатиш
2.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Молиявий ташкилотлар сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Марказий банк ▪ бошқа банклар ▪ суғурта компанияси ва пенсия фонди 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ мамлакатда пул муомаласини тартибига солиш ▪ суғурталаш ва нафақаларни белгилаш
3.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Давлат ташкилотлари сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ қонун чиқарувчи органлар ▪ ижро этувчи органлар ▪ назорат этувчи органлар ▪ миллий даромад ва бойликни қайта тақсимлашда қатнашувчи бошқа ташкилотлар (молия вазирлиги, солиқ, божхона кўмитаси ва ҳоказо) 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ миллий даромадни ва миллий бойликни қайта тақсимлаш: ▪ Макроиқтисодий мутаносибликларни таъминлаш ▪ Солиқ, бож, турли бадал ва тўловларни тўланишини назорат қилиш
4.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Нотижорат ташкилотлари – касалхоналар – дам олиш уйлари 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ аҳолининг талабини қондириш ▪ бепул даволаш

	ташкilotлар сектори	– ўқув юртлари – осойишталикни муҳофаза қилувчи ташкilotлар ва бошқалар	<ul style="list-style-type: none"> ▪ бепул таълим бериш ▪ бепул маиший хизмат кўрсатиш ▪ бепул тинчлик ва осойишталикни таъминлаш ▪ хайрия ишларини бажариш
5.	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Уй хўжалиги сектори 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчи бўлган якка ва гуруҳ шахслар ▪ Оилалар ▪ Ибодатхоналарда яшовчилар ▪ Узоқ муддат рухий касалхоналарда даволанаётганлар ▪ камокхоналардагилар ▪ қариялар ва болалар уйидагилар ▪ армиядагилар ва ҳоказо 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Бозор эҳтиёжи ва хусусан шахсий эҳтиёжни қондириш учун товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш

Миллий иқтисодиётнинг иккинчи қисми - **қолган дунё ёки ташқи дунё** секторидир. Унга ташқи иқтисодий алоқалар киради. Бу сектор асосан чет давлатлар ва мамлакат институционал бирликлар (резидентлари) ўртасидаги муомалаларни ҳисобга олиш учун хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш жараёни, товар ресурслари, хизмат кўрсатишда ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги мутаносибликни тавсифлаш мақсадида МСТда институционал бирликлар тармоқлар таснифининг халқаро стандарти (ТТХС)га биноан қуйидаги тўрт гуруҳга бўлинади:

- бўлимлар (жами 17 та бўлим);
- бўлимчалар (жами 20 та блок);
- тармоқлар туркумлари (жами 169 та фаолият тури);
- тамоқлар туркумлари (жами 292 та синф).

Бундай гуруҳлаш тармоқлар бўйича товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш жараёнидаги оқимларни таҳлил қилишда қўл келади.

Макроиқтисодиётни секторларга бўлиб ўрганиш бозор муносабатларини тартибга солиш учун зарур бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишда, макроиқтисодий таҳлилни амалга ошириш ва макроиқтисодий қонуниятларини аниқлашда, макроиқтисодиётни бошқариш учун зарур бўлган тегишли тавсияларни тайёрлашда катта аҳамият касб этади.

Булардан ташқари ҳар бир секторнинг ўз вазифалари бор.

Секторлар ва уларнинг вазифалари

Юқорида ўайд этилганлардан ташқари БМТининг 1993 йилда қабул қилинган МСТида **бозор иқтисодиётига ўтаётган малакатларда** ягона иқтисодиётни икки соҳага ажратиш тавсия қилинади, яъни:

- а) **Товар ишлаб чиқариш соҳаси**-бунда буюм, газ, сув, ва энергия шаклида маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлаб чиқариш хизматлари кўрсатилади. Бу соҳага саноат, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, қурилиш тармоқлари киритилади.
- б) **Хизмат кўрсатиш соҳаси**, бунга хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган тармоқлар киритилган.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси статистика хизмати ЯИМ, бандлик, меҳнат ҳақи ва бошқа кўрсаткичларни соҳа ва тармоқлар бўйича ҳисоблайди ва эълон қилади.

Шундай қилиб, Миллий иқтисодиёт турли қисм ва бўлақлардан ташкил топган мураккаб тизимдир. Иқтисодиётнинг турли қисм ва бўлақлари ўртасидаги ўзаро нисбат **иқтисодиётнинг таркибий** тузилиши деб аталади. Иқтисодиётни алоҳида қисмларга бўлиш асосида турли белгилар ётади, шунинг учун **таркибларнинг** тузилиши бир неча турларга ажратиб ўрганилади.

1. Ижтимоий тузилиши.
2. Тармоқ тузилиши.
3. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши.
4. Худудий тузилиши.

Ижтимоий тузилиш- бу иқтисодиётнинг турли **мулкчилик шакллари** ўртасидаги ўзаро нисбатдир.

Ўзбекистонда мулкчилик турлари давлат, жамоа, хусусий ва аралаш мулкчилик тарзида шаклланган.

Иқтисодиётни барча тармоқларида иш билан банд бўлганлар сони, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш бўйича бу бўғинларнинг ҳар бирини улуши,-Республика иқтисодиётининг ижтимоий тузилишини акс эттиради.

Иқтисодиётнинг **тармоқ тузилиши** бу турли тармоқлар ўртасидаги ўзаро нисбатдир, яъни саноат, кишлоў хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа ўртасида ёки қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар ўртасидаги, моддий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи тармоқлар ва ҳоказолар ўртасидаги нисбатдир. Тармоқ тузилиши миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини ифодалайдиган муҳим кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Юксак ривожланган мамлакатлар*да хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг ҳиссаси юқори, қайта ишловчи тармоқларнинг ҳиссаси эса- қазиб олувчи тармоқлардан устун бўлган иқтисодиёт тузилишига хосдир.

У меҳнат ва капиталнинг юқори даражада унумдорлигидан, табиий ресурслардан оқилона фойдаланганлигидан ва пировард натижада аҳолини турмуш даражаси юқорилигидан далолат беради. Иқтисодиётнинг **такрор ишлаб чиқариш** тузилиши бу кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни асосий нисбатлари, яъни ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш ўртасидаги, истеъмол ва жамғариш ўртасидаги ўзаро нисбатлардир. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши **иқтисодий ўсишнинг имкониятларини** ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг **худудий** тузилиши ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланишининг худудий жиҳатларини акс эттиради ва алоҳида худудларнинг умуммиллий кўрсаткичлардаги ҳиссасини аниқлайди. У бутун мамлакат бўйича турмуш шароитини барқарорлаштириш мақсадида аниқланади ва тадқиқ қилинади. Маълумки, маъмурий жиҳатдан Ўзбекистон 12 вилоят ва 1 та автоном республикадан иборатдир. Унда 119 та шаҳар, 163 та қишлоқ **маъмурий туманлар** мавжуддир.

Иқтисодий районлаштириш белгилари бўйича мамлакатимиз **6 та иқтисодий регионга бўлинади:**

1. Тошкент иқтисодий региони. У Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри худудларидан иборатдир. Бу регионга республикани 3.5% майдони ва 18.5% аҳолиси тўғри келади. Бу регион ўрта ҳисобда Мамлакат миллий даромадини 25.9% ва 32.5% саноат маҳсулоти ишлаб чиқаради.

2. Ишлаб чиқариш потенциали бўйича иккинчи ўрин **Фарғона иқтисодий регионига** тўғри келади. Бу регион Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларини ўз ичига олади ва 19.2 минг м² территорияга эгадир, ёки 4.3% республика худудини эгаллайди. Унда аҳолини 27.6% яшайди. Бу регион Ўзбекистон миллий даромадининг 26 %ини, саноат маҳсулотини 31.5% ини, 36.8% қишлоқ хўжалик маҳсулотини, 28.3% товар оборотини ишлаб чиқаради.

3. Марказий иқтисодий регион ўз ичига Бухоро, Навоий, Самарқанд вилоятларини ўз ичига олади. Бу регион худуд жиҳатдан энг катта ва кенгдир. У республиканинг 37%

* Дунёда 230 дан ортиқ давлат мавжуд бўлиб улардан фақат 23 давлат ривожланган давлат ҳисобланади.

худудини эгаллайди, аҳоли сони жихатидан 19.9%, миллий даромадини 18.6%, саноат маҳсулотини – 14.6%, кишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотини – 20.8% ини ишлаб чиқаради.

4. **Жанубий иқтисодий регион** - Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидан иборатдир. У республиканинг 11% худудини ва 15.8% аҳолисини ташкил қилади. Бу регионда кишлоқ хўжалиги, айниқса, чорвачилик ривожланган. Унда республика кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини 19.4%, саноат маҳсулотини 12.4% ини, миллий даромадини 14% шу регион етиштиради.

5. **Мирзачўл иқтисодий региони** ўз ичига Жиззах ва Сирдарё вилоятларини олади. У республика худудини 5.7%ини, аҳолисини 6.6%ини олади. Бу регионда ўрта ҳисобда республиканинг 6.1% миллий даромади, 2.7% саноат маҳсулоти ва 8.6% кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини етиштирилади.

6. **Оролбўйи иқтисодий региони.** Унга Қорақалпоғистон Автоном республикаси ва Хоразм вилояти киради. Бу регионда республикани 38.4% худуди ва 11.5% аҳолиси жойлашган. Бу регион республика саноат маҳсулотини 6.3%ини, кишлоқ хўжалиги маҳсулотини 12.5% ини етиштиради.

Иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш умумий тизим фаолияти даражасини, миллий иқтисодиёт таркибидаги мавжуд камчилик ва қолоқ томонларни англаш имкониятини яратиб беради. Таркибий таҳлил асосида иқтисодий сиёсат ишлаб чиқилади.

Миллий иқтисодиётни таҳлил қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

1. **Мулкий муносабатлар таҳлил қилинади.**

Республикамизда мулк муносабатларини такомиллаштириш бўйича маълум ишлар амалга оширилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида “Мулкчилик тўғриси”да, уни “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонунлар ва “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантиришни таъминлаш тадбирлари тўғрисида”ги Президент Фармони ва бошқа ҳукуқий ҳужжатларни қабул қилинди

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида давлат ва нодавлат секторларининг улуши

	Давлат сектори(%)	Нодавлат сектори(%)
Ялпи ички маҳсулот	25,9	74,1
Саноат маҳсулоти	28,6	71,4
Ялпи кишлоқ хўжалиги маҳсулоти	1,0	99,0
Чакана товароборот ҳажми	2,4	97,6

2. **Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик даражасини таҳлил қилиш.**

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш, қимматбаҳо қоғозлар бозорини шакллантириш ислохотлар тақдирини белгилловчи шартлардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда қисқа вақт ичида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни ҳукуқий шарт-шароитлари ва ташкилий тузилмалари яратилди. Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, ўрта ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича ҳукумат комиссияси, Бизнес-Фонд, “Мадад” суғурта агентлиги, консалтинг, инжиниринг, лизинг, фирма ва компаниялар, бизнес-инкубаторлар иш олиб бормоқдалар.

Хусусий корхона тўғрисидаги қоидалар қонун нуқтаи-назаридан мустаҳкамланди. Тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш тартиби тубдан янгиланди ва соддалаштирилди.

Бугунги кунда рўйхатга олиш ва расмийлаштириш жараёни етти кундан бир ойгача бўлган муддат ичида бажарилиши шарт.

Айни вақтда мамлакатимизда 250 мингга яқин кичик бизнес корхонаси фаолият кўрсатмоқда, бу соҳада 5,5 миллион киши ёки иш билан банд бўлган одамларнинг 57 фоизи меҳнат қилмоқда. Ялпи ички маҳсулотнинг 35 фоизи ана шу корхоналар ҳиссасига тўғри келмоқда. Аҳоли, бу кўрсаткич 1999 йилда 29.1 фоизни ташкил қилган эди.

Биргина 2003 йилда тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 375 мингта янги иш ўрни ташкил этилди.

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш уч муҳим масалани ечишни кўзда тутди:

Биринчи масала-яқин беш-ўн йил ичида ушбу соҳада ялпи ички маҳсулотнинг 50-60 фоизини ишлаб чиқаришга эришиш.

Иккинчи масала- бу соҳани ривожлантириш аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг даромадлари ўсишининг энг муҳим манбааларидан бирига айланиши лозим.

Учинчи масала- мамлакатдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликнинг пойдевори бўлмиш кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантиришдан иборатдир.

2. Устувор йўналишларни тўғри белгилаш

Устувор йўналишларни, соҳаларни тўғри белгиланиши нафақат илгари тақчил ҳисобланган маҳсулот турларини кенг ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга, балки ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини такомиллаштиришга ҳам имкон беради, шу билан бирга, бутун иқтисодиётнинг ривожланишига олиб келади.

Хозирги даврда устувор йўналишлар қаторига қуйидагилар киритилган:

- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, янги иш ўринларини яратиш, тадбиркорликни ривожлантириш, пенсия таъминотини янада яхшилаш ва ҳоказо.

- иқтисодиётни таркибий жиҳатдан ўзгартириш (корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва модернизациялаш, рақобатбардош ишлаб чиқариш тизимларини кўпроқ бунёд этиш ва ҳоказо);

- қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш;

- кичик ва ўрта бизнесни кенг қўламда ривожлантириш;

- кадрлар тайёрлаш миллий дастурини иккинчи сифат босқичи вазифаларини изчиллик билан бажариш;

- соғлиқни сақлаш бўйича ислохотларни янада яхшилаш ва ҳоказо.

3. Ишлаб чиқариш самарадорлигини таҳлил қилиш

Маълумки, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ўстириш халқнинг турмуш даражасини ошириш имкониятини беради. Ўзбекистонда 1997 йилда биринчи марта ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми аҳоли сонининг ўсиш даражасидан юқори бўлди. Бу ўта муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичдир.

Хозирги вақтда ЯИМнинг ҳажми 4,1-4,5% ва ундан ҳам ошиқ кўрсаткичга эришилди.

Миллий иқтисодиётни таркибий бўлимлари, тармоқлар ва уларнинг ўсиш суръатлари, маҳсулот турлари бўйича ўсиш даражалари ва ҳоказо кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

4. Ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажмини миқдор ва сифат жиҳатидан ўсиш суръатлари таҳлил қилинади

Ўзбекистондаги изчил иқтисодий сиёсат, ўтмишдан мерос қолган ўйин оғир аҳволдан тезда чиқиб кетиш ва муттасил ривожланиш туфайли МДХ давлатлари орасида 2004 йилдаёқ 1990 йилги даражага етиш имкони яратилди. Ваҳоланки, ишлаб чиқариш бўйича Россия 2001 йили 1990 йилги даражанинг 64%, Украина 46%, Қозоғистон -72%, Қирғизистон 69%га эришди холос.

МДХ мамлакатлари орасида Ўзбекистон иқтисодий тангликдан энг кам талофатлар билан чиқди, у бошидан кечирган иқтисодий тушқунлик даври энг қисқа бўлди. Ўзбекистондаги иқтисодий янгиланишнинг муҳим ва эътиборли яна бир томони борки, у ҳам бўлса, мерос қолган анъанавий тамойиллардан ташқари, иқтисодий ислохотлар юзага чиқарган янги омилларга ҳам таянилди. **Иқтисодий ўсиш кейинги 5 йилда бир меъёрга 4,0-4,5% атрофида бўлди**, чунки у ишончли ички кучларга таянди, улар барқарор ва ишончли бўлганидан ташқи кучларнинг иқтисодиётимизга кўрсатган салбий таъсирини сезиларли даражада кеса олди. Шу сабабли, жаҳон бозорида **пахта, олтин ва мис нархининг жиддий пасайишига қарамай**, Ўзбекистон иқтисодиётининг ўсиш суръатлари барқарор бўлиб, жон бошига товар ва хизматлар яратиш йилига **3% ва ундан ҳам юқорироқ даражани ташкил этмоқда.**

Бошқа МДХ мамлакатларидан фарқлироқ, Ўзбекистонда сакраб ўсишга ҳаракат қилингани йўқ. Бошқаларда иқтисодий ўсиш хом-ашё ёки ёқилғи-энергетика ресурсларининг жаҳон бозоридаги нархига қараб, бир юқорилаб, бир пасайиб туради. Иқтисодий ўсиш бирданига 10-12%га қадар юқорилаб борса, сўнгра пасайиб 2-3%га қадар тушиб кетади.

Ўзбекистонда иқтисодиётнинг жаҳон бозори конъюнктурасига боғлиқ томонлари билан биргаликда, ундан ҳоли бўлган соҳалари ҳам ривож топмоқда. Улар мамлакат ички бозори учун ишлайди ва тез суръатларда ривожланиб боради, ташқи бозорга қарамлик кучсизланиши эса, унинг барқарорлигини кафолатлайди. Аммо, глобализация шароитида экспортга ишлаш зарур бўлади, чунки экспорти йўқ мамлакатнинг келажаги бўлмайди.

5. Иқтисодиётни бошқариш тизимида рўй бераётган ўзгаришларни таҳлил қилиш

Собиқ иттифоқ парчаланиб кетгач, Ўзбекистонда умумиттифоқ вазирликлари тугатилди. Ўзбекистон ҳудудида жойлашган иттифоқ ва иттифоқ-республика бўйсунувидаги корхоналар миллийлаштирилди. Бу корхоналар ўз фаолият соҳаларига қараб ихтиёрий равишда давлат тармоқ концернлари, давлат уюшмаларига айлантирилди. Ислохотларни биринчи босқичи мобайнида тармоқ вазирликлари уюшмаларга, концернларга, корпорациялар, иттифоқлар ва бошқа хўжалик бирлашмаларига айлантириш йўли билан батамом тугатилди. Автомобиль транспортда, қурилишда, кишлок хўжалигида бошқарув тизими қайта тузилди. Умуммиллий аҳамиятга эга бўлган тармоқлар ва фаолият соҳаларида, масалан, саёҳатчилик, транспорт, маданият, кинолаштириш тизими ва бошқаларда миллий компаниялар тузилди.

Уларни бошқа бошқарув тизимидан фарқи шундаки, улар иқтисодий жиҳатдан батамом мустақилдир. 1992 йил январ ойидан бошлаб **вилоят, туман ва шаҳар жойлардаги вакиллик ҳамда ижрония-бошқарув ҳокимиятига раҳбарлик қилувчи ҳокимлик жорий этилди.**

Иқтисодиёт таркибини қайта қуриш иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ҳал қилишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади. Иқтисодиёт таркибини қайта қуриш иқтисодий мустақилликка эришиш, миллий иқтисодиётни барпо этиш, иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим шартларидан биридир. Ўзбекистон халқ хўжалигининг амалдаги таркиби собиқ Иттифоқдаги меҳнат тақсими ва ихтисослашуви тамойиллари асосида ўнлаб йиллар мобайнида шаклланган эди. Унда Ўзбекистонга:

- арзон хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар ва стратегик минерал ресурслар етказиб бериш;
- саноат марказларида ишлаб чиқарилган тайёр молларни сотишнинг кенг бозори мавқеи ажратилган эди.

Мамлакат иқтисоди озиқ-овқат маҳсулотлари, энергоресурслар импортига ва кишлок хўжалик хом ашёси ва қимматли металллар экспортига асосланган эди. Халқ хўжалигининг бундай мустамлака таркиби шароитида жаҳон бозорида рақобат қилиш, иқтисодий ўсишни таъминлаш ва аҳолини турмуш даражасини кўтариш имкониятини бера олмас эди. Шунинг билан бирга Ўзбекистон рақобатбардош таркибга эга бўлган миллий иқтисодиёт таркибини ташкил қилиш имкониятларига эга эди. Мамлакатнинг ер ости ва ер усти бойлик ресурсларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, вужудга келган номуносивликлар ва зиддиятларга барҳам бериш, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тармоқ ва ҳудудий таркибини қайта қуриш лозим эди.

Шу муносабат билан Ўзбекистонда **таркибий тузилиш сиёсати аниқланди.** У, энг аввало, республиканинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигини, шунингдек, аҳолига муносиб турмуш шароитларини яратишни назарда тутди. **Таркибий сиёсат**, кишлок хўжалиги хом ашёси ва минерал ресурсларни чуқур қайта ишлашга, технологик жараёнларни тугалланганлик даражасини оширишга, мамлакат ёқилғи – энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминлашга қаратилди. Илгари ташқаридан келтирилган юзлаб маҳсулот турлари шу ернинг ўзида ишлаб чиқарила бошланди.

Республикада индустриянинг таянч тармоғи ҳисобланган, яъни ёқилғи энергетика, авиация ва автомобил қурилиш, машинасозлик, химия ва нефтхимия саноатидан ва ҳоказодан

тортиб, то энгил саноат корхоналарига ҳамда жуда кўп қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган корхоналар қурилди.

Республикада энг катта саноат тармоқлари бўлиб энгил ва ёқилғи энергетика саноати ҳисобланади. Охириги йилларда машинасозлик саноатини улуши 1,5 баробарга ошган ва ҳоказо. Бунинг сабаби мамлакатимизда ички ва ташқи кредит воситаларининг асосий қисми ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун база ҳозирлашга қаратилганлигидадир. Бу автомобиль ва нефтни қайта ишлаш заводлари, янги автомобиль ва темир йўллар, энгил, тўқимачилик ва озиқ-овқат саноатини ўнлаб янги ва замонавийлаштирилган корхоналарни қуришга имкон берди. 1997 йилнинг ўзидаёқ Кўкдумалоқ қонида компрессор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Фарғонада ип йигирув фабрикаси ишга туширилди. Маълумки, Ўзбекистоннинг саноат қудрати асосан бир неча йирик шаҳарларда тўпланган эди. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган йирик **қурилишларни географияси** анча кенгайди. Бу сиёсат узоқ вақтдан бери ҳукм суриб келаётган саноат тараққиётидаги **минтақавий номутаносиблик ва зиддиятни сезиларли юмшатди**. Табиийки, иқтисодий таркибини такомиллаштиришда компаниячиликка йўл қўйиб бўлмайди, у бирданга такомилга етиб ҳам қолмайди. Бу ўзгаришлар мунтазам давом этадиган ижтимоий-иқтисодий жараён бўлиб, улар давр талаби ва иқтисодий сиёсатдан келиб чиқиб, тармоқлараро ҳамда тармоқлар ичида тўхтовсиз давом этаверади.

Президент И.Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” китобида **“Иқтисодий таркибини тубдан ўзгартирмай туриб чинакам мустақилликка эришиб бўлмайди”** деган эди (333-бет). Иқтисодий таркибини тубдан ўзгартиришнинг асосий вазифаси **хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш, унинг сифатини ва рақобатбардошлигини** жаҳон бозори талаблари даражасига етказишдан иборатдир. Ана шуни назарда тутиб республикамиз мустақиллигининг дастлабки йилларида анъанавий бўлган пахта ва олтиндан бошқа хил турдаги **экспорт мавжуд бўлмаган бўлса**, эндиликда **янги турдаги товарлар пайдо бўлди**. Бу – рангли металллар, автомашиналар, минерал ўғитлар, тўғимачилик маҳсулотлари ва озиқ-овқат маҳсулотларидир. **Бу билан, экспорт-импорт таркиби янгиланди**.

Импорт ўрнини босувчи товарларнинг кўплаб яратилиши, мамлакатнинг импортга ўарамлигини анча чеклади, чунки бу билан, мамлакатимиз ўзини-ўзи маҳсулотлар билан таъминлашга бир ўадар эришди.

Илгари Ўзбекистон ўзини ёқилғи-энергетика ресурслари билан таъминлаш учун уларни катта **миқдорда импорт ўилар ва бунга 600 минг тонна пахта толаси қийматига тенг пул маблағлари сарфланар** эди. ёқилғи-энергетика мустақиллигига эришиш Ўзбекистонни бу соҳада четга ўарамликдан ва катта миқдордаги валюта сарфидан холи этди. Таркибий ўзгаришлар натижасида Ўзбекистон озиқ-овқат таъминотида ҳам, мустақиллик томон жиддий ўадам ташлади. Бунга биринчи навбатда, дон ишлаб чиқаришни ривожлантириш орўали эришилди. Натижада, Ўзбекистоннинг донга бўлган **талаб-эҳтиёжларининг 90%дан зиёд қисми ўз ишлаб чиқариши ҳисобидан қондириладиган бўлди**.

Таркибий ўзгаришлар мамлакатнинг салоҳиятидан самарали фойдаланишни кўзда тутди. Шу мақсад йўлида маҳаллий хом-ашёни **чуқур қайта ишлаб, ундан тайёр ёки ярим тайёр**, ҳатто, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлига ўтилди ва бу катта наф келтирди. Пахтани сотиш ўрнига ундан калава ип тайёрлаб, **уни жаҳон бозорида сотишдан 3 марта кўп даромад олина бошланди**. Мухими, бу соҳанинг ривожланиши янги ишчи ўринлар ҳисобига аҳолини банд қилиш, унинг даромадлари манбаларини ошириш имконини яратди.

Таркибий ўзгаришлар туфайли Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг **анъанавий соҳалари билан биргаликда янги соҳалари ҳам ривожлантирила бошланди**. Бундаги асосий омиллардан **биринчидан**, саноатлашув бўлса, **иккинчидан**, сервис секторининг тез суръатларда ўсишига аҳамият берилганлиги бўлди ва ҳоказо.

Миллий иқтисодий таркибини такомиллаштириш қўидаги вазифаларни ҳал қилиши лозим:

1. Республика учун энг асосий бўлган тармоқларни, жумладан, ёқилғи-энергетика ва ғалла комплексларини ривожлантириш, янги тармоқлар яратиш, фаолият кўрсатаётган саноат тармоқларини реконструкция қилиш.
2. Табиий, минерал-хомашё, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш;
3. Бошқа давлатлардан хом-ашё ресурсларини энг муҳим турлари, бутловчи ва озиқ-овқат маҳсулотлари олиб келинишини қисқартириб, ана шу маҳсулотлар ўрнини босадиган корхоналарни ривожлантириш асосида республиканинг иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлаш;
4. Ўзимизда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳисобига аҳолининг ва иқтисодиётнинг энг муҳим маҳсулотларга бўлган эҳтиёжини қондириш;
5. Корхоналарни замонавий илғор технология, энергетика ускуналари, айниқса, кичик ва ўрта корхоналар учун мўлжалланган ихчам ускуналар билан жиҳозлаш;
6. Ходимлар малакасини ошириш ва миллий ишчи кадрларга эга бўлиш;
7. Аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш. Ташаббускорлик ва омилкорликни рағбатлантириш;
8. Иқтисодиётнинг мутаносиб ривожлантиришни таъминлаш ва унинг бир томонлама ихтисослашувини, шунингдек, тармоқлар ичидаги ва ҳудудий номутаносибликларни бартараф этиш;
9. Республиканинг экспорт имкониятини кенгайтириш;
10. Аграр секторда қайта қуришни тугаллаш. Экин майдонларида пахта, ғалла, ем-хашак экинларини, сабзавот ва ҳоказоларни оптимал вариантларини яратиш, қишлоқ хўжалигида бошқарув ва ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари тақомиллаштириш бориш;
11. Саноат, транспорт, алоқа, химия ва нефть химия саноатини, автомобилсозлик, телекоммуникация тармоқларини ривожлантириш;
12. Чет эл туризмни ривожлантириш;
13. Янги бошқарув структурасини вужудга келтириш ва тақомиллаштириш бориш. Уларда ишлайдиган кадрларга, уларнинг касбий тайёргарлигига янада юқори талаблар қўйиш ва ҳоказо.

Президентимиз И.Каримов Олий Мажлис тўққизинчи сессиядаги маърузасида 2002 йил 29 август Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамият асосларини шакллантиришнинг еттига йўналишларини белгилаб берди.

Биринчи муҳим устувор йўналиш - бу Мустақилликни бундан буён ҳам асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик биз учун муқаддас маънавий қадриятлар ва миллий анъаналарга таянган ҳолда ва тарзда яшаш, ана шу бебаҳо меросни асраб-авайлаб, уни келгуси авлодларга янада бойитган ҳолда етказиш демакдир.

Айни вақтда мустақиллик биздан зиммамизга олган халқаро мажбуриятларга риоя этиш ва уларни бажаришни, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низоми талабларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган меъёрларга қатъий амал қилиб яшаш маъсулиятини сўзсиз юклайди.

Бу - узоқ-яқин қўшниларимиз билан дўстлик ва ҳамкорлик асосида яшаш, дунё ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб обрў ва ўрин эгаллаш учун доим интилиш ва курашиш демакдир.

Биз мустақил тараққиёт йўлини айнан мана шу маъно-мазмунда англаб, уни мамлакатимизни сиёсий жиҳатдан ривожлантириш, иқтисодиётни модернизация қилиш, жамиятни маънавий янгилаш борасида олиб бораётган барча ислохотларимизнинг меъзони, деб билишимиз керак.

Иккинчи устувор йўналиш – бу-мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлиги, фуқароларимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдан иборат.

Учинчи устувор йўналиш - бу–бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам

иктисодиётнинг муҳим шарти бўлиб эркин иктисодиётнинг тамойилларини жорий этишдан иборат.

Бу йўналиш ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришда етакчи ўринни эгаллайдиган, фуқароларнинг муҳим даромад манбаи ва мулкдорлар синфинг шакллантиришнинг асоси бўлган хусусий секторнинг мавқеини янада ошириш, кичик-ўрта бизнес ҳамда тадбиркорликни жадал ривожлантиришни тақозо этади.

Бу борада ташқи иқтисодий фаолият ҳамда валюта бозорини эркинлаштириш, миллий валютанинг эркин алмашувини таъминлаш, миллий валютаамиз - сўмимизнинг барқарорлиги ва харид қувватини ҳар томонлама ошириш тараққиётимизнинг янги босқичидаги асосий вазифаларимиздан биридир.

Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш, экспорт ривож, импорт ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни таъминлашнинг муҳим шарти бўлган хорижий инвестициялар, аввалом бор хусусий сармояларни жалб этиш, бунинг учун тегишли инвестицион муҳит ва инвесторлар учун кафолатлар яратиш. Шунингдек, ташқи ва ички инвестицияларни бутун иқтисодиётимизни янгилашга, олтин-валюта захираларимизнинг барқарор ўсишига хизмат қиладиган етакчи тармоқларга биринчи навбатда йўналтириш.

Бундай вазифаларни амалга оширишда **ҳалқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигимизни янада кучайтириш, дунё иқтисодий тизимига интеграциялашув, Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиш** учун зарур шарт-шароитларни яратиш.

Тўртинчи устувор йўналиш-бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек, ошқороликни, жамиятда ўтказилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилишдир.

Оммавий ахборот воситалари том маънода «тўртинчи ҳокимият» даражасига кўтарилмоғи лозим.

Бешинчи устувор йўналиш - фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти бўлиб, бу жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. ёки бошқача қилиб айтганда, бу-«Кучли давлатдан кучли жамият сари» деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш демакдир. Бу йўналиш ижтимоий иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-боқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади.

Бунинг учун авваломбор давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юртурувчи тузилмалар, биринчи галда, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш лозим.

Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли **марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-боқич ўткази боришни таъминлашдир.**

Олтинчи устувор йўналиш-бу - суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича бошланган ишларни изчил давом эттириш. Судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси ва уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади.

Еттинчи устувор вазифа-бу барча ислохотларимизнинг бош йўналиш ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир.

Бу-демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш демакдир.

Ижтимоий инфратузилмани таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатардан муҳофаза этиш, аҳолини социал соҳа бўйича талаб ва эҳтиёжларини қондириш масалаларига давлатнинг доимий этиборини ҳар томонлама кучайтириш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муҳим тамойил ва устувор йўналишларнинг барчасини изчил амалга ошириш натижасида ўзимизнинг асосий мақсадимизга-ривожланган, маърифий,

ҳуқуқий демократик давлатларда мавжуд бўлган ҳаёт даражасига эриша оламиз, юртимиз тинчлиги, Ватанамиз равнақи, халқимиз фаровонлигини таъминлаш имконига эга бўламиз.

Таянч иборалар:

Иқтисодиёт таркиби

- Соҳа, комплекс
- Миллий ҳисоблар тизими
- Ички иқтисодиёт
- Ташиқи (қолган дунё)
- Секторлар
- Институционал бирликлар
- Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши
- Ижтимоий тузилиши
- Тармоқ тузилиши
- Такрор ишлаб чиқариш тузилиши
- Ҳудудий тузилиши
- Иқтисодий регион
- Устивор йўналиши
- Кичик бизнес ва тадбиркорлик
- Ишлаб чиқариш самарадорлиги
- Таркибий тузилиш сиёсати
- Инвестиция
- Хорижий инвестиция
- Хусусий сармоя

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Миллий иқтисодиётнинг таркиби деганда нимани тушунасан?
2. Соҳа, сектор ва комплекс тушунчаларининг бир-биридан фарқи нимада?
3. Миллий ҳисоблар тизимида миллий иқтисодиёт қандай таснифланади?
4. Макроиқтисодиётни секторларга бўлиб ўрганишининг аҳамияти нимада?
5. Секторлар ва уларнинг институционал бирликлари тўғрисида нималар дея оласан?
6. Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда ягона иқтисодиётни икки соҳага ажратиш тажрибаси, товар ишлаб чиқариш соҳаси ва хизмат кўрсатиш соҳаси, уларнинг моҳияти нимада?
7. Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши нимани англатади?
8. Ижтимоий тузилиш нимани англатади?
9. Тармоқ тузилишичи?
10. Такрор ишлаб чиқариш тузилишичи?
11. Ҳудудий тузилишичи?
12. Иқтисодий районлаштириш белгилари нималардан иборат?
13. Ўзбекистон қандай иқтисодий регионларга бўлинади?
14. Иқтисодий фаолият таркиби қандай таҳлил қилинади?
15. Мулкӣ муносабатлар таҳлилида нималарга эътибор берилади?
16. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик даражасиқандай таҳлил қилинади?

6-МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАЖМУИ

Режа

1. Саноат миллий иқтисодиётнинг йирик соҳаси.
2. Республика транспорти мажмуи.
3. Алоқа инфраструктуранинг муҳим бўғини.

Ишлаб чиқариш мажмуи - бу жамият талабини қондириш учун моддий неъматлар ва хизматлар ишлаб чиқарадиган тармоқлар йиғиндисидир.

Ишлаб чиқариш мажмуи ўз ичига саноат, қишлоқ хўжалиги ва қурилиш тармоқларини олади. Маълумки, бу тармоқларда моддий неъматлар моддий буюм шаклида ишлаб чиқарилади. Ундан ташқари ишлаб чиқариш мажмуи ўз ичига юк ташиш транспортини, ишлаб чиқаришга хизмат ўилувчи алоқа тармоқларини, савдо ва тайёрлов ташкилотларини, умумовқатланиш корхоналарини ҳам олади.

Ўзбекистон саноатида электр энергияси, газ, нефть, кўмир, бензин, пўлат, автомобиллар, тракторлар, пахта териш машиналари, электродвигателлар, трансформаторлар, аккумуляторлар, кабеллар, экскаватор, кўприкли кўтаргичлар, йигирув машиналари, самолётлар, олтингугурт кислотаси, минерал ўғитлар, сунъий толалар, цемент, турли қурилиш материаллари, газламалар, пахта мойи, ун, гуруч, кийим-кечак, озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Саноат тармоқлари орасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросаноат мажмуига хизмат кўрсатувчи тармоқлар тарихан етакчи мавўега эга. Булар пахта тозалаш, шойи тўйиш, консерва, ёЁ-мой ва бошқа саноат турларидир. Шунингдек, автомобилсозлик, кимё ва нефть кимёси, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, электротехника, энергетика, металлургия, енгил саноат ҳамда истеъмол моллари ишлаб чиқариш жадал суръатларда ривожланмоўда.

Саноат тараққиётида **ёқилги энергетика мажмуасининг** ўрни алоҳида. Унинг таркибига газ, нефть ва нефтни қайта ишлаш, кўмир ва энергетика киради. Бу мажмуанинг ҳиссаси саноат ишлаб чиқаришида 26,8%ни ташкил қилади. Ўзбекистон жаҳондаги **ўнта йирик газ ишлаб чиқарувчи** мамлакатлар жумласига киради. Республикада ўдратли гидроэлектр станциялари ва иссиўлик электр станциялари мавжуд. Металлургия мажмуаси таркибига ўора ва рангли металларни ўзиб чиқарувчи, бойитувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи корхоналар киради. Олтин, кумуш, мис, ўўрЁошин, рух, вольфрам, молибден, литий, уран, алюминий хом ашёси, нодир металлар ва бошқа қатор ўазилма бойликларининг аниқланган захиралари кўп.

Ўзбекистонда **олтиннинг 30 та кони топилган**. Ўзиб олинадиган **олтиннинг умумий миқдори бўйича** Ўзбекистон МДХ мамлакатлари орасида **иккинчи**, кумуш, ўўрЁошин, рух ва вольфрам бўйича учинчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон жаҳон хамжамятида **олтин ишлаб чиқариш ҳажми бўйича саккизинчи**, уни аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича эса **бешинчи ўринда** туради.

Кимё ва машинасозлик мажмуалари саноатнинг муҳим соҳаларидир, янги иқтисодий шароитда бу тармоқларда чуқур таркибий қайта қуришлар амалга оширилмоўда. Улар мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга йўналтирилган.

Ишлаб чиқарилаётган истеъмол молларининг учдан бир қисми енгил саноат корхоналари томонидан амалга оширилмоўда. Бу ерда анъанавий етакчи соҳа тўўимачилиқдир.

Саноат ишлаб чиқариш дастури саноат корхоналарининг хўжалик фаолиятларини якуний натижаларини ўз ичига олади ва жамият талабига мувофиў маълум номенклатурада ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотларининг ҳажмини ифодалайди. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш натура ва қиймат кўрсаткичларида ўлчанади.

Натура кўрсаткичлари номенклатура ва ассортиментда берилади.

Номенклатура бу саноат маҳсулотларининг турларидир. Масалан, трактор, экскаватор, пойафзал, мебель ва ҳоказо.

Ассортимент- бирон бир саноат маҳсулоти группасидаги айрим хил буюмлар таркиби, уларнинг нисбати ва сортлари. Масалан: Минерал ўғитлар- азотли, калийли, фосфорли ўғитлар; ёки **Костюмлар** ичида- эркаклар, аёллар, болалар костюмлари, **Пойафзал** ичида- эркаклар поймафзали, аёллар поймафзали, болалар поймафзали, ишчи поймафзал ва ҳоказо. Ассортимент, маҳсулот номенклатурасини конкретлаштиради, деталлаштиради ва истеъмолчиларнинг аниқ талабини қондиради.

Натурал кўрсаткичлар саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмини аниқ ифодалайди. У конкрет маҳсулот ишлаб чиқаришни ифодалагани учун ҳам унга бўлган талаб ва ишлаб чиқаришни бир-бири билан баланслаш (мувофиқлаштириш) имконини беради.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ҳажмини аниқлаш учун товар ва ялпи маҳсулот кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Товар маҳсулоти ўз ичига тайёр маҳсулотлар қийматини, сотиш учун мўлжалланган ярим фабрикатлар қийматини ҳамда капитал қурилиш учун ишлатиладиган саноат характеридаги ишларнинг қийматини олади.

Товар маҳсулоти кўрсаткичи ҳажмига шу корхонада ишлаб чиқарилган ва ана шу корхонанинг ўзида бошқа маҳсулот ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган маҳсулотлар кирмайди. Бу усул завод услуги деб аталади.

Ялпи маҳсулот кўрсаткичи товар маҳсулоти кўрсаткичидан тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўсиши ёки камайиши ҳажми билан фарўланади.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш дастури жамиятнинг саноат маҳсулотларига бўлган талаби ва бу талабни қондириш имкониятлари асосида тузилади.

Саноат маҳсулотларига бўлган талаб, эҳтиёж қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Ишлаб чиқаришнинг эҳтиёжи
2. Аҳолининг талаби
3. Экспорт
4. Давлат резервларини тўлдириш
5. Бошқа талаблар

Ишлаб чиқариш эҳтиёжи корхоналар, тармоқлар, бошқармалар, вазирликлар ва миллий иқтисодиёт бўйича умумлаштирилади.

Аҳолини саноат молларига бўлган талаби унинг сони ёки ҳар 100 ёки 1000 кишига тўғри келадиган меъёрлар (нормалар) асосида аниқланади. Бундай прогнозларни ишлаб чиқишда аҳолининг маҳсулотлар сотиб олиш қобилияти, пул даромадлари ва харажатлари ҳисобга олинади.

Саноат маҳсулотларининг **экспортга** бўлган эҳтиёжи ташқи савдо режаси асосида ташқи мамлакатлар билан тузилган шартномага кўра белгиланади.

Саноат маҳсулотларига бўлган **давлат резервини** тўлдириш ҳам саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш дастурини муҳим қисми ҳисобланади. Бу мамлакат иқтисодиётида хом ашё материал, ёнилёи, ёқилғи, ускуна ва ҳоказолар билан таъминлашда ўйинчиликлар туёилиб қолганда, табиий офатлар юз берганда, халқаро вазиятлар оёирлашганда ва ҳоказо вазиятлар юз берганда фойдаланилиши мўлжалланган маҳсулотлар фондидир. Унинг ҳажми ўша шароитдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятларга ўараб ҳал қилинади.

Саноат маҳсулотларига бўлган **бошқа талаблар** ҳам маҳсулотнинг турига ўараб, унинг у ёки бу мақсад учун ишлатилиши меёёрларига (нормаларига) ўараб аниқланади.

Саноат маҳсулотларига бўлган талаб аниқлангандан сўнг **ишлаб чиқариш имкониятлари** кўриб чиқилади.

Саноат маҳсулотларига бўлган талаб ва ишлаб чиқариш имкониятлари ўртасидаги нисбат моддий балансни тузиш ёрдамида аниқланади.

Имкониятлар қуйидагилардан иборат бўлади:

1. У ёки бу маҳсулот бўйича йил бошидаги қолдиқ
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш
3. Импорт
4. Давлат резервларидан фойдаланиш
5. Бошқа тушумлар

Имкониятлар ичида энг асосийси бу ишлаб чиқариш ҳисобланади. У ишлаб чиқариш қувватлари баланси тузиш йўли билан аниқланади.

Ишлаб чиқариш қуввати бу мавжуд ишлаб чиқариш воситаларидан белгиланган ихтисослашувга ва иш тартибига мувофиқ тўла-тўқис фойдаланилганда бир йил ичида (суткада, сменада) ишлаб чиқариш мумкин бўлган энг кўп маҳсулотдир.

Ишлаб чиқариш қувватлари баланси қуйидаги кўрсаткичлардан иборат бўлади:

1. Йил бошидаги ишлаб чиқариш қуввати.
2. Дастурлаштирилаётган давр мобайнида ишлаб чиқариш қувватларининг ўсиши (Ташкилий-техникавий тадбирлар; «Реконструкция ва модернизация;» Янги қурилиш ҳисобига ва ҳоказо)
3. Ишлаб чиқариш қувватларининг ишлаб чиқаришдан чиғиб кетиши
4. Йил охиридаги ишлаб чиқариш қувватлари
5. Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватлари
6. ртача йиллик ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти
7. Ишлаб чиқариш маҳсулотининг ҳажми

Йил охиридаги ишлаб чиқариш қувватлари йил бошидаги ишлаб чиқариш қувватларига янги киритилган ишлаб чиқариш қувватларини ўўшиб, ишлаб чиқаришдан чиғиб кетган қувватларни айириб ташлаганига тенгдир.

Ўртача йиллик киритилган (чиқарилган) қувватлар янги киритилган (чиқарилган) қувватлар миқдорини йил охиригача қолган тўлиқ ойлар миқдорига кўпайтириб, 12 га бўлиш йўли билан топилади.

Шундай қилиб, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми қуйидаги формула билан аниқланади.

$$M_x = \dot{Y}_{\text{й.}} \times \dot{Y}_{\text{ф.к.}}$$

M_x – Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми

$\dot{Y}_{\text{й.}}$ – Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватлари миқдори.

$\dot{Y}_{\text{ф.к.}}$ – Ўртача йиллик ишлаб чиқариш қувватлардан фойдаланиш коэффициенти

Республикада автотранспорт воситаларининг бир қисми (автобуслар, юк ва енгил машиналар) жамоа хўжаликлари, фуқароларнинг мулки. Саноат ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиши, кенг миқёсдаги капитал қурилиши транспорт моддий- техника базасининг юксалиши билан юк ва йўловчилар ташиш ҳажмлари ҳам орта боради. Республиканинг умумий юк оборотида транспорт турларининг салмоғи ҳам ўзгарди. Бугунги кунда умумий фойдаланишдаги ва саноат транспорти турларида юк ва йўловчиларнинг асосий қисми автомобиль транспортида ташилади (юкларнинг 70%; йўловчиларнинг эса 30% и).

Республиканинг транспорт тизими **темир йўл**, автомобиль йўллари, замонавий ускуналар билан жиҳозланган **вокзаллар, станциялар, юк омборлари, пристанлар**, ҳаво флотининг йирик **аэровокзаллари** ва бошқа инфраструктура бўлинмаларини ўамраб оладиган мураккаб иқтисодиёт мажмуини ташкил этади.

Темир йўл транспорти. Темир йўл транспортининг йўловчилар ҳамда юк ташишдаги салмоғи каттадир. Ўзбекистон темир йўлининг 1972 йилда қурилган ЎнҲирот-Бейнов магистрали Ўзоёстон орўали Россиянинг марказий, Жанубий, Урал минтаўаларига туташган. Ховос-Арис магистрали ҳам мамлакатни Ўзоёстон орўали яна Россиянинг Сибирь, Узоқ шарў минтаўалари билан, Ўўўон-Душанбе йўналиши Тожикистон, Тошкент-Туркманбоши йўли Туркменистон билан боёлайди.

Республика темир йўлларининг узунлиги 7,0 минг км.дан ошиқ, шу жумладан умумий фойдаланиладиган қисмининг узунлиги 3,8 минг км, асосан саноат корхоналарига тортилган (умумий фойдаланилмайдиган) темир йўлларнинг узунлиги 3,1 минг км ни ташкил этди.

Ўзбекистонда дастлабки темир йўл 1886-88 йилларда Фороб станциясидан Самарўандгача Ётўизилган (Красноводск-Чоржўй темир йўлининг давоми). Бу темир йўл 1895-1897 йилларда Қўқонгача, 1899 йилда Тошкентгача етказилди. 1906 йилда Тошкент-Оренбург темир йўли ишга тушди.

1994 йил ноябрда Ўзбекистон Республикасида жойлашган темир йўл корхоналари ва бўлимлари, лойиҳа-конструкторлик ва бошқа ташкилотлари ва муассасалари негизда «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акциядорлик компанияси ташкил этилди. Ўзбекистон Республикаси мамлакат мустақиллиги ва иқтисодиёти учун улкан аҳамиятга эга бўлган Хитой, Корея, Япония, Эрон, Туркия ва Ғарбий Европанинг жануби билан туташтирадиган Транссиё магистрали (Истамбул-Тошкент-Олмаота-Пекин) қурилишида ҳиссабай иштирок этмоўда. Бу магистралнинг Дружба станцияси (Қозоғистон), Туркменистонда Тажанг-Серахс ва Эронда Серахс-Машҳад қисмлари қуриб фойдаланишга топширилди (1996йил, 13май) ва йўлда поездлар қатнови бошланди. Республика қурувчилари узунлиги 133 км бўлган Тажанг-Серахс йўлини қуришда фаол иштирок этишди. Ўзбекистон Темир йўли келажакда бу катта йўлнинг марказий бўғини бўлиб қолади. Бу йўлдан Бухоро-Бейнов орқали Европага, Тажанг-Серахс орқали Яқин Шарқ мамлакатларига чиқиш мумкин. Республика темир йўл транспортини ривожлантириш истикболлари Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти мамлакатлари (Эрон, Покистон, Туркия, Марказий Осиё давлатлари, Афғонистон, Озарбайжон) ўртасидаги Кветта режасида белгиланган вазифалар бўйича ҳамкорлик йўналишида ҳам ишлаб чиқилмоқда.

«Ўзбекистон темир йўллари» 50 мингдан ортиқ турли типдаги юк вағони ва Германияда тайёрланган рефрежераторларга, 1450 йўловчилар ташиладиган вағонга эга. Компаниянинг темир йўлдан фойдаланишга масъул бўлган Тошкент, Фарғона, Бухоро, Орол бўйи, Қарши темир йўл бўлимлари бор.

Ташиладиган юкларнинг асосий қисмини қурилиш материаллари (умумий ташиладиган юк ҳажмининг 21%), пахта толаси (3%), нефть ва нефть маҳсулотлари (35%), ғалла, цемент, кимёвий маҳсулотлар ва минерал ўғитлар, кўмир, сабзавот ва бошқа юклар ташкил этади. Юк ташишда тепловозлар, йўловчилар ташишда тепловоз ва электропоездлар хизмат кўрсатади. Ўрта ҳисобда ҳар йили темир йўл транспортда 15,0 млн.дан ошiq йўловчи ташилади. Йўловчиларга хизмат кўрсатишда, айниқса, шаҳарлар атрофидаги қатновда электропоездлардан тобора кенгроқ фойдаланилмоқда.

Автомобиль транспорти. Республика иқтисодиётининг барча тармоқлари ва мамлакат аҳолиси эҳтиёжларини қондириш даражасида ривожланган автомобиль транспортга эгадир. Саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, сув хўжалиги, алоқа, савдо, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалиги, маданият, муҳофаа ва бошқа тармоқларда ихтисослаштирилган йирик автотранспорт корхоналари мавжуд.

Республикада умумий фойдаланиладиган автомобиль транспортда йўловчилар ташишга мўлжалланган 15,0 минг автобус, 6 мингдан кўпроқ енгил такси машиналари мавжуд. Республика бўйича 3000 дан ортиқ автобус маршрутларида (жумладан 593 шаҳар, 1768 шаҳар атрофи, 532 шаҳарлараро) автобуслар қатнайди. Автобуслар билан ҳар куни 5 млн. га яқин йўловчи ташилади. Республикада 30 га яқин автовокзал, 120дан ортиқ автостанция хизмат кўрсатади.

Ўзбекистонда турли мақсадларга мўлжалланган 200 мингга яқин юк автомобиллари, 35,4 минг автобус, 45,9 минг енгил автомобиллар хизмат кўрсатади. Республикада фуқароларнинг шахсий мулки бўлган 900 мингдан ортиқ енгил автомобиллар бор.

Автомобиль транспорти тизимида «Йўловчи» Ўзбекистон акциядорлик суғурта компанияси йўловчиларни суғурта қилиш билан шуғулланади.

Кейинги йилларда бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб юк автомобиллари асосан газ ёқилғисига ўтказилмоўда.

Автомобиль йўллари. Республика ривожланган йўл хўжалиги ва замонавий талабларга жавоб берадиган халқаро, республика, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган автомобиль йўлларига эга. Йўл хўжалиги тармоқларида 34,5 минг ишчи ва инженер-техник ходим банд. Республикада **автомобиль йўлларининг жами узунлиги 120 минг км.дан** ортиқдир. Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларининг узунлиги 44,5 минг км, жумладан 3343 км халқаро, 18901 км давлат (республика), 21439 км маҳаллий (вилоят) аҳамиятига эга бўлган йўлдир. Шунингдек, республика идоралар (корхона, жамоа хўжаликлари, хўжалик ташкилотлари)га қарашли йўллар ҳам мавжуд.

1992 йил 3 июлда «Автомобиль йўллари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди.

1992 йил февралда Ўзбекистон автомобиль йўлларини қуриш ва ундан фойдаланиш давлат-акционерлик концерни («Узавтойўл») тузилган. Концерн таркибида Қорақолпоғистон Республикаси ва вилоят автомобиль йўллари бошқармалари, 163 туман автомобил йўллари бошқармалари, 532 йўлларни асраш ва улардан фойдаланиш бўлимлари, «Ўзйўллойиха» республика йўл ва иншоотлар қуриш, қайта қуриш ва таъмирлаш бўйича лойиҳа-қидирув институти, кўприк темир-бетон қурилмалари заводи ва бошқа корхоналар бор.

20-аср бошида Ўзбекистонда 27 минг км йўл бўлиб, асосан от арава, карвон ва йўловчиларга мўлжалланган, шундан фақат **2 минг км.га** шағал ётқизилган эди. Республика мустақилликка эришгандан кейин мавжуд автомобиль йўлларини халқаро андозаларга мослаш, йўлларни сақлаш ва таъмирлаш, янги барпо этилаётган саноат районларини халқаро магистраллар билан боғлайдиган йўллар қурилиши масалаларига эътибор кучайди. Бу борада Ўзбекистон Хитой ва Покистонга чиқиш имкониятини берувчи Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар автомобиль йўлини ишга туширишди (1997 йил 21 июль), **Хинд океанига чиқиш имконини берадиган Термиз-Хирот-Карачи автомобиль йўли қурилишида ўз улуши билан қатнашмоқда.** Республика ўзида Фарғона водийси билан Тошкент воҳасини Қамчиқ довони орўали боғлайдиган йирик авомобиль йўли ҳамда Қўнғирот-Бейнов автомагистрали қурилиши охираб қолди.

Республикада жами йўлларнинг 95,6%га қаттиқ қопламалар ётқизилган, жумладан, цемент-бетон қопламали йўллар 0,8% (336 км), асфальт бетон қопламали йўллар 49,6% (21819 км), қора шағалли ва қора қопламали йўллар 40,6% (17796 км)ни ташкил этади.

Ҳаво транспорти. Ўзбекистон жаҳондаги кўп мамлакатларнинг пойтахтлари, йирик шаҳарлар, саноат марказлари билан ҳаво йўллари орқали боғланган.

Республика ҳаво транспорти- фуқаро авиацияси тарихи 1920 йиллардан бошланади. 1924 йил 12 майда узунлиги 800 км бўлган Тошкент-Авлиёта (Жамбул)-Пишпек (Бишкек)-Олмаота маршрути дастлабки йўловчилар ташиш рейси амалга оширилди. Ўша йили узунлиги 450 км бўлган Когон-Оқтўқай-Дарғонота-Хива ҳамда Бухоро Термиз-Душанбе ҳаво йўллари очилди. **1930 йилдан Тошкент-Москва йўлида самолётлар мунтазам қатнай бошлади.**

Авиациядан қишлоқ хўжалиги зарарқунандаларига қарши курашда ва санитария мақсадларида ҳам фойдаланилади.

Республика мустақилликка эришгандан кейин, 1992 йилдан собиқ Иттифок тасарруфида бўлган Ўзбекистон Фуқаро авиацияси бошқармаси, фуқаро авиациясининг таъмирлаш заводи, «Авиақурилиш» бирлашмасига қарашли «Авиамаҳсусмонтажсозлаш» негизда «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси ташкил этилди.

Республиканинг, айниқса, хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий, туристик алоқаларини йўлга қўйишда мамлакатнинг ўз ҳаво транспорти муҳим роль ўйнамоқда. «Ўзбекистон ҳаво йўллари»нинг бирқанча Европа ва Осиё, Америка мамлакатларида ваколатхоналари очилди; янги халқаро маршрутларда самолётлар қатнови йўлга қўйилди: 1993 йилдан Тошкентдан МДХдан ташқари Лондон, Манчестер, Франкфурт-Майн, Тель-Авив, Шаржа, Жидда, Истамбул, Карачи, Деҳли, Куала-Лампур, Бангкок, Пекин, Афина, Амстердам, Сеул ва Нью-Йорк шаҳарларига мунтазам халқаро авиарейслар, Халаб (Алеппо), Сингапур ҳамда Осиё ва Европанинг кўпгина мамлакатларига чартер йўловчи ташиш рейслари бажарилади.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси Германия, Франция, Россия фирмалари билан турли соҳаларда ҳамкорлик ўйлоўда.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» хилма-хил типдаги ҳаво кемаларига эга: қишлоқ хўжалиги ишларига мўлжалланган АН-2, маҳаллий (республика ичида) ҳаво йўлларида қатнайдиغان АН-24, ЯК-40, халқаро классдаги ИЛ-76, ИЛ-62, ИЛ-86, ТУ-154, А-310 каби самолётлар, вертолёт паркида МИ-2, МИ-8, КА-26 каби машиналар бор. Республикада АН-2 самолётлари, МИ-2, МИ-8, КА-26 вертолётларидан иборат маҳсус мақсадлардаги авиация парки қишлоқ хўжалиги, тиббий-санитария хизмати, метеорология, геология-ўқидирув, газ саноати ва бошқа соҳаларда

унумли ишлатилади. 1996 йилдан «Боинг-757» ва «Боинг-764» самолётлари, маҳаллий ҳаво йўлларида ИЛ-114, RJ-85 самолётларидан фойдаланилмоўда.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси таркибида **12 замонавий аэровокзал (аэропорт) бор** (Тошкент, Самарўанд, Андижон, Бухоро, Навоий, Наманган, Нукус, Термиз, Урганч, Фарғона, Ўрши, Ўўён шаҳарларида). Сергели, Учўудуў Зарафшон, Сариосиё, Шаҳрисабз, Ўўнёирот, Тўрткўл, Мўйноў шаҳарларидаги аэропортлар вилоят марказларидаги аэропортларга ўарайди, ЯК-40, АН-24 самолётларини қабул қилишга мослаштирилган.

Вилоят марказларидаги аэропортлар ТУ-154, Самарўанд, Наманган, Урганч, Термиз аэропортлари ИЛ-62, ИЛ-76, Нукус аэропорти ИЛ-86, А-310 аэробусларини қабул қилишга ўодир. Тошкент, Самарўанд, Термиз аэропортлари халқаро маўомга эга. Республика ҳукумати ўарорига мувофиў янги йирик халқаро аэропорт , Учўудуўда жаҳондаги энг илёор андозаларга мос келадиган катта аэропорт қурилиши бошланди.

Сув транспорти. 20-аср бошларида Амударё ва Орол денгизида сув йўллари бўйлаб юклар ва йўловчиларнинг анча қисми ташилган. 1924 йилда кема ва ўайиўлар қатнайдиган сув йўлларининг умумий узунлиги 887 км эди. Амударё ҳарбий флотилияси, «Хива», «Меркурий» акциядорлик жамиятлари кемаларида, шунингдек хусусий ўайиўларда йўловчиларга хизмат кўрсатилган, зарур юклар ташиб берилган. Ўша даврда Ўрта Осиё сув йўлларида умумий юк ортиш қуввати 7 минг тонна бўлган 20 кема ва 50 баржа, умумий юк ортиш қуввати 24 минг тонна бўлган 1500 ўайиў бор эди. **1980 йилда Ўзбекистонда сув йўлларининг умумий узунлиги 2800 км.га етди.** Амударё Панж (Тожикистон) бандаргоҳидан Мўйноўўа ўадар пароходлар қатнови амалга оширилди.

Дарё сувининг камайиши ва Орол денгизининг ўуриб бориши натижасида сув йўллари кескин қисқарди, аммо шунга ўарамай 1980 йил дарё транспотида 1420 минг тонна юк ташилди. Ўрта Осиё республикалари мустақилликка эришганларидан кейин Ўрта Осиё пароходчилиги Туркманистон, Ўзбекистон, Тожикистон ўртасида таўсимланди. 1994 йил май ойида Ўзбекистон Республикасида жойлашган дарё флоти бўлинмаларини бошқариш тартиби қайта ташкил этилди. Ўрта Осиё пароходчилигининг Ўзбекистондаги бўлинмалари негизида «Термиз дарё порти», «Хоразм дарё флоти», «Ўораўолпоёистон дарё флоти» ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилди. «Ўзавтотранс» корпорацияси ҳузурида дарё ишини мувофиўлаштириш бўйича бош бошқарма (Тошкентда) тузилди. Республика Термиз дарё порти, Шарлавуў, Тўрткўл, Беруний, Ўоратов, Хўжайли бандаргоҳлари, Амударё орўали Тўрткўл-Хонўа, Чалиш-Беруний сузма кўприклари, Хўжайли кема таъмирлаш заводи ишлаб турибди. Термиз дарё порти йилига 2,5 млн. тонна юкни қабул қилиш-жўнатиш қувватига эга, Афёонистоннинг Хайратон бандаргоҳи орўали экспорт-импорт юкларини етказиб беришда халқаро аҳамиятга молик. Республика дарё флотида **150га яқин теплоход**, шунингдек баржалар, землесослар, сузувчи экскаваторлар, порт кранлари ва бошқа ёрдамчи кемалар, техника воситалари бор. **Республикада сув йўлларининг умумий узунлиги 1000 км.дан ортиў.** Юклар асосан Термиз-Хайратон, Шарлавуқ-Тўрткўл, Хўжайли-Тўрткўл, Хўжайли-Беруний, Ўоратов-Тахиятош йўналишларида ташилади. Йилига дарё флотида 132,7 минг тонна юк ташилмоўда. Ўзбекистоннинг порт ва бандаргоҳлари темир йўллар билан боёланган.

Шаҳар йўловчилари ташиш транспорти. Республика шаҳарларида аҳолига йўловчиларни белгиланган маршрутларда ташийдиган жамоа кўча транспорти- автобус, трамвай, троллейбус, ер ости транспорти (метрополитен), енгил автомобиль транспорти (такси) хизмат кўрсатади. Шаҳар йўловчилар ташиш транспортининг ибтидоий тури 19-асрнинг 2- ярмида йирик шаҳарларда пайдо бўлган кўп сонли извошлар эди. 1901 йилда Тошкентда конка-тор темир йўли изида отлар судрайдиган бир вагонли дастлабки шаҳар транспорти, 1912 йил биринчи трамвай ишга туширилди. 1913 йил тор изли трамвай йўли узунлиги 38 км .га етказилди, 68 трамвай вагони қатнади.

Троллейбус қатнови Тошкентда 1947 йилда бошланди (троллейбус йўли узунлиги 18 км; 10 та машина). Кейинги йилларда Самарўанд (1967), Олмалиў (1968), Фарғона (1970), Андижон (1971), Наманган (1973), Бухоро (1987), Нукус (1992), Урганч (1997), Жиззах (1997) шаҳарларида троллейбуслар қатнай бошлади. Троллейбус йўлларининг **умумий узунлиги 403 км** (1998; Тошкент шахрисиз), шу жумладан Андижонда (72,2 км), Бухорода (30,7 км),

Наманганда (65,5 км), Нукусда (15 км), Олмалиўда (53,2 км), Самарўандда (66,5 км), Фарғонада (56 км), Урганчда (25 км), Жиззахда (14 км). **Тошкент шаҳрининг ўзида троллейбус йўлларининг узунлиги 296,5 км.** 1997 йилда Хиванинг 2500 йиллигини нишонлаш арафасида Урганч шаҳрида аэропорт билан темир йўл вокзалини боёлайдиган троллейбус йўли ва 25 км.ли Урганч-Хива троллейбус йўли ишга туширилди.

Трамвай Тошкент шаҳрида ривожланган. Трамвай йўлларининг умумий узунлиги 293,1 км. Тошкент шаҳрининг ўзида трамвай ва троллейбуслар бир кунда 1 млн.дан ортиқ йўловчиларга хизмат кўрсатади.

Автомобиль йўловчиларга хизмат қилишда муҳим ўринда туради. 85 шаҳар ва шаҳарларда ички шаҳар автобус ва енгил такси қатнови йўлга ўйилган, шаҳарларда 670 дан ортиқ маршрутда автобуслар қатнайди. Йўловчилар умумий ҳажмининг 70% дан кўпроғи автобус ва енгил ҳамда микроавтобус таксиларга тўғри келади.

Метрополитен йўловчиларга хизмат кўрсатишда тобора катта аҳамият касб этмоўда. Республикада метро қурилиши Тошкент шаҳрида 1972 йилда бошланди. **Унинг узунлиги 12,2 км бўлган «Собир Раҳимов»- «Максим Горький»** станциялари биринчи йўлининг биринчи навбати 1977 йил 6 ноябрда, 4,6 км.ли 2-навбати 1980 йил 18 августда ишга туширилди. Тошкент метрополитенинг **иккинчи йўли «Машинасозлар»- «Беруний»** станциялари 1984-91 йилларда 4 навбат билан босқичма-босқич фойдаланишга топширилди (**узунлиги ўарийб 15 км**). Тошкент метрополитенининг 3-йўли шаҳар марказини Юнусобод даҳаси билан боёлайди. **Узунлиги 14 км. Метрополитенда суткасига ўртача 270-300 минг йўловчи ташилади.**

Кувур транспорти. Ўзбекистонда биринчи 20 км узунликдаги нефтепровод 1908 йил Чимён нефть конидан Ванновск (ҳозирги Олтиариў) нефтни қайта ишлаш заводига тортилган. Кейинчалик Фарғона водийси, Сурхондарё вилоятидаги янги нефть конлари очилиши билан транспортнинг бу тури жадал ривожлантирилди. Нефть конларидан Фарғона ва Олтиариў нефтни қайта ишлаш заводларига умумий узунлиги 228,5 км бўлган нефтепроводлар қурилди. Республика жанубида-Сурхондарё вилоятида 1947 йил Лалмикор-Ўумўўрўон, ва 1969 йил Амударё-Аму-Занг линиялари қурилди (умумий узунлиги 40 км). Ўашўадарё вилоятида янги нефть конлари очилгандан кейин 1977 йил Ҷарбий Тошлоў-Ўашўадарё станцияси (3,3 км), Шимолий Ўртабулоў-Олтингугурт заводи (72 км) нефтепроводлари ишга туширилди. 1994-97 йилларда узунлиги 100 км бўлган Кўкдумалоў-Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи нефтепроводни қурилиб ишга туширилди. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи хом ашё билан узлуксиз таъминлашга хизмат қиладиган Ўамчиў довони орўали ўтадиган Хонобод-Ангрен нефтепроводни қурилишини лойиҳалаш ишлари тугатилди. Бухоро, Ўашўадарё вилоятларида улкан газ конларини топилиши ва ишга туширилиши билан Ўзбекистонда **газопровод транспорти** ҳам ривож топди.

Транспорт тармоғининг асосий вазифаси миллий иқтисодиётнинг юк ташиш ва пассажир ташишга бўлган талабини қондиришдан иборат. Бу вазифани бажариш учун, энг аввало, **юк ташиш ҳажмини аниқлаш ва уни транспорт турлари ўртасида оқилона таўсимлаш керак бўлади.**

Юк ташиш ҳисоб-китобларида қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади: ташиладиган **юкларнинг ҳажми, юк ташишнинг ўртача масофаси, юк оборотининг ҳажми.**

Ташиладиган юкларнинг ҳажмини аниқлаш учун норматив ёки умумлаштирилган ҳисоб-китоблар ҳамда баланс усулларида фойдаланилади.

Биринчи усул асосан ташиладиган юклар ҳажмини аниқлашнинг дастлабки босқичларида қўлланилади. Шу коэффициент юкларнинг алоҳида турлари бўйича ҳисобланади ва бундан аввалги йиллардаги ташилган юклар шу маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмига бўлинади. Масалан, 2002 йилда Ўзбекистонда 3292,5, млн. тонна кўмир ўзиб олинган, бундан 3087,7 млн. тонна ташиладиган бўлса, юк ташиш коэффициенти

$$K = \frac{3087.7}{3292.5} = 0.94 \text{ ни ташкил этади.}$$

Масалан, 2003 йилда 3384,2 млн. тонна кўмир ўзиб олинган бўлса, бунда ташиладиган юкларнинг ҳажми қуйидагича топилади ($3384,2 \times 0,94 = 3181,15$ млн. тонна).

Юкларнинг барча турлари бўйича ташиладиган юклар ҳажми аниқланиб миллий иқтисодиёт бўйича умумийлаштирилади.

Хисобланган сумманинг тўғрилигини исботлаш учун баланс усулидан фойдаланилади. Бу усулни қўллаш баланс ҳисоб-китоблар тизимида ва энг аввало маҳсулотни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш балансига асосланади.

Туман ишлаб чиқариш ва истеъмол баланслари ишлаб чиқилгандан кейин масъул ташкилотлар томонидан республикага ташиб келинадиган ва ташиб кетиладиган юкларнинг умумий ҳажми транспортнинг йиғма баланси ёрдамида аниқланади. Ташиб кетиладиган юкларнинг ҳажми аниқлаб берилгандан кейин юк ташишнинг ўртача масофасини аниқланади. Ўртача масофа туманлараро баланс ёки шахмат шаклидаги баланс ёрдамида аниқланади.

Ташиладиган юкларнинг ҳажми:

$$\sum P = 305 + 600 + 400 = 1305 \text{ млн. т.}$$

Ўртача масофа:

$$\ell_{\text{урт}} = \frac{(305 \times 50) + (600 \times 67) + (400 \times 30)}{1305} = 60,88 \text{ км}$$

яъни

$$\ell_{\text{урт}} = \frac{\sum P \cdot \ell}{\sum P}$$

бу.

Маҳсулот ишлаб чиқаришдан истеъмолчиларга олиб боришдаги транспорт харажатлари кам бўлиши керак. Бу масалани ечишда айрим шарт-шароитларга амал қилиш керак.

1. Маълум бир пунктдан жўнатиладиган юкнинг миқдори шу пунктда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажмига тенг бўлиши керак.

2. Барча жўнатиладиган жойлардан маълум пунктга келадиган маҳсулотнинг ҳажми шу пунктнинг эҳтиёжини қондириши керак.

Ташиладиган юкнинг ҳажми манфий бўлмаслиги керак (0 га тенг ёки ундан катта бўлиши керак)

Бунда транспорт масаласини ечиш истеъмолчилар билан маҳсулот ишлаб чиқарувчилар орасидаги алоқани ўулай равишда талаб этишга имкон беради ва ташиладиган юклар ўртача миқдорининг камайишига олиб келади.

Юкларнинг оўимини ва уларнинг ташиш масофасини билиш учун уларга сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш керак. Бу харажатларнинг энг кам даражаси қуйидагича аниқланади:

$$C_i + E_n K_i \rightarrow \min ,$$

бу ерда

1. Алоҳида туман ва минтақалар миқёсида ҳар бир транспортнинг техник иқтисодий ва эксплуатация хусусиятлари ҳамда афзаллиги аниқланади. Ҳар бир транспортнинг афзаллиги қуйидаги кўрсаткичлар орўали баҳоланади. Булар юкни етказиб бериш тезлиги, юкларни ташишнинг қиймати ва баҳоси, юк кўтара олиш имконияти, транспортнинг ҳаракатчанлиги, юк ташишнинг узлуксизлиги.

2. Аниқланган транспортнинг хусусиятлари ва афзаллиги асосида ўўшимча капитал маблағ сарфланмасдан юк ташиш ҳажмини кўпайтириш мақсадида ҳар бир транспортнинг ўтказиш ва ташиш резервлари аниқланади.

3. Юк ташишнинг барча турлари бўйича ташиш жараёнларининг тайёрлов ва охириги операцияларини, ортиш, тушириш, бошўа жойга ўтказиш харажатларини ҳисобга олган ҳолда тўлиқ эксплуатация харажатлари ҳисобланади.

4. Аниқланган ўтказиш ва ташиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, агарда ўтказиш хусусиятларининг етишмаслиги маълум бўлса, транспортни ривожлантириш учун керак бўлган капитал маблағлар ҳажми ҳисобланади.
5. Эксплуатация сарфи ва капитал маблағлар харажатларининг йиғиндисини ҳисобга олган ҳолда юкларни транспорт турлари ўртасида таўсимлашнинг ўулай варианты топилади.

Транспорт ишини иккинчи асосий вазифаси, йўловчилар ташишни тартибга солиш ҳисобланади.

Йўловчиларни ташиш ҳажмини аниқлашда шаҳарлараро ва шаҳар ичидаги **йўловчилар ҳажми аниқланади.** Буларга таъсир этувчи асосий омил аҳоли даромадларидир.

Истиўбол ва жорий даврларда йўловчилар ташишни аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар ишлатилади:

Истиўбол даврда: аҳолининг сони; 1 йилда 1 кишига тўғри келадиган йўловчи/км; 1 йилда 1 кишига тўғри келадиган истеъмол фондларининг ўсиши;

Жорий даврда: аҳолининг даромадлари ҳаёидаги маълумотлар; даромадларнинг 1 сўмига тўғри келадиган йўловчи /км.

Аҳолининг транспорт воситаларидан фойдаланишнинг интенсивлик даражасини белгиловчи кўрсаткич бўлиб аҳолининг **транспорт қатнови кўрсаткичи ҳисобланади.**

Транспортнинг ишини янада яхшилаш юк ва йўловчилар ташишни тартибга солишда керакли ресурслар билан асослашни таўозо қилади.

Юк ҳамда йўловчи ташиш ҳажми фақатгина миллий иқтисодиётни ва аҳолининг талабларигагина эмас, балки шу **талабларни қондириш имкониятларига** ҳам боғлиқ. Шунинг учун миллий иқтисодиёт истиўболида юк, йўловчилар ташишнинг ривожланиши фақатгина талаб томонидан эмас, балки керакли ҳаракатдаги транспорт воситалари, Ёқилғи ва бошқа ресурслар томонидан ҳам асосланади.

Юк ва йўловчилар ташишнинг ривожланиши керакли ресурслар билан асослаш жараёнида ҳаракатдаги транспортга бўлган талаб ва уларни қондириш имкониятлари билан аниқланади.

Транспортнинг ҳар бир турларига бўлган талаб ташилиши керак бўлган юк ва йўловчиларнинг ҳажмига ҳамда ҳаракатдаги таркибнинг техник- эксплуатация кўрсаткичларига боғлиқ.

Техник-эксплуатация кўрсаткичлари ҳар бир транспортнинг хусусиятига ўраб аниқланади. Темир йўл транспорти бўйича техник-эксплуатация кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

1. Вагонга тўғри келадиган статик ва динамик оёирлик.
2. Поезднинг ўртача массаси (брутто, нетто);
3. Юк вагонининг техник ва участка тезлиги
4. Вагоннинг айланиш вақти;
5. Локомотивнинг ўртача суткалик юриши(км)
6. Юк вагонининг ўртача унумдорлиги.

Вагоннинг статик оёирлиги (N_c) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$N_c = \frac{\sum P}{K_v}$$

$\sum P$ -юклар ҳажми;

K_v -юк ортилган вагонлар сони.

Вагоннинг динамик оёирлиги ҳаракатдаги статик оёирлигига тенг. Вагоннинг айланиш вақти-бу юклангандан то уларни бўшатишгача бўлган вақт.

Юк вагонининг ўртача унумдорлиги(P_p) қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$P_p = \frac{N_c + 1_{урт} \times K}{T_{урт}}$$

Бу ерда:

№-статик оёирлик;

1 ўрт-ўртача масофа;

К-коэффициент;

T_{ўрт}-юк вагонининг ўртача оборот вақти.

Юк ташишга бўлган талаб ҳаракатдаги таркибнинг керакли сони, Ёқилғи, электроэнергия томонидан ҳам асосланиши керак. Юк ташишни тартибга солишда транспорт воситаларига бўлган талабни аниқлашга, ундан фойдаланишни яхшилаш йўллари белгилашга катта аҳамият берилади.

Юк вагонларига бўлган талабни (P_в) аниқлашда қуйидаги формула қўлланилади:

$$Pr = \frac{P \times tB}{365 \times Nc} \cdot K$$

бу ерда:

tB- вагоннинг суткалик айланиши;

№-статик оёирлик;

К-вагонларнинг резерв коэффициенти.

Алоқа Ўзбекистон Республикаси хўжалик ва ижтимоий инфраструктурасининг таркибий қисми бўлиб, аҳоли, хўжалик субъектлари, давлат идораларининг почта, телефон, телеграф, радио ва ахборотнинг ўзга турларини узатиш ва қабул қилиш ҳамда алоқа тармоғи орқали жўнатилаётган ашёларни етказиб беришга бўлган эҳтиёжларининг қондирилишини таъминлайди. **Алоқа оммавий ахборотларни тарқатиш, шунингдек, иқтисодий тармоқларида муҳим роль ўйнайди.** Ўзбекистон Республикасида алоқа корхоналари аҳолига ҳамда иқтисодий тармоқларига почта, телеграф ҳамда маҳаллий, шаҳарлараро, халқаро телефон алоқа хизмати кўрсатади, шунингдек, республикада радиоалоқа, радиэшиттириш ва телевидениени техника воситалари билан таъминлайди. **Алоқа мажмуаси-матбуот тарқатиш, уяли (радиотелефон) алоқа, электр алоқа, космик йўлдошлар орқали алоқа республика ҳаётида катта роль ўйнайди.** Идорадий ички алоқа тармоқлари (айрим вазирликлар, ташкилотлар, ҳамда шахта, завод, хўжаликларнинг бевосита ўзига қарашли алоқа воситалари) ҳам мавжуд. Ўзбекистонда аҳолига пуллик хизматлар кўрсатишнинг умумий ҳажмида алоқа хизмати ҳиссаси 5% га яқин.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида миллий телекоммуникация тармоғини ривожлантириш ва уни мустақил равишда бошқариш муҳим вазифага айланди.

1992 йил 13 январда Ўзбекистон Республикасининг «Алоқа тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. 1997 йил 23 июнда Алоқа вазирлиги Почта ва телекоммуникациялар Агентлигига айлантирилди. 2002 йил 30 майдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги Фармонида асосан **Ўзбекистон почта ва телекоммуникациялар агентлиги Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги этиб қайта ташкил этилди.**

Ушбу Фармонга биноан ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакллантириш, иқтисодий ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида замонавий ахборот технологияларини, компьютер техникаси ва телекоммуникация воситаларини оммавий равишда жорий этиш ҳамда улардан фойдаланиш, фуқароларнинг ахборотга ортиб бораётган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, жаҳон ахборот ҳамжамиятига кириш ҳамда жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд бўлишни кенгайтириш учун ўулай шарт-шароитларни яратишни назарда тутди.

Компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш ҳамда уларнинг замонавий тизимларини жорий этишнинг биринчи галдаги **энг муҳим вазифалари** деб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Замонавий ишончли ва хавфсиз миллий маълумотлар ахборот базаларини яратиш, ахборот ресурслари ва хизматларининг бозорини ривожлантириш, ахборот алмашувнинг электрон шаклларида изчиллик билан босқичма-босқич ўтиш;

2. Реал иктисодиёт тармоқларида, бошқарув, бизнес, фан ва таълим соҳаларида компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш, аҳоли турли қатламларининг замонавий компьютер ва ахборот тизимларидан кенг баҳраманд бўлишлари учун шарт-шароитлар яратиш;
3. Мактаблар, касб-хунар коллежлари, академик лицейлар ва олий ўқув юртларининг таълим жараёнига замонавий компьютер ва ахборот технологияларини эгаллашга ҳамда уларни фаол қўлланишга асосланган илЁор таълим тизимларини киритиш;
4. Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида, биринчи навбатда, дастурий воситаларни, маълумотларнинг ахборот базаларини ишлаб чиқиш, республика, тармоқ ва маҳаллий ахборот-коммуникация тармоқларини шакллантириш, компьютер ва телекоммуникация техникасини ишлаб чиқиш соҳаларида ишлаш учун юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлашни ташкил қилиш;
5. Мамлакатнинг барча ҳудудида ахборот-коммуникация технологияларининг техникавий инфратузилмасини, маълумот узатиш воситаларини жадал ривожлантириш;
6. Миллий ва халқаро ахборот тармоқларига Ёоят тезкорлик билан кириб боришни жорий этиш, аҳоли пунктлари, шу жумладан қишлоқ аҳоли пунктларининг уларга кириб боришини таъминлаш;
7. Сифатли маҳаллий дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқиш ва уларни экспорт қилишни рағбатлантиришнинг самарали механизмини яратиш;
8. Маҳаллий компьютер техникаси ва унга бутловчи буюмлар ишлаб чиқиш ҳамда ишлаб чиқишни ташкил этишга кўмаклашиш.

Мазкур Фармонга мувофиқ Тошкент электротехника алоқа институти Тошкент ахборот технологиялари университетига айлантирилди.

2002/2003 ўқув йилидан бошлаб Тошкент ахборот технологиялари университетига дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқиш, тармоқ технологиялари, кўчма радиотехника алоқлари, электрон тижорат ва ахборот хавфсизлиги соҳасида бўйича мутахассислар тайёрланиш ташкил қилинди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда алоқа тармоқларини ривожлантириш бўйича АҚШ, Германия, Япония, Италия, Туркия, Корея Республикаси, Индонезия ва бошқа давлатлар билан олиб борилаётган халқаро ҳамкорлик самарали бўлмоқда. 1992 йил Ўзбекистон Республикаси Халқаро электралоқа иттифоқи аъзолигига қабул қилинди.

Ўзбекистонда алоқа соҳаси почта алоқаси, телефон (маҳаллий, шаҳарлараро, халқаро) алоқаси, телеграф алоқаси, радиоэшиттириш, телевидение, матбуот тарқатиш каби тармоқларга бўлинади.

Почта алоқаси. Ўзбекистонда дастлабки **почта алоқаси 1865 йил** Тошкент яқинидаги Ниёзбек қалъаси билан Чимкент шаҳри ўртасида йўлга қўйилган. Ўша йили август ойида Тошкентда биринчи почта станцияси очилди, почта йўли Ниёзбекдан Тошкентгача етказилди. 1868 йил Тошкент билан Самарқанд ўртасида почта алоқаси ишга тушди. 1868 йил февралда Тошкентда Россия почта ва телеграф вазирлигига бўйсунган Сирдарё ва Самарқанд вилоятлари почта идоралари бошқармаси ташкил этилди. Дастлаб почта от-уловда, темир йўл қурилгандан кейин темир йўл орқали ташиладиган бўлди. 1885 йил 1 январдан Тошкент почта идораси мижозлардан телеграммалар қабул қилишни бошлади. 1913 йил Ўзбекистонда жойлашган 17 почта-телеграф бўлими, 18 почта-телеграф идораси ишлади. Телеграф алоқаси, асосан тижорат мақсадларига хизмат қилди. 10 телефон станциясидан 9-таси хусусий кишилар қўлида эди.

20-асрнинг 20-йилларидан бошлаб Ўзбекистонда почта хизмати тубдан қайта ташкил этилди, қишлоқларда почта бўлимлари очилди.

Почта алоқаси республика аҳолисига хат, газета ва журналлар, жўнатма, пул ўтказмалари, пенсия тўловларини етказиб берди. 60-йиллар бошида барча вилоят марказлари ва 118 туманга вақтли матбуот босилган куни етказиб бериладиган бўлди. Почта ва матбуотни ташишда авиация, темир йўл, автомобиль транспортдан кенг фойдаланилди.

1974 йил Тошкентда темир йўл қошида почтамптнинг очилиши, 1983 йил Тошкент почтамптининг янги биноси қурилиб фойданишга топширилиши билан хат, жўнатма, пул

ўтказмалар, матбуот нашрларини жўнатиш ва етказиб бериш янада яхшиланди. Почта алоқаси алоқанинг энг кенг тарқалган ва оммавий турига айланди.

Почта алоқаси тармоқларида механизациялаш ва автоматлаштириш воситаларидан кенг фойдаланилади.

Ҳозир Ўзбекистоннинг барча аҳоли пунктларида почта корхоналари тармоғи билан қамраб олинган. Почта корхоналари «**Ўзбекистон почтаси**» **концернига** (1992) киради. Унинг таркибида 12 вилоят, Қорақолпоғистон Республикаси давлат почта корхоналари бошқармаси, Тошкент **халқаро почтамти**, **195 алоқа узели ва 3045 алоқа бўлими** ишлаб турибди.

Телеграф алоқаси. Ўзбекистонда телеграф алоқаси 19-асрнинг 80- йилларида, темир йўл қурилиши билан бир вақтда вужудга келди. Дастлабки телеграф алоқа йўллари Тошкент-Хўжанд-Ўратепа-Ховас-Жиззах; Тошкент-Чимкент; Бухоро-Карки-Калиф йўналишида қурилди. Чоржўй-Самарқанд-Тошкент темир йўли бўйлаб телеграф қурилиши давом эттирилди. 1876 йил март ойида Тошкентни Хўжанд билан боғлаган бир симли телеграф алоқа йўли ишга туширилди. 1885 йил 1 январдан Тошкент почта идораси мижозлардан **телеграммалар қабул қилишни бошлади**. 1913 йил Ўзбекистонда 3 телеграф бўлими ва 2 телеграф идоралари ишлади. **1932 йили Тошкентда марказий телеграф ишлай бошлади**. 1978 йил Тошкентда бевосита уланиш ва ахборотларни узатишга хизмат қиладиган катта қувватли абонент телеграф-коммутация станцияси фойдаланишга топширилди. 1992 йилда Тошкент марказий телеграфи тезкор замонавий аппаратлар билан жиҳозланди; **ҳар суткада алоқа каналлари орқали 200 мингдан зиёд хабар ўтади, хориждан газеталар тасвирини фототелеграф орқали қабул қилади**. Унинг қошида сўзлашув пункти ва маълумотларни узатиш тармоқларидан жамoa тарзида фойдаланиш пункти бор. Республикадаги корхоналар хужжатли ахборотларни узатишда абонент телеграф тармоғидан кенг фойдаланадилар.

Телефон алоқаси. Ўзбекистонда умумий фойдаланиладиган 200 рақамли дастлабки телефон станцияси Тошкентда 1904 йил 15 сентябрда ишга туширилган. Телефон тармоғи бир симли бўлиб, ер иккинчи ўтказгич вазифасини бажаради. 1924 йилга келиб телефон станцияларининг сифими 1700 рақам (номер)ни ташкил этди.

Ўзбекистонда умумий фойдаланиладиган тармоқларида 1,5 млн.дан кўпроқ телефон рақами (номери) бор. Шаҳар хонадонларининг 50% (Тошкент шаҳрида 70%) уй телефонларига эга. Қишлоқ хўжалигида мавжуд 310 мингдан кўпроқ телефоннинг 226 мингтаси хонадонларда ўрнатилган.

Республикада телефон тармоғининг 87% ини координат ва механик системали станциялар ташкил этади (республика бўйича 1200дан ортиқ шундай станция ишлайди). Квазиэлектрон ва электрон АТСлар 12 минг номерга эга. Маҳаллий тармоқларнинг 6%, шаҳарлараро телефонларнинг 13% рақамли АТСлар билан жиҳозланган. Тошкент шаҳри, Тошкент, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё вилоятларидаги шаҳар абонентлари шаҳарлараро ва халқаро телефон тармоғига автоматик уланиш тизимига тўлиқ уланган. **1994 йилдан Республикадаги барча шаҳарлар, телефон тармоқларини автоматлаштирилган тизимга ўтказиш ишлари давом эттирилди.**

Электр алоқа корхоналари «Маҳаллийтелеком» компаниясига уюшган. Ўзбекистон алоқа тармоғи жаҳон андозалари даражасига кўтарилмоқда. Ўзбекистоннинг Туркия, АҚШ, Япония, Германия, Италия, Буюк Британия, Корея Республикаси, Индонезия, Хитойдаги етакчи фирмалар билан электр алоқа тармоқларини ривожлантиришдаги ҳамкорлиги яхши самара берапти. Хорижий фирмалар билан ҳамкорликда ташкил этилган 10 дан ортиқ корхоналар ишламоқда. 1992 йил Ўзбекистон ва АҚШнинг «Интернейшнл Коммуникайшн группи» («Ай Си Жи») фирмаси билан ташкил этилган «Уздунробита» кўшма корхонаси Тошкент, шунингдек Самарқанд, Урганч, Қарши, Андижон, Бухоро шаҳарларида халқаро ва шаҳар, шаҳарлараро телефон станциялари билан боғланиш имкониятига эга бўлган уяли телефон (радиотелефон) алоқаси станцияларини ишга туширди. **1997 йилда Ўзбекистон – Малайзия кўшма корхонаси «ЎзМоўом», Ўзбекистон – Индонезия кўшма корхонаси «Бустел» ва бошқалар шаҳарларида ва шаҳарлараро уяли телефон алоқасини ривожлантиришда фаолият кўрсатмоқда.** Корея республикасининг «ДЭУ телеком», Германиянинг «Сименс», «Алкатель сел РФТ», Япониянинг «Мицуи» фирмаси, «НЭЖ»

корпорацияси замонавий алоқа жиҳозлари етказиб беради, электрон рақамли АТСлар асосида республика шаҳарларида халқаро ҳамда шаҳарлараро телефон станцияларини такомиллаштиради ва қуради.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритишига қадар республиканинг жаҳон мамлакатлари билан чекланган даражадаги телефон алоқаси Москва орқали амалга оширилган. Мустақилликнинг дастлабки давридаёқ халқаро телефон алоқасини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. 1992 йили Тошкентда Япониянинг «НЭЖ» фирмаси етказиб берган асбоб-ускуналаридан абонентларнинг жаҳон телефон тармоғига чиқишни ҳамда икки томонлама халқаро телекўрсатувларни таъминлайдиган 150 каналли рақамли халқаро космик (фазовий) телефон станцияси қурилди ва фойдаланишга топширилди. 1997 йилда Хитой (Шанхай) билан Германия (Франкфурт-Майн)ни боғлайдиган шиша кабелли Трансosiё - Европа алоқа магистралининг Ўзбекистон худуди орқали ўтадиган қисми (926 км) қурилиши тамомланди. Кейинчалик Туркиянинг «Неташ», «Телеташ», «Симко» фирмалари 30 каналли яна бир халқаро космик телефон станциясини Тошкентда қурди. Бу станцияларнинг ишга туширилиш билан халқаро телефон сўзлашувларининг 80% ини сунъий алоқа йўлдошлари орқали бевосита хорижий мамлакатларга узатиш ва улардан қабул қилишга эришилди.

Италиянинг «СТЕТ Интернейшнл» ва Германиянинг «Сименс АГ» компаниялари иштирокида тузилган «Удиней» қўшма корхонаси шаҳарлараро ва халқаро телефон алоқасини ривожлантириш, қайта қуриш ва ундан фойдаланиш билан шуғулланади. Шаҳардаги телефон эгалари Ер қуррасидаги барча мамлакатлар билан автоматик боғланиш имкониятига эга.

Радио ва телевизион алоқа. Тошкент тажриба радиоэшитиришлар дастлаб 1926 йил ўтказилган. 1975 йили Тошкент радиоэшитириш ва овоз ёзиш уйида стереофоник радиоэшитиришларни амалга ошириш имкон берадиган аппаратлар ўрнатилди. Ўзбекистонда радиолаштириш ишлари 1928 йилда бошланган. Шаҳар, туман ва қишлоқларда қурилган радиоузеллар хонадонлар, корхоналар, муассасаларни радиолаштириш ишига хизмат қилди, 90-йиллар бошида республиканинг 12,5 млн.дан ортиқ аҳолиси радиолаштириш хизмати билан таъминланди.

Республика радио маркази суткасига **12 дастур бўйича 1700 соат эшиттиришлар олиб боришни таъминлаш қувватига эга.**

1956 йилда Тошкентда (баландлиги 180 м.) телевизион минораси қурилиб, Тошкент телевидение студияси ишга туширилди ва мунтазам кўрсатувлар бошланди. Кўрсатувларни Тошкент шаҳри ва унинг атрофида туманларда кўриш мумкин бўлди. **Икки йилдан кейин телекўрсатувлар** Андижон, Фарғона, Самарқанд шаҳарларида қабул қилинди. Кейинчалик Нукус (1961), Урганч (1964)да телемарказлар қурилди. 1966 йилга келиб ретрансляция станциялари ва радиореле алоқа йўллари (Тошкент – Андижон, 1960; Тошкент - Самарқанд, 1966) ёрдамида кўпгина вилоятлар алоҳида республика телевидениесининг 1-дастурини, Тошкент, Фарғона водийси ва Самарқанд алоҳида икки дастурини ҳам қабул қилиш имкониятига эга бўлди. **1965 йилдан** Ўзбекистондаги телетомошабинлар Москвадан олиб бериладиган **кўрсатувларни оқ-қора, кейинчалик рангли тасвирда кўра бошладилар.** 1974 йил Ўзбекистонда 18та катта қувватли, 37 кичик қувватли телевидение узаткичлари ишлади, республика аҳолисининг 94,7% биринчи, 87% иккинчи, 36% учинчи телевидение дастурларини кўришга эришди. 1977 йил Республика телевизион техника маркази ишга туширилди. Бу марказ бир йўла 5 дастурда кўрсатувлар олиб боришга мўлжалланган. Марказда 3 студия, аппаратхоналар, телекинопроекционхона, видеоёзув аппаратхоналари, кинопроекцион заллар, кўчма телевизион воситалар базаси ва бошқа ёрдамчи хизматлар мавжуд. Телемарказ радиореле йўллари орқали Ўзбекистон Республикаси вилоятлари марказлари, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси билан боёланган. Кабель магистраллари, радио ва сунъий йўлдош йўллари ёрдамида кўп мамлакатлар шаҳарлари билан телевизион дастурлар алмашинади.

Телекўрсатувлар кўламининг кенгайиши муносабати билан кучли радио-телевизион узатиш станцияси қуришга эҳтиёж туёилди. Шу мақсадда **1978-85 йилларда** Тошкент шаҳридаги **Бўзсув каналининг ўнг соҳилида баландлиги 375 м бўлган иккинчи телеминиора** - ҳозирги радио-телевизион узатиш маркази қуриб ишга туширилди. Бу

телеминора баландлиги бўйича жаҳонда Москвадаги Останкино, Торонто (Канада), Токио (Япония) телеминораларидан кейин **4-ўринда** туради, Марказий Осиёда 1-ўринда туради. Телеминоранинг 100 м ва 200 м баландлигида махсус бинолар жойлашган. Булардан энг юқорисида 5 дастурли кўрсатувларга мўлжалланган телевизион станция, ультра қисқа тўлўинли 4 дастурли эшиттиришга мўлжалланган радиостанция, метеорологик станция ва бошқалар, **100 м баландликда эса «Коинот» ресторани**, кузатув майдончаси ўрин олган. Радио-телевизион узатиш маркази Тошкент телевидениеси кўрсатувларини тахминан **100 км радиусда** бевосита кўрсатилишини таъминлайди. Вилоятларга ва бошқа жойларга бу кўрсатувлар махсус ретрансляция станциялари орўали узатилади.

Ўзбекистонда Тошкент телестудиясидан ташқари Нукус, Урганч, Термиз, Наманган, Андижон, Самарўанд, Қўқон, Фарғона, Бухорода вилоят телестудиялари ишлайди. Бундан ташқари 30 маҳаллий ва тижорат студиялари фаолият кўрсатади. Россия, Ўзоёистон, Туркия теледастурларини мунтазам олиб кўрсатиш, Хиндистон, АҚШ ахборот дастурларини қабул қилиш йўлга қўйилган.

Республикада жаҳон мамлакатлари билан телекўрсатувларни бевосита алмашиш учун техник имкониятлар яратилган. 1994 йилдан Ўзбекистон-АЎШ ўўшма корхонаси «Камалак ТВ – Пейжинг» шаҳарларда кабель телевидениеси тармоқларини ташкил этмоқда. 1993 йилдан Ўзбекистоннинг 98% аҳолиси теледастурларини ишончли қабул қилади, жумладан аҳолининг 98,5% - бир, 98,3% - икки, 67,7% - уч, 17,8% - тўрт ва ундан ортиў дастурни томоша ўйла олади.

Матбуот тарқатиш. Республикада алоқа органлари матбуот нашрларини тарқатиш ва етказиб бериш ишларини ҳам бажаради. Вақтли матбуотни тарқатишнинг асосий шакли обуна бўлиб, 1991 йилга ўдар газета ва журналлар тиражининг 85% обуна йўли билан тарқатилган. Ўзбекистонда алоқа вазирлиги тизимида обуна бўйича ва чакана савдо йўли билан вақтли матбуот нашрлари (маҳаллий ва чет эл газета, журнал, хафталиклари)ни тарқатиш маориф ва умуман маданиятни ривожлантиришда тарихан катта аҳамиятга эга бўлди. 1994 йил собиў «Союзпечать» республика бошқармаси ўрнида очик типдаги акциядорлик жамияти бўлган «**Матбуот тарқатиш уюшмаси**» иш бошлади. Унинг 12 вилоят, Ўораўалпоёистон Республикаси, Тошкент шаҳридаги корхоналари фаолият кўрсатади. Уюшма чакана савдо тармоқларига ҳам эга. Улар вақтли матбуот нашрлари билан бирга китоблар, таўвимлар, почта маркалари, нишонлар ва бошқа нарсалар ҳам сотади.

Республикада 2010 йилгача алоқа тизимини илғор технологиялар ва ечимлар базасида **халқаро алоқа тизимларига аста-секин ўўшилишини таъминлайдиган дастур ишлаб чиўилган.**

Алоқани ривожланиш дастурини асосий вазифаси бўлиб иқтисодиёт тармоқларини ва аҳолини почта, телеграф, телефон, радио ва ҳоказоларга бўлган талабини тўлароқ қондириш ҳисобланади. Шу вазифани ҳал қилишда алоқанинг ҳар бир соҳасини ривожланиш даражаси ва уларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари эътиборга олинади. Масалан, газета ва журналларни аҳолига етказиб бериш дастурига қўйиладиган вазифа- бу газета ва журналларни чоп этилган куниёқ обуначиларга етказишдир.

Почтани ривожлантириш дастуридаги асосий вазифа бўлиб почта орқали юбориладиган хатларни, посилкаларни ва ҳоказоларни қисқа муддат ичида уларнинг эгаларига етказиш ҳисобланади.

Алоқани ривожлантириш **дастуридаги асосий кўрсаткичлар** қуйидагилар ҳисобланади:

1. Алоқанинг маҳсулоти
2. Шаҳарлараро телефон каналларининг узунлиги;
3. Шаҳарлар ва қишлоқ жойлардаги телефон станцияларини катталиги (сиғими);
4. Телевизион станцияларнинг сони ва қуввати;
5. Комплекс механизациялашган алоқа корхоналарининг сони;
6. Таъриф даромадлари ҳажми, фойда, рентабеллик ва бошқа иқтисодий кўрсаткичлар.

Алоқа **маҳсулотининг ҳажми** бу, ушбу тармоқ томонидан Миллий иқтисодиётга ва аҳолига кўрсатадиган барча хизматларини пул ўлчовида ифодаланган йиғиндисидир. Бу

натура ҳолида кўрсатиладиган хизматлар ҳажмини уларга мос бўлган жорий баҳоларга кўпайтириш йўли билан топилади.

Шаҳарлараро **телефон алоқаларининг ҳажми** дастурлаш-тирилаётган даврдаги аҳолининг сони ва унинг ҳар бир кишисига тўғри келадиган телефон орқали гаплашишлар микдорини ошиши асосида аниқланади.

Телефон алоқаларини ўсиш даражаси Миллий иқтисодиётда банд бўлган ишчи ва хизматчиларининг сонини ошишига мўлжалланиши лозим.

Ҳозирги даврда алоқа корхоналарининг асосий кўрсаткичлари бўлиб мана шу корхоналарнинг **тариф даромадлари** ҳажми ҳисобланади. Бу кўрсаткич алоқа корхоналарини ҳақ олиб кўрсатадиган хизматларини оширишни таъминлайди, тармоқни хўжалик фаолиятини баҳолашдаги камчиликларини бартараф этади ва ҳоказо.

Телефон станциялари **тармоқларини кенгайтириш** ҳар 100 ишловчини ва 100 хонадонни телефон номерлари билан таъминлаш нормаси асосида ривожлантирилиши керак. Айниқса, қишлоқ жойларида телефон алоқасини тез суръатлар билан ривожлантириш лозимдир.

Таянч иборалар

- *Ишлаб чиқариш мажмуи*
- *Номеклатура*
- *Ассортимент*
- *Товар маҳсулоти*
- *Ялпи маҳсулот*
- *Асосий ишлаб чиқариш фондлари*
- *Меҳнат унумдорлиги*
- *Оборот маблағлари*
- *Фондлар қайтими*
- *Фондлар сизими*
- *Фойда*
- *Рентабеллик*
- *Ишлаб чиқариш эҳтиёжи*
- *Экспорт*
- *Импорт*
- *Давлат резерви*
- *Ишлаб чиқариш имкониятлари*
- *Ишлаб чиқариш қуввати*
- *Транспорт мажмуи*
- *Юк обороти*
- *Ўртача масофа*
- *Пассажир обороти*
- *Аҳолини транспорт қатнови*
- *Алоқа мажмуаси*
- *Алоқа дастури*

Ўз-ўзини текишириш учун саволлар

1. *Ишлаб чиқариш мажмуи деганда нимани тушунасиз?*
2. *Нима учун саноат етакчи тармоқ ҳисобланади?*
3. *Саноат ишлаб чиқариш дастури нима?*
4. *Саноат маҳсулотининг қандай қиймат кўрсаткичларини биласиз? Улар қандай усулларда ҳисобланади?*
5. *Саноат маҳсулотларига бўлган талаб қандай аниқланади?*
6. *Саноат маҳсулотларига бўлган талабни ишлаб чиқариш имкониятлари билан таққослаш усули қандай?*
7. *Ишлаб чиқариш қувватлари баланси, уни тузиш методикаси тўғрисида нима дея оласиз?*
8. *Республика транспорт мажмуи.*

9. *Транспорт тармогида қандай ислоҳатлар ўтказилаяпти?*
10. *Транспорт тармоқларини ривожлантириши дастурининг кўрсаткичлари ва уларни ҳисоблаш методи.*
11. *Юк обороти қандай ҳисобланади?*
12. *Пассажир обороти-чи?*
13. *Алоқа тармогида ислоҳатларни янада чуқурлаштириши борасида қандай вазифалар белгиланган?*
14. *Алоқа тармоги қандай кўрсаткичларда ифодаланади?*
15. *Компьютерлаштириши ва ахборот-коммуникацияси технологияларини ривожлантириши борасида қандай вазифалар белгиланган?.*

7-МАВЗУ. АГРОСАНОАТ МАЖМУИ

Режа

1. Агросаноат комплекси (АСК). Унинг тушунчаси ва таркиби.
2. Қишлоқ хўжалиги-агросаноат мажмуининг ҳал қилувчи тармоғидир.
3. Республикада қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг устивор йўналишлари.

АСМ бу йирик тармоқлараро макроиктисодиёт мажмуи бўлиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан банд бўлган тармоқлар йиғиндисидир. АСМ-бу мураккаб тизим бўлиб уни ислоҳ қилиш қишлоқ хўжалигини бошқа тармоқлар билан таркибий боғлиқлигидан келиб чиқади. Шунинг учун бу тизим **3 соҳага ажратилади:**

1. **Биринчи соҳа-саноат тармоқлари.** Улар қишлоқ хўжалигини моддий-техника воситалари, хусусан, трактор ва қишлоқ хўжалиги машиналари, чорвачилик ва ем-хашак ишлаб чиқариш учун зарур техника воситалари, минерал ўғитлар, ўсимликларни ҳимоя қилиш учун химия воситалари ва ҳоказолар билан таъминлайди.
2. **Иккинчи соҳа-бу бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидир.** Унга ўсимликчилик, чорвачилик, қишлоқ хўжалигига хизмат қиладиган агрохимия, ветеринария ва бошқа соҳалар киради.
3. **Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, траспортировка қилиш, ташиш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш** билан шуғулланадиган тармоқлар киради.

Шундай қилиб, АСМ иқтисодий ва технологик жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ бўлган тармоқлар йиғиндисидан иборатдир. Уларнинг асосий мақсади, вазифаси аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига ва саноатни қишлоқ хўжалиги хом ашёсига бўлган талабини қондиришдан иборатдир.

Миллий иқтисодиётда энг катта аҳамият касб этадиган ва техник жиҳатдан яқин интеграция бу иккинчи ва учинчи АСМ соҳаларидир. Албатта, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўп ва сифатли ишлаб чиқариш бу жуда муҳим масала. Шунинг билан бирга иккинчи муҳим масала уни сақлаш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб бериш ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги узоқ ишлаб чиқариш жараёнига эгадир. Қишлоқ меҳнаткашлари ўз меҳнатлари натижасини асосан бир йилда бир марта олади. Истеъмолчилар эса йил давомида бир текис маҳсулот бўлишини хоҳлайди. **Шунинг учун ҳам бу масалани ҳал қилиш-учинчи соҳа тармоқларини, яъни ривожланган ишлаб чиқариш инфра-структурасини мавжуд бўлишини тақозо қилади.**

Шуни қайд этиш лозимки, Собиқ СССР даврида иккинчи ва учинчи соҳани, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сақлаш, қайта ишлаш тармоқларини бирлаштириш мақсадида Госагропром ташкил қилинган эди. Бундан мақсад ягона раҳбарлик остида бир-бири билан боғлиқ бўлган қишлоқ хўжалик соҳаларини бошқариш, режалаштириш ва молиялаштириш имконини яратиш эди.

Мамлакатда бошланган қайта қуриш иқтисодий ва сиёсий демократлаштириш жараёни янги **аграр сиёсатни ишлаб чиқишни** зарурат қилиб қўйди. Бу сиёсатнинг асосий мақсади қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини қайта қуриш, хар хил мулкчилик, хўжалик ва хўжалик юритиш шакллари асосида агросаноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришга ўтиш эди. Табиий равишда раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усули ўрнига агросаноат мажмуига раҳбарлик қилишни янги шакллари ташкил топа бошлади.

Афсуски, тармоқни бошқаришдаги қайта қуришлар иккинчи ва учинчи соҳалардаги номутаносибликларни ҳал қила олмади. АСКнинг иккинчи соҳасига **техник ва молиявий ёрдам, эътибор** инфраструктурани **учинчи соҳасига, айниқса, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш тармоқларига кўрсатилмай қолаверди.** Натижада АСКни бу тармоқларнинг қуввати қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг имкониятларидан орқада қолди. Оқибатда тез бузиладиган маҳсулотлар, яъни картошка, сабзавот, мева ва ҳоказоларнинг сезиларли қисми истеъмолчиларга етиб бормай қолаверади.

Қайта ишлайдиган корхоналарнинг сони кам, борларида эса кам самарали эски техника сақланиб қолинаверди. Буларнинг ҳаммаси катта муаммога айланиб қола бошлади ва тармоқни қайта қуришни зарурат қилиб қўйди. Бу муаммо ўзи ечимини **аста-секин мустақиллик даврида топа бошлади.**

1990 йил 8 декабрда Республика Президентининг фармонида биноан **Қишлоқ хўжалиги вазирлиги**, 1996 йил 1 ноябрдан бошлаб эса Президент фармонида асосан **Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги** ташкил қилинди. У икки вазирлик- Ўйшлоқ хўжалиги ҳамда Мелиорация ва сув хўжалиги вазирликларини бирлаштириш асосида ташкил қилинди. Фармонга асосан унинг **аниқ вазифалари ва функциялари** белгиланди. Жойларда вилоят ва туман Қишлоқ ва сув хўжалиги бошқармалари ташкил қилинди.

Республикада қайта ишлаш тармоқлари учун янги ускуналар ва бошқа зарур воситалар сотиб олинди. Қайта ишлаш корхоналари бевосита ишлаб чиқариш жойларида ташкил қилина бошланди. Кўшма корхоналар тузила бошланди. Масалан: Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида Исроил-Ўзбек-Америка лойиҳасига биноан “Оққўрғон” хўжалигида **сутни қайта ишлаш мини заводи** ишга туширилди. Сут заводи Исроил фирмасининг ускунаси билан жиҳозланган бўлиб, бир суткада 2.5 минг литр сутни қайта ишлайди ва қаймоқ, творог, сир, йогурт ва ҳоказолар ишлаб чиқаради. Ушбу лойиҳага асосан мазкур хўжаликда ем-хашак цехи, оила фермаси ҳам ташкил қилиш режалаштирилган эди. Уларда маълум пода моллари бўлиши ва етарли даражада ер ажратилиши ҳам кўзда тутилган. Шундай қилиб, бир хўжаликнинг ўзида тугалланган технологик тизим, яъни ем-хашак цехи, ферма ва суд заводи қурилиши мавжуд бўлади. Бу ва шундай бошқа тажрибалар республикамиз ҳудудида аста-секинлик билан тарқалаяпти ва АСМ ривожланишини таъминлаб бораёпти.

Пахта дунёдаги 90 та мамлакатда етиштирилади. Ўрта ҳисобда йилига дунёда 18 млн тонна пахта толаси олинади. АҚШ ва Хитойда йилига 4 млн тоннадан, Ҳиндистон 3 млн тонна пахта толаси етиштирилади. Дунёда етиштириладиган пахта толасини 6% ини Ўзбекистон Республикаси етиштирилади.

Шунингдек республикада етиштириладиган мева, узум, сабзавот, полиз маҳсулотларининг талай қисми ўйшни давлатларга чиқарилади. Республикада мева, узум, ва сабзавотнинг юқори сифатли навлари етиштирилади. Ўзбекистон ўзининг сифатли **пилласи ва қоракўли** билан дунёга машҳур.

Республика **аҳолисининг 60%** дан зиёдроғи **қишлоқ жойларда** яшайди. **Ялпи ички маҳсулотнинг 30%и** қишлоқ хўжалигига тўғри келади. **Чунки Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини қишлоқ хўжалиги, унинг асосини эса пахтачилик ташкил этади. 3,8 млн. киши** ёки республикада иш билан банд бўлганларнинг **43,7%и** қишлоқ хўжалиги соҳасида меҳнат қилади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида 28 млн.га яқин қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар мавжуддир. Шундан 4,2 млн.га суёриладиган ерлар хисобланади ва улардан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг 95-97% олинади. . Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича мил. ав. 2-минг йиллик ўрталарида Хоразмда **қайир** типидagi суёоришга асосланган **чопиқ қилинадиган** экинлар, Фарғона водийсида **лиман усулида** суёоришни қўллаб тарий, арпа ва бошқа донли экинлар экилган. **Чорвачиликда** узок асрлар давомида қорамол, қўй ва эчки, от, туяларнинг ўйимматли хўжалик белгиларига эга бўлган кўплаб ноёб зотлари яратилган. Социалистик мулк қишлоқда иқтисодий муносабатларнинг асоси, деб қабул қилинди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини контракция (шартнома тузиш) йўли билан тайёрлаш деҳўонларни жамоа хўжаликларига бирлаштиришнинг ўзига хос мажбурий воситаси бўлган. Давлат, қишлоқ хўжалиги техникасини ҳам ўз ихтиёрига олиб, Давлат машина-трактор станциялари (МТСлар) ташкил этилди. Пахта хом ашёси жуда арзон нархларда сотиб олинар эди. Мустақилликка эришгунга ўадар Ўзбекистон Иттифоқининг асосий пахта базаси бўлиб ўолди. Бу эса республикани хом ашё етиштириш билан чеклаб, бир ёқлама ривожланишига сабаб бўлди ва жуда кўп салбий оқибатларга олиб келди, **пахта монокультурасини** яккаҳокимлигини мустаҳкамлади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш **ҳажми натура ва қиймат кўрсаткичларида** ифодаланади.

Натура кўрсаткичлари маълум давр ичида бевосита маҳсулот ишлаб чиқаришининг ҳажмини аниқлайди ва у тонна, центнер, литр ва ҳоказоларда ифодаланади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажми қиймат шаклида ўлчанадиган **Ялпи маҳсулот** кўрсаткичида ифодаланади. **Ўсимликчилик маҳсулотининг Ялпи маҳсулот кўрсаткичи барча қишлоқ хўжалиги экинларидан олинган ялпи ҳосилга тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ўсиши (камайиши) ва боғлар, кўп йиллик ўсимликларни яратиш учун кетган харажатларни қўшиш йўли билан топилади.**

Айрим олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажми ҳосилдорлик даражаси ва экин майдонига боғлиқ бўлади.

Қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлик даражасига янги сара уруғлар, уларнинг сифати, экинларга минерал ва маҳаллий ўғитларни солиш, ўсимликчилик маданиятини ошиши, ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш каби кўпгина омиллар таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ҳажми экин майдонларига ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер давлат мулки ҳисобланади. Давлат қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган корхоналар ва хўжаликларга, шунингдек фуқароларга муддатсиз ёки вақтинчалик фойдаланиш учун ер ажратиб беради.

Давлатнинг ер фонди барча ерларни - ҳайдалма ерлар, дарахтзор, яйлов, пичанзор, ўрмонзор, кўрик ва бўз ерлар қишлоқ хўжалигида фойдаланилмайдиган ерларнинг жамини ўз ичига олади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштиришнинг асоси бўлиб ҳайдаладиган ерлар ҳисобланади.

Ўсимликчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг **самарадорлиги қуйидаги кўрсаткичларда баҳоланади:**

1. 1 гектардан олинган ҳосилдорлик даражаси;
2. 1 центнер маҳсулотнинг таннархи;
3. 1 га экиндан олинган соф даромад ҳажми;

Чорвачиликнинг ялпи маҳсулоти гўшт, сут, тухум, жун ва бошқа маҳсулотларнинг ҳамда чорва молларидан олинган бузоқ, кўзи ва ҳоказолар қийматидан, мол ва паррандаларни ўстириш, семиртириш қийматидан ҳамда сув ҳавзаларида етиштирилган балиқчилик қийматидан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти ўсимликчилик ва чорвачилик ялпи маҳсулотлари ҳажмига боғлиқ бўлади.

Мустақиллик йилларида жамиятимизнинг барча соҳаларида бўлгани каби қишлоқ хўжалигида ҳам туб ўзгаришлар амалга оширилди. Аввало, давлатнинг иқтисодий мустақиллиги ва аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлай оладиган, жаҳон андозаларига мос келадиган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқариш модели яратилди ҳамда изчиллик билан амалга оширила бошланди. Натижада давлат хўжаликлари тўла тугатилди, жамолар мазмунан тамомила янги асосда қайта ташкил этилди. Улар ўрнига **учта замонавий шакл – ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги ва дехқон хўжалиги тизими таркиб топди.** Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг худди шу кўриниши эндиликда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг асоси ҳисобланади. Улар сафида ўзбек халқининг асрлар давомида таркиб топган менталитетига, меҳнаткаш халқ турмуш тарзига мос келадиган дехқон хўжаликларининг мустақил ишлаб чиқариш субъекти сифатида мавжуд бўлиши жаҳон аграр фани назарияси ва амалиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва бошқаришнинг мутлоқ янги тизими эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда банк, моддий-техника таъминоти, агросервис, молия, солиқ, ташқи иқтисодий алоқалар хизматлари фаолияти бутунлай ўзгартирилди.

Амалга оширилган чора-тадбирлар тезда ўз натижасини берди. Собиқ “қизил империя” даврида ҳатто сут-гўштни ҳам четдан импорт қилиш даражасига туширилиб қўйилган Ўзбекистон, қисқа фурсат мобайнида озиқ-овқат моллари бўйича четга **қарамликдан озод бўлди ва ўзини ўз маҳсулотлари билан таъминлай бошлади.** Бу борада пахта якка ҳокимлигидан кутилиш ва ғаллани етиштириш бўйича эришилган ютуқларни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Мустаққиллик йилларининг бошлариданоқ мамлакат қишлоқ хўжалигини чуқур ислох қилиш даври бошланди.

Республика қишлоқ хўжалигида туб бурилишларнинг ҳуқуқий асосларини яратадиган қонунлар қабул қилинди.

Маҳсулдорлиги паст давлат ва жамоат хўжаликларининг **норентабель қорамолчилик фермалари меҳнат жамоалари мулки қилиб** берилди.

Чорва моллари зотини яхшилаш тадбирлари ишлаб чиўилди. Андижон, Сирдарё, Тошкент, Хоразм вилоятларида ширкат хўжаликлари негизида ўорамолчилик **наслчилик заводлари**, Андижон, Наманган, Жиззах, Сирдарё, Тошкент, Хоразм вилоятларида жамоа хўжаликларида **наслчилик хўжаликлари** ташкил этилди. Республиканинг барча вилоятларидаги ихтисослашган хўжаликларида зотли моллар етиштириладиган ва сотиладиган таянч пунктлар иши йўлга ўйилди. Ким ошди савдоси орўали ўора моллар хўжаликларга ва аҳолига сотилди.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 18- мартдаги Фармонида асосан 1998-2000 йилларга мўлжалланган қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш Дастури ишлаб чиқилди. Қишлоқда ислохотларни амалга ошириш юзасидан бир қатор тадбирлар белгиланди. **Қишлоў хўжалигини моддий ва молиявий, техникавий жиҳатлардан қўллаб-қувватлаш чоралари кўрилди.**

Картошка мева-сабзавот маҳсулотлари, чорва парранда сут, тухум ўоракўл тери ва жун маҳсулотларига **эркин (келишилган) нархлар жорий этилди**, бу эса хўжаликларнинг ўзи етиштирган маҳсулотларни ўз хоҳишича фойдаланишга имкон яратди. Давлат буюртмаси фақат пахта ва донга нисбатан сақланиб қолди.. **Қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш аграр сиёсатдаги муҳим йўналишга айланди.** Республика қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда **халқаро ташкилотлар дастуридан фойдаланиш йўлга кўйилди.**

Қишлоқ жойларига саноатни олиб кириш, замонавий технологияларга эга бўлган **кичик корхоналарни очиш ҳисобига янги иш жойларини яратиш устувор вазифадир.** Қишлоқда туб ислохотларни ўтказиш, қишлоқ хўжалигини тараўўий ўилдириш, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий омили ва манбаидир.

Ўзбекистонда ҳамиша **деҳқон ер эгасига эмас, ернинг ўзига бириктилган.** Россияда эса **крепостной деҳўн помешчикники** бўлиб келган. Биргина шу ҳодисанинг ўзи ҳам хусусий мулкчилик ерга эгалик қилишнинг ягона шакли бўла олмаслигини кўрсатади.

Деҳўнчиликда оилавий пудрат шаклини қўллаш, даромадни таўсимлашда пайчилик усулидан фойдаланиш, пай орўали мулкка эгалик қилиш, даромад олиш, шартнома асосида ишлаш бугунги кунда мақсадга мувофиўдир.

Республикада **суёориш** деҳўнчиликнинг зарурий шарти ва моддий асосидир. Суғориладиган ерлар майдонини кенгайтириш, сув таъминотини яхшилаш, дарёлар оўимини мавсумий ва кўп йиллик бошқариш учун сув омборлари, тўёонлар қурилиши, ирригация шаҳобчаларини яхшилаш бўйича катта ишлар амалга оширилди. Ерларни мелиорациялаш, қишлоқ хўжалигини механизациялаш, электрлаштириш, кимёлаштиришда эришилган ютуўлар экинлар ҳосилдорлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини кўтаришда ҳал ўилувчи аҳамиятга эга бўлди. Республиканинг ўзида қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлайдиган саноат тармоқларининг ривожланиши унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлайди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдаги асосий жараёнлар механизациялаштирилди ва ўўл меҳнатидан фойдаланиш анча қисқарди. Қишлоқ хўжалигида асосий дала ишлари (ер ҳайдаш, экиш, культивация билан бир вақтда ўғитлаш, дон экинларини йиғиб олиш ва бошқа) тўлиқ, экин қатор ораларини ишлаш юқори даражада (пахтачилик соҳасида 78%) механизациялаштирилди. Республикада тайёрланган **пахтанинг 30% дан** ортиўроёи машиналарда **териб** олинди; бу кўрсаткич Жиззах, Сирдарё, Тошкент вилоятларида анча юқори.

Қорақалпағистон Республикаси ва 12 вилоят бирлашмаси, 163 туман ишлаб чиқариш корхонаси, 28 таъмирлаш заводи, 64 кичик корхона ва 13та қўшма корхоналар бор. трактор, юк автомобили, афтобус ва енгил автомобиль, бульдозер, пахта териш машинаси, ғалла комбайни, хашак ўргич, трактор тиркамалари, культиватор, чигит экиш сеялкаси, пуркагич ва бошқа кўплаб қишлоқ хўжалиги тизимида қишлоқ тадбиркорлари ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига сервис хизмати кўрсатиш бўйича “Ўзтехчорвасервис” республика бирлашмаси ташкил этилган. Унинг барча вилоят ва туманларда 160 дан ортиқ ишлаб чиқариш-техника марказлари ишлайди. Майда улгуржи дўконлар, ижара сервис шахобчалари орўали қишлоқ хўжалиги машиналари, эҳтиёт қисмлар, узеллар, бутловчи деталлар сотилади ва бошқа турли хизматлар кўрсатилади.

Республикада мавжуд қишлоқ хўжалиги техникаси паркидан оқилона фойдаланиш, уни ишлатиш харажатларини қисқартириш қишлоқ хўжалиги техникаси хўжаликлардан ўолдиў қиймат бўйича машина–трактор парклари балансига берилади ва ерларни экишга тайёрлаш, қишлоқ хўжалиги экинларига ишлов беришга ҳосилни йиғиб-териб олишга доир механизациялашган ишларни **хўжаликлар билан шартномалар** бўйича бажаради.

2003 йил 27 октябрда Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисидаги” қонунига мувофиқ қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш мақсадида **“2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”** Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони қабул қилинди. Унга асосан фермер хўжаликларининг устувор йўналишлари сифатида ривожлантириб қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни жадаллаштириш асосий мақсад қилиб қўйилган.

АСМни ислоҳ қилиш қуйидаги принципларга асосланиши лозим:

1. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий масалалари давлат аграр сиёсатини таъсирида ҳал қилинади;
2. Қишлоқ жойларидаги давлат корхоналарини ишлаб чиқариш воситаларига жамоа ва хусусий мулкчиликка асосланган хўжаликлар тузган ҳолда қайта қурилади;
3. Ерга давлат мулкчилигини қатъий равишда таъминлаш, унга хусусий мулк бўлишига йўл қўймаслик;
4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқарувчиларда мулк эгаси ҳиссини яратиш, уларни ўз меҳнати натижаларига эга бўлишлигини таъминлаш;
5. Моддий рағбатлантириш ҳиссини ривожлантириш ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган принципларга асосланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида ўтказилаётган иқтисодий **ислохотлар қуйидаги устувор йўналишларда кечиши керак:**

1. Ер муносабатларини такомиллаштириш;
2. Деҳқон фермер хўжаликларини ривожлантириш;
3. Қишлоқда кичик ва ўрта бизнесни ташкил қилиш;
4. Қишлоқ хўжалигида бозор инфраструктурасини ташкил қилиш;
5. Қишлоқ хўжалигида солиқ ва баҳо сиёсатини такомиллаштириш;
6. Қишлоқ хўжалик бошқариш тизимини такомиллаштириш;
7. Қишлоқ хўжалик моддий техника хизматини ривожлантириш;
8. Илмий изланиш ва кадрларни тайёрлаш, уларни малакасини оширишга эътиборни кучайтириш.

Таянч иборалар

- *Агросаноат комплекси*
- *Аграр сиёсат*
- *Деҳқончилик*
- *Чорвачилик*
- *Мулкчилик шакллари*
- *Давлат сектори*
- *Нодавлат сектори*
- *Пахта якка ҳокимлиги*
- *Натура кўрсаткичи*

- Қиймат кўрсаткичлари
- Самарадорлик кўрсаткичлари
- Ширкат хўжалиги
- Фермер хўжалиги
- Деҳқон хўжалиги
- Машина трактор парки
- Хўжалик шартномалари
- Бозор инфраструктураси
- Солиқ сиёсати
- Баҳо сиёсати

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. *Агросаноат комплекси, унинг таркиби ва вазифалари ҳақида нималара дея оласиз?*
2. *Қишлоқ хўжалигининг таркиби қандай?*
3. *Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятида қишлоқ хўжалик махсулотлари етиштиришдаги тутган роли тўғрисидаги фикрингиз?*
4. *Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?*
5. *Республика қишлоқ хўжалигида мулкчилик шакллари қандай?*
6. *Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида деҳқончиликнинг таркиби, уни ривожлантириш дастурининг кўрсаткичлари таркиби қандай?*
7. *Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида чорвачиликни таркиби, уни ривожлантириш дастурининг кўрсаткичлари қандай?*
8. *Қишлоқ хўжалик махсулотлари етиштиришининг натура ва қиймат кўрсаткичлари, уларни ҳисоблаш усуллари қандай?*
9. *Республика қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш жараёни тўғрисида нима дея оласиз?*
74
10. *Қишлоқ хўжалигида ширкат, фермер, деҳқон хўжалиги тизими. Уларнинг таърифини биласизми?*
11. *Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш дастури тўғрисида нима дея оласиз?*
12. *Агросаноат комплексини ислоҳ қилиш принциплари ва асосий йўналишлари ҳақида фикрингиз?*

8-МАВЗУ. КАПИТАЛ ҚУРИЛИШ МАЖМУИ

Режа

1. Курилиш комплекси: мазмуни, стратегик социал-иқтисодий вазифаларни ечишдаги аҳамияти.
2. Капитал қўйилмаларнинг таркиби. Капитал қўйилмаларнинг манбалари. Унинг ҳажмини ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаш усуллари.

Курилиш - республикадаги моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқларидан бири. Республика иқтисодиётида ялпи ижтимоий маҳсулот таркибида солиштирма ҳиссасига кўра саноат ва қишлоқ хўжалигидан кейин 3-ўринда туради. Ялпи ички маҳсулотнинг 9%га яқини иқтисодиётда банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг тахминан 10,5% қурилиш ҳиссасига тўғри келади.

Курилиш иқтисодиётнинг барча тармоқларига хизмат кўрсатиб, асосий фондларнинг **қайта такрор ишлаб чиқариш** учун шароитларни таъминлайди, иқтисодиётнинг **мақбул таркибини барпо этиш, ишлаб чиқарувчи** кучларни мақсадга мувофиқ жойлаштириш, республиканинг **янги табиий бойликларини ўзлаштириш, бўш меҳнат ресурсларини ижтимоий ишлаб чиқаришга** жалб этишга ёрдам беради.

Курилиш мажмуи бу асосий фондларни бевосита қайта ишлаб чиқариш, моддий ишлаб чиқариш жараёнини таъминлайдиган моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг ва лойиҳа изланиш ишларининг йиғиндисидир. Курилиш мажмуи қурилиш объектларини лойиҳалаштиришдан то ишга тушургунгача бўлган барча жараёнларини ўз ичига олади.

Технологик жиҳатдан қурилиш мажмуи ўз ичига:

- Бевосита қурилишни ёки қурилишни ишлаб чиқаришини;
- Қурилиш материаллари саноатини;
- Конструкция ва деталлар қурилиши саноатини (йиғма темир-бетон, металл конструкцияси, ёёоч ва ҳ.к.);
- Махсус лойиҳалаш ва изланиш ташкилотларини, корхона ва бирлашмаларни олади.

Шундай қилиб, **қурилиш мажмуи** – қурилиш ишлаб чиқаришини, лойиҳалаш ташкилотларини ҳамда зарур ускуналар, конструкция ва деталлар, қурилиш материалларини ишлаб чиқарадиган корхоналарни ўз ичига оладиган мураккаб тизимдир.

Курилиш мажмуининг асоси бўлиб **қурилиш ишлаб чиқариши** ҳисобланади. **Курилиш ишлаб чиқариши бу доимий малакали ишчи ва мутахассисларга, зарур қурилиш монтаж ишларини олиб бора оладиган техникага** эга бўлган қурилиш ва монтаж ташкилотларининг йиғиндисидир.

Курилиш ишлаб чиқариши ёки капитал қурилиш доимий равишда бино ва ҳар хил мақсадлар учун қурилмалар яратади ёки реконструкция қилишни таъминлайди. **Унинг маҳсулоти** эксплуатацияга тайёр ишлаб чиқариш корхоналари, йўллар, турар жойлар, жамоат бинолари ва бошқалар ҳисобланади.

Иқтисодий моҳиятига кўра капитал қурилиш жараёни бу асосий фондларни қайта такрор ишлаб чиқаришдир.

Курилиш жараёни **хўжалик ва пудрат** усулида олиб борилади.

Хўжалик усули- бу қурилишни бевосита қурувчиларнинг ўзлари (корхона, ташкилот, фирма ва ҳоказо) олиб борадилар. Бунда қурилаётган объект ана шу корхона (ташкилотни) ўзи учун мўлжалланган бўлади.

Пудрат усули буюртмачилар билан шартнома асосида доимий ҳаракатдаги қурувчи ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган қурилишдир. Унда икки томон: биринчи-**пудратчи**, яъни қурилиш ташкилоти ва иккинчи-томон: **буюртмачи**- (давлат ташкилоти, кооператив, хусусий корхона, ташкилот ва ҳоказо) қатнашади.

Улар ўртасида муносабат шартнома асосида белгиланади.

Миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида қурилиш соҳасида ҳам **иқтисодий ислохотлар амалга оширилди ва бу жараён охириги йилларда чуқурлашиб борапти.** Хусусан:

- Курилишнинг бошқарув таркибини кучайтириш;
- Курилиш монополиясига барҳам бериш;
- Курилиш ташкилотларини акциялаш ва хусусийлаштиришни чуқурлаштириш;
- Пудрат ишлари бозорини ташкил қилиш;
- Капитал қурилишни ташкил қилишда, инвестицион лойиҳаларни татбиқ қилишда тартиб ўрнатиш ва бошқа тадбирлар амалга оширилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қурилиш ишлари самарадорлигини янада ошириш мақсадида айрим қурилиш вазирликлари тугатилди. Масалан, Ўзсаноатфуқароқурилиш, Ўзқишлоқхўжалик қурилиши, Ўзколхоз қурилиши, Ўзсувқурилиши давлат концерни ва ҳоказолар тугатилди. Мулкчиликнинг турли шаклларига ўтказилган **ихтисослашган давлат концернлари, компаниялар, давлат-акциядорлик бирлашмалари, уюшмалар** ташкил этилди. Уларнинг энг йириклари: «Ўзсаноатхўжаликқурилиш» корпорацияси, «Ўзмонтажмахсусқурилиш» уюшмаси, «Ўздехқончиликқурилиш», «Ўзжамоахўжаликқурилиш» давлат-ширкат бирлашмалари, «Тошкентуйжойинвестқурилиш» корпорацияси ва бошқалар. Сув хўжалиги ва мелиоратив ишларни «Ўзсувқурилиш» давлат концерни олиб боради. «Ўзтрансувқурилиш», «Ўзавтойўл» концерни. «Энергетика ва электрлаштириш» вазирлиги ҳам қурилиш ишларини бажаради. Бу ташкилотлар Республика иқтисодиётини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган катта қурилишларни олиб бормоўда.

Масалан, «Ўзсаноатхўжаликқурилиш» давлат корпорацияси республикада саноат қурилиши, уй-жой ва бошқа ижтимоий мақсадлардаги объектларни қуриш билан шуғулланади. Қурилиш ташкилотлари, қурилиш индустрияси корхоналари, транспорт, лойиҳа-конструкторлик ва бошқа ташкилотларни ихтиёрий асосларда бирлаштиради.

Қурилиш индустрияси негизини давлат, акциядорлик, ширкат, хусусий, кўшма ва бошқа пудрат қурилиш-монтаж ташкилотлари, шунингдек, ўз моддий-техника ва ишлаб чиқариш базасига, малакали ишчи ва мутахассис кадрларга эга бўлган корхоналар, транспорт ва бошқа ёрдамчи хўжаликлар ташкил этади. Ўзбекистонда кўплаб қурилиш-монтаж трестлари, қурилиш саноати корхоналари, куйи пудрат ташкилотлари, кичик корхоналар, лойиҳа, илмий ҳамда қурилиш соҳасига мослаштирилган илмий тадқиқот институтлари фаолият кўрсатади. Қурилиш-монтаж ишларининг деярли барчасини ихтисослаштирилган қурилиш ташкилотлари амалга оширади.

Қурилиш ташкилотлари - бу ихтисослаштирилган корпорация, компания, бирлашма, трестлар ва бошқармаларга уюшган.

Қурилиш моддий-техника базасининг муҳим таркибий қисмини қурилиш материаллари саноати ташкил этади. Республикада қурилиш материалларини ишлаб чиқариш, уларнинг тур хилини кўпайтириш йилдан-йилга ортиб бормоқда. Республикада маҳаллий хом ашё ресурсларидан бетон учун сунъий енгил тўлдирувчилар (керамзит, аглопорит), иссиқлик изоляцияси материаллари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Қурилишда полимер материаллар, пластмасса маҳсулотлари, линолеум, полиэтилен қувурлар, синтетик смолалар асосидаги лак ва буёқлар тобора кўпроқ қўлланилмоқда.

Қурилиш индустриясида йиғма темир-бетон конструкциялари ва деталларидан кўпроқ фойдаланилмоқда. Бино ва иншоотларнинг йирик қисмларини, уй пойдеворлари, девор панеллари, зинапоялар ва бошқаларни завод усулида тайёрлайдиган янги тармоқлар пайдо бўлди. Биноларнинг зилзилабардошлиги таъминланган. Қишлоқ жойларида лойиҳалаш-қурилиш тамойиллари ўзгарди. Иморатларни тиклашда енгил конструкциялар кўпроқ қўлланилмоқда, хўжаликлар кўрғонларини қуришда уй-жойлар билан бир пайтда маданий-маиший муассасалар, ишлаб чиқариш бинолари комплекс фойдаланишга топшириляпти.

Ўзбекистонда қудратли иқтисодий салоҳиятни барпо этишдаги муваффақиятлар бевосита қурилиш билан боғлиқ.

Республика мустақилликка эришганидан кейин капитал қурилиши янги дастур асосида давом эттирилди. Республика иқтисодиёти учун муҳим бўлган автомобиль, олтин қазиб олиш, нефть ва бошқа саноат тармоқларида янги корхоналарни қуриш бошланди. Барча вилоятларда саноат корхоналари, уй-жойлар, маданий-маиший бинолар, бозор ва савдо расталари, ҳаммом, чойхона, касалхона, маҳалла марказлари, масжидлар қурилди, ўнлаб меъморий комплекслар, тарихий ёдгорликлар, мадрасалар, масжидлар таъмирланди. Тошкентда «Туркистон» саройи, «Миллий банк» биноти, «Наврўз» ресторани, Амир Темур, Мирзо Улуғбек ҳайкаллари ва хиёбонлари, Алишер Навоий номидаги Миллий боғ, Андижонда Бобур боғи ва музейи, Фарғонада «Рамзий дарвоза» барпо этилди, Самарқанд вилоятининг Ургут шаҳрида кенг кўламда қурилиш ишлари олиб борилди; Олмалик кон-металлургия комбинати, Тошкент трактор заводи, Паркент «Қуёш» мажмуаси (Тошкент вилояти), Тошкент «Зенит» заводи, Ангрен резина-техника буюмлари заводи, республика банклари асоциациясининг биноти, Асака автомобиль заводи, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Учқўрғон - Наманган сув қувури, Ҷазалкент ойна заводи ва бошқа кўнгина объектлар қурилди.

Қурилиш соҳасида **халқаро ҳамкорлик яхши самара бермоқда**. Хорижий фирмалар билан ҳамкорликда Тошкент, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида халқаро классдаги меҳмонхоналар қурилиши, хусусан Шератон меҳмонхонаси ҳамда, Россия, Дўстлик ва бошқа меҳмонхоналарни қайта таъмирлаш ишлари олиб борилди. Республика тарихида биринчи марта капитал қурилиши соҳасида чет эл инвестициялари жалб этилди.

Республика Президентининг 1996 йил 31 январдаги “Тошкент шаҳридаги уй-жой қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида” Фармонида кўра аҳолининг турар жой шароитларини яхшилаш мақсадларда Тошкент давлат-акциядорлик уй-жой жамғарма банки (“Тошкент уйжойжамғарма-банк”) ташкил этилди ва банк уй-жой облигацияларини чиқарди.

Бу банк Тошкент шаҳрида аҳолини уй-жой билан таъминлашда жуда катта роль ўйнади. Шуни эътиборга олиб бу ташкилотни **республика аҳамиятига молик банк** деб тан олинди ва барча вилоятларда шундай вилоят банклари ташкил қилинди.

Қурилиш мажмуи стратегик аҳамиятга эга бўлиб қуйидаги жуда муҳим **социал-иқтисодий вазифаларни бажаради**:

1. Қурилиш иқтисодиётнинг барча тармоқларини асосий фондларини янгиланишини ва ўсишини таъминлайди.
2. Иқтисодиётни таркибий қайта тузилишини таъминлайди.
3. Устувор тармоқ ва соҳаларни қуриш, реконструкция қилиш орқали макроиқтисодий пропорцияларни мунтазам равишда такомиллаштириб боради;
4. Қурилиш мажмуи ишлаб чиқаришни, маданий-маиший тармоқларни ҳудуд жиҳатдан жойланишини яхшилади. Бу ўз навбатида вилоятлар аҳолисини иш билан бандлилик даражасини оширади.

Шундай қилиб, қурилиш мажмуи мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланишида жуда катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 6 майда «Капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида» Фармони қабул қилинди. Унда **капитал қурилишда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди**:

1. 2003-2004 йилларда лойиҳа ва пудрат қурилиш ташкилотларини давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштириш жараёнларини тўлиқ тугаллаш;
2. Уларнинг негизида асосан хусусий ва қўшма корхоналар ташкил этиш;
3. Лойиҳа ва қурилиш ишлари бозорида рақобат муҳитини яратиш;

4. Капитал қурилишда бошқарув ва хўжалик муносабатлари тизимига бозор тамойиллари ҳамда механизмларини кенг жорий этиш.

5. Лойиҳа ва қурилиш ишларини бажаришга буюртмалар жойлаштиришда танлов **савдолари (тендерлар)ни ташкил** этиш даражасини ошириш;

6. Қурилишни ташкил қилишнинг асосий шакли сифатида иншоотларни тўлиқ қуриб битказишга ўтиш, ишларни юқори сифатли бажариш ҳамда иншоотларнинг тўлиқ қуриб битказилиб топширилишини таъминлайдиган **инжиниринг компаниялари ва лойиҳа-қурилиш ташкилотларини тузиш**;

7. Қурилиш материаллари бозорини кенгайтириш, уларнинг илғор турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш, қурилиш индустрияси корхоналарида замонавий технологияларни татбиқ этиш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қабул қилган Фармони иқтисодиётимизнинг етакчи тармоқларидан бири-капитал қурилишда бозор ислохотларини янада чуқурлаштиришнинг сифат жиҳатдан янги босқичи ҳисобланади.

Мазкур Фармоннинг қоидаларини ҳаётга татбиқ этиш, ҳеч сўзсиз, капитал қурилишда туб ўзгартиришларни амалга ошириш, тармоқ бозор иқтисодиёти тамойиллари ва талабларига мос келадиган хўжалик муносабатларини кенг жорий этишга имкон беради.

Янги қурилиш объектлари мавжудларини реконструкция қилиш ва кенгайтириш учун меҳнат ва моддий-техника ресурслари сарф бўлади. Пул шаклидаги бу харажатлар капитал қўйилмларни ташкил этади.

Капитал қўйилмалар - иқтисодиётни барча тармоқларида асосий фондларни янгитдан яратиш, мавжудларини реконструкция қилиш ва кенгайтириш учун йўналтириладиган харажатлар йиғиндисидир.

Капитал қўйилмаларининг ҳажми ҳар бир объект бўйича лойиҳалар ва сметалар асосида белгиланади.

Барча харажатларнинг йиғиндиси ёки капитал қўйилмаларининг ҳажми уларнинг фойдаланиш йўналишларига қараб қуйидаги таркибда ташкил топади.

1. **Технологик таркиб**
2. **Такрор ишлаб чиқариш таркиби**
3. **Тармоқ ва ҳудуд таркиби.**

Технологик таркибда харажатлар мақсадли равишда гуруҳланади:

а) қурилиш монтаж ишларининг (ҚМИ) қиймати. У ўз ичига қурувчиларни иш ҳақини, фойдаланадиган материал ва конструкцияларнинг қийматини, қурилиш техникасининг амортизациясини ва бошқа харажатларни ўз ичига олади;

б) ускуналар қийматини: қурилиш объекти учун технологик, энергетик ва ускуналар қиймати;

в) бошқа харажатлар: лойиҳа - қидирув ишлари, қурилиш объеклари учун кадрлар тайёрлаш ва бошқариш.

Капитал қўйилмаларининг умумий ҳажмида бу харажатларнинг нисбати технологик таркибни ёки уларнинг ички тузилишини ташкил қилади.

Капитал қўйилмаларнинг технологик таркиби қурилишнинг тури ва характериға боғлиқ бўлади. Масалан, Саноатда – харажатларининг кўпчилик қисми анти қурилиш учун ускуналар, инструмент ва инвентарлар сотиб олишга кетади. Уй-жой коммунал хўжалиги соҳасида – харажатларнинг аксарият қисми қурилиш-монтаж ишларини эгаллайди.

Такрор ишлаб чиқариш таркиби капитал қўйилмаларни асосий фондларнинг турлари бўйича такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилиши ифодаланади. Унда **янги қурилиш**, мавжуд корхоналарни кенгайтириш, реконструкция қилиш ва уларни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш бўйича нисбат кўрсатилади.

Янги қурилишга, дастлабки тасдиқланган лойиҳаға биноан, янги майдонларда олиб борилаётган корхона, бино, объектлар қурилиш киради.

Мавжуд корхоналарни кенгайтириш янги лойиҳалар асосида иккинчи ва ундан кейинги тартибдаги қурилишларни, ўйшимча цехлар қурилишини англатади.

Харакатдаги **корхоналарни реконструкция** қилиш уларни тўлигича ёки қисман қайта қурилишини билдиради. Унда янги қурилиш ёки харакатдаги асосий ишлаб чиқариш цехларини кенгайтириш мумкин эмас. Реконструкция ишларини амалга оширишда маънавий ва физик жиҳатдан эскирган ускуналар алмаштирилади. Бу ўз навбатида янги ҳозирги замон технологияси асосида ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтиради ва уни техник даражасини ошириш имкониятини яратади.

Тажриба шуни кўрсатадики, индустриал ривожланган иқтисодиётда янги қурилиш учун сарфланаётган харажатларнинг салмоғи, мавжуд корхоналарни техник жиҳатдан қайта ўроллантириш ва реконструкция қилиш учун сарфланаётган харажатлар салмоғидан камроқ бўлади.

Давлатни бу йўналишда олиб бораётган **инвестиция сиёсати** технологик таркибни такомиллаштиришда ижобий таъсир кўрсатади. Чунки капитал ўйилмалар таркибида асосий фондларнинг актив қисмига харажатлар сарфланиши мақсадга кўпроқ мувофиқдир.

Таркибий қайта қуриш муоммаларини ҳал қилиниши янги тармоқларни яратилиши ҳамда мавжуд корхоналарни техник жиҳатдан қайта ўроллантириш масаласини ечилиши-Республикада мустақиллик йилларида мисли кўрилмаган даражада қурилиш ишларини олиб бориш имконини берди.

Мамлакат иқтисодиётига капитал қўйилмаларни ажратиш сезиларли даражада кўпайди. Агарда Ўзбекистонда 1996йил капитал қўйилмаларнинг ҳажми 166,5млн.сўмга тенг бўлган бўлса, у 1997йилда – 271,0 млн.сўм, 1999йилда 369,7млн.сўмни ташкил қилди. Капитал қўйилмаларнинг умумий таркибида асосий фондларнинг актив қисми учун сарфланаётган харажатлар ошиб бораёпти.

Капитал қўйилмаларнинг тармоқ таркиби иқтисодиётнинг тармоқлари ва соҳаларида фойдаланилаётган капитал инвестициялар салмоғини ва ҳажмини ифодалайди.

Тармоқ таркиби, энг аввало, маблағларни ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш объектлари бўйича таўсимланишини, ундан сўнг тармоқ соҳалари, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, уй-жой ва ҳоказолар бўйича таўсимланишини конкретлаштиради. Инвестицияларни тармоқлараро таркиби маълум даврда ҳал қилинадиган вазифаларни характеридан ва уларнинг устуворлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Иқтисодиёт тармоқларини ислоҳ қилишнинг бошланиш даврида инвестиция маблағлари ишлаб чиқариш соҳаларига кўпроқ ажратилган. 1994-1996йиллар капитал моблаёларнинг 2/3 қисми ишлаб чиқариш соҳасига ажратилган. Кейинги йилларда капитал маблағларнинг тармоқлар бўйича таўсимланишида ноишлаб чиқариш соҳаларига, хусусан, уй-жой, коммунал тармоқларига, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларига эътибор кучайиб бораётганини кўришимиз мумкин.

2001 йилдан бошлаб чет эл инвестициялари сезиларли даражада кўпайди. Масалан, 2001йилда 2000йилга нисбатан уларнинг салмоғи капитал ўйилмаларининг таркибида 30% яқинига ёки 1млн. АҚШ долларига тенг бўлди. Бу ўз навбатида ишлаб чиқариш объектларини реконструкция қилишни ва техник жиҳатдан қайта ўроллантиришни кенгайтириш учун қулай имконият яратилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига асосан академик лицей, профессионал коллежлар қуриш учун марказлаштирилган инвестицияларнинг 1/3 қисми ажратилди.

2003 йил мамлакат иқтисодиётга жалб этилган инвестициялар ҳажми қарийб 2 триллион сўмга етди. Бу эса 2002 йилга 4,5 фоиз кўпдир.

Капитал қурилмаларнинг ҳудудий таркиби капитал қўйилмаларнинг туманлар, вилоятлар ва иқтисодий регионлар бўйича таўсимланишини билдиради. Бу масалани ҳал қилишда иқтисодиёт ҳудудий таркибини такомиллаштириш вазифалари асосида ҳал қилинади.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларини ишга тушириш ҳисоб-китоблари капитал қўйилмаларнинг тақсимланиши билан чамбарчас боғлиқ бўлиши керак. Капитал қўйилмаларга бўлган талаб зарур бўлган ишлаб чиқариш қувватлари, асосий фондларни ишга тушириш асосида аниқланади.

Талаб ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш сарфлари бўйича алоҳида аниқланади. Ишлаб чиқариш соҳасида капитал қўйилмаларга бўлган талаб алоҳида бир хил

маҳсулот ишлаб чиқарадиган тармоқларда ва номенклатураси кенг бўлган тармоқларда ҳисобланади.

Бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган тармоқларда **капитал қўйилмалар ҳажми** қуйидаги формула билан аниқланади:

$$K = K_{уд} \Delta K,$$

бу ерда: K- капитал ўйилмалар;
K_{уд}- капитал ўйилмаларнинг салмоғи (яъни бир бирлик қувватни ўсишини таъминловчи капитал ўйилмалар);
ΔK- Янги қурилиш ва кенгайтириш ҳисобига қувватларнинг ўсиши, яъни қувватларга бўлган ўйишимча эҳтиёж.

Капитал қўйилмалар ҳажмига бўлган умумий талаб ҳаракатдаги қувватларни ишга туширишга, техник жиҳатдан қайта ўролланишига, янги ишлаб турган корхоналарни кенгайтириш, прогнозлаштириш даврда киритилган ҳамда аввал ишга туширилган объектлар ишларини тамомлаш ва прогнозлаштириш йилининг охирида қурилиш заделини ташкил этиш учун капитал қўйилмаларни суммаси сифатида аниқланади.

Ноишлаб чиқариш соҳасидаги тармоқларда капитал қўйилмаларга бўлган талаб шу соҳа корхоналари сонини кенгайтириш ва капитал ўйилмалар салмоғига бўлган талаб асосида аниқланади. Масалан, **савдода** савдо майдонининг ўсиши ва капитал қўйилмалар салмоғи асосида, **табобатда** касалхоналардаги ўринлар сонининг ўсиши ва капитал қўйилмалар салмоғи асосида ва ҳоказо.

Капитал ўйилмаларнинг **асосий манбаи миллий даромаднинг жамғарма фонди ҳисобланади**. Хозирги вақтда капитал ўйилмаларнинг асосий **молиявий манбалари қуйидагича**.

- Корхонанинг ўз маблағлари, бюджет, кредит, аҳолининг маблағлари, чет эл инвестициялари ва ҳоказо.

Капитал ўйилмаларининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари икки гуруҳга бўлинади:

I. Умумий мутлақ самарадорлик кўрсаткичлари.

II. Қиёсий самарадорлик кўрсаткичлари.

Умумий мутлақ самарадорлик кўрсаткичлари қуйидагича аниқланади:

1. **Миллий иқтисодиёт миқёсида**, республика ва тармоқлар бўйича самарадорлик (Э_{нх}) қуйидагича аниқланади:

$$\text{Э}_{нх} = \frac{\Delta D}{K}$$

бу ерда: ΔD - миллий даромаднинг ўсиши;

K - капитал ўйилмалар.

2. **Алоҳида тармоқлар бўйича:** (Э_{ох})

$$\text{Э}_{ох} = \frac{\Delta \text{ЧП}}{K} \quad \text{ёки} \quad \frac{\Delta \text{П}}{K}$$

бу ерда: ΔЧП - соф маҳсулотнинг ўсиши;

ΔП - фойданинг ўсиши;

K - капитал ўйилмалар.

3. **Мажмуий дастурлар, техник-иқтисодий муаммолар, алоҳида лойиҳаланаётган корхоналар, объектлар, гадбирлар бўйича:** (Э_{ух})

$$\text{Э}_{ух} = \frac{\text{Ц} - \text{С}}{\text{К}}$$

бу ерда: Ц-йиллик маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми;
С-маҳсулот таннархи.

4. Тармоқлар, корхоналар бўйича: (Эр)

$$\Delta_p = \frac{C_1 - C_2}{K}$$

бу ерда: $C_1 - C_2$ -капитал ўйилмалар киритилгунча ва киритилгандан кейинги маҳсулот таннархи.

III. Сиёсий самарадорлик кўрсаткичлари.

Бу кўрсаткичлар ҳар бир вариантдаги минимумга келтирилган харажатлардир. Бу қуйидагича ҳисобланади:

$$C_i + E_n K_i \rightarrow \min$$

бу ерда: C_i -жорий харажатлар;

K_i - i варианты бўйича капитал қўйилмалар.

Агарда ўйилган вариантларда капитал қўйилмалар ҳар хил вақтларда амалга оширилса, бундай шароитда вариантлар келтирилган коэффициентлар бўйича аниқланади:

$$B = \frac{1}{(1 + E_{np})^t} t$$

бу ерда: E_{np} - ҳар хил вақтларда харажатларни келтириш нормативи;
 t - маблағларни ишга туширишдан самара олгунгача бўлган вақт.

Масалан: Тармоқ бўйича капитал қўйилмалар самарадорлигининг норматив коэффициентини 0,20¹.

Вариант	Вариантлар бўйича смета қиймати	Йил ичида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи	Шартли харажатлар
I	6,2	5,5	6,74 (5,5-0,2 0,6)
II	6,8	5,0	6,36 (5-0,2 0,8)
III	7,4	4,5	5,94 (4,5-0,2 7,4)

Жадвалдан кўришиб турибдики, иқтисодий нуқтаи назардан III вариант мақсадга мувофиқдир.

Таянч иборалар

- Қурилиш комплекси
- Қурилиш индустрияси
- Хўжалик усули
- Пудрат усули
- Буюртмачи
- Танлов савдолари (тендер)
- Лойиҳа-қурилиш ташкилотлари
- Капитал қўйилмалар
- Янги қурилиш
- Корхоналар реконструкцияси
- Инвестиция сиёсати
- Қиёсий иқтисодий самарадорлик

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Қурилиш комплекси. Унинг мазмуни, таркиби ва иқтисодиётда тутган ўрни ҳақида нима дея оласиз?
2. Қурилиш жараёнида хўжалик ва пудрат усулини қандай тушунасиз?
3. Қурилиш соҳасида республикада ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотлар қандай кечаяпти?
4. Қурилиш индустрияси негизини қандай хўжаликлар ташиқил қилади?
5. Қурилиш ташиқилотлари ҳақида нима дея оласиз?
6. Қурилиш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик қандай олиб борилади?
7. Қурилиш қандай социал-иқтисодий вазифаларга эга?
8. Капитал қурилишида иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштиришининг асосий йўналишлари қайсилар.
9. Капитал қўйилмалар тушунчаси тўғрисида нима дея оласиз?
10. Капитал қурилиши соҳасидаги инвестиция сиёсатининг моҳияти қандай?
11. Капитал қўйилмаларнинг худудий таркиби нимани билдиради?
12. Капитал қўйилмаларнинг ҳажми қандай аниқланади?
13. Капитал қўйилмаларнинг манбаига нималар киради?
14. Мутлоқ ва қиёсий самарадорлик кўрсаткичлари қандай аниқланади?

9–МАВЗУ. ИЖТИМОЙ ТАРМОҚЛАР МАЖМУИ ВА УЛАРНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ

Режа

1. Ижтимоий тармоқлар мажмуи ва уни ривожлантириш вазифалари.
2. Таълим тизими ва уни ислоҳ қилиш. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.
3. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш.
4. Уй-жой коммунал хўжалигини ислоҳ қилиш.
5. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғини қайта қуриш.

Давлатнинг функцияларидан бири-уни ижтимоий сиёсати функцияси ҳисобланади. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва улар ўртасидаги кучли иқтисодий тенгсизликнинг олдини олиш мақсадида даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш бўйича давлат чора-тадбирлари тизими **Ижтимоий сиёсат** дейилади. Кенг маънода ижтимоий сиёсат деганда шахснинг хаёт фаолиятини шундай шароитларини яратиш ва тутиб туриш бўйича кўрилган барча чора-тадбирлар тушунилади. Бу тадбирлар шахснинг ривожланишига ёрдам беради ва унинг ижодий имкониятларини тўлиқ намоён қилишни рағбатлантиради.

Аҳолини турмуш фаровонлиги даражаси мамлакатнинг фақат иқтисодий тараққиёт даражаси билангина эмас, балки ижтимоий соҳалар тараққиёти даражаси билан ҳам ифодаланади. Ижтимоий соҳа давлат томонидан олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг натижаси ўз аксини топади ва амалга оширилади. Иқтисодий сиёсат эса барча аҳоли манфаатини кўзлайди. Айнан ижтимоий соҳада давлатнинг инсонпарварлик даражаси ҳар томонлама яўул намоён бўлади.

Ижтимоий соҳа Миллий иқтисодиётнинг бажарувчи тармоқларини ўз ичига олади. Жумладан, у халқ таълими ва маъданияти, соғлиқни сақлаш, аҳолига нафақа тўлаш, коммунал хўжалиги, маиший хизмат кўрсатиш, физкультура ва спорт хўжалиги каби қатор соҳаларни ўз ичига олади. Булардан ташқари ижтимоий соҳа хаёт даражасини яхшилаш, иқтисодиётда ижтимоий адолатни ўрнатишда муҳим аҳамият касб этади.

2002 йил август ойида бўлиб ўтган Иккинчи чаўириў Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўўизинчи сессиясида ўилган маърузасида Ислон Каримов мамлакатимиз тараққиёти ҳаўида тўхталиб, **еттита устувор вазифаларни олға сурган эди**. Еттинчи устивор вазифа устида тўхталиб, **ижтимоий соҳаларнинг муҳимлигини таъкидлаб шундай деган эди**: “Ўйлайманки, ижтимоий инфратузилмани, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларни янада ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатарлардан муҳофаза этиш, қисқа қилиб айтганда, одамларимизнинг социал соҳа бўйича талаб ва эътирозларини қондириш масалаларини ҳар томонлама кучайтириш лозимлигини исботлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак”.

Ижтимоий соҳа тараққиётнинг қай даражадалиги маълум жиҳатдан мамлакатдаги сиёсий ва психологик муҳитни, аҳолининг умумий кайфиятини белгилайди. Ижтимоий соҳаларнинг ўсиши худудларнинг умумий иқтисодий тараққиёти даражасини кўрсатувчи белги бўлиб хизмат қилади.

Миллий иқтисодиётнинг асосий муаммоларига фақат иқтисодий жиҳатдангина эмас, балки ижтимоий тараққиёт нуўтаи назаридан ўаралиши лозим. Шундан кўриниб турибдики, ижтимоий соҳалар моддий-техника базасини мустаҳкамлаш масаласи бозор муносабатларига ўтишнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ўолади. Ижтимоий соҳалар фаолиятининг самарадорлиги унинг барча асосий таркибий қисмларининг комплекс ривожланишига боғлиқ.

Мустақиллик йилларида ижтимоий соҳанинг барча таркибий қисмларини ривожлантириш борасида муҳим, диққатга сазовар ишлар амалга оширилди ва оширилмоўда. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, уларга тиббий ёрдам ўўрсатиш, таълим-тарбия, маданият,

дам олиш, уй-жойлар шароитини яхшилаш, маиший хизмат кўрсатиш каби қатор соҳаларни яхшилаш борасида улкан ишлар амалга оширилди.

Ижтимоий соҳада олиб борилган ислохотлар қуйидаги вазифаларни бажаришни таъминлаши лозим:

1. Хар бир инсонни, энг аввало малакали тиббий хизматдан фойдаланиши, бепул умумий таълим олиши учун зарур шарт- шароит яратиши ва таъминлаши лозим.
2. Аҳолини кам таъминланган, яъни унинг моддий ва ижтимоий ҳимояга мухтож бўлган қисмини ҳимоя қилишга қаратилган, энг аввало аҳолини ночор гуруҳларини аниқ манзилли ва мақсадли ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини барпо этиш.
3. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишни иқтисодий ислохотлар дастуридаги узлуксиз устувор йўналишлардан бири деб, ҳисоблаш.
4. Пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш, пенсиянинг реал миқдорини ошириш.
5. Меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган аҳолига ўз даромадлари ҳисобидан юқорироў ижтимоий истеъмол қилишни таъминлайдиган иқтисодий шароит яратиш.
6. Аҳолини турар жойларга, маиший хизмат кўрсатиш, савдо ва умумовқатланиш корхоналарининг хизматларига ҳамда маданият, санъат, спорт ва бошқа соҳаларга бўлган қонуний талабларини таъминлаш учун зарур шароитлар яратиш.
7. Ижтимоий-маданий институтларнинг ривожланишини ҳуқуқий ва ташкилий асосларини шакллантириш ва бошқалар.

Таълим жамиятнинг ривожланиш тенденцияси ва ҳолатини акс эттиради ва унга таъсир кўрсатади. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий қиёфаси кўп жиҳатдан унинг зиёлилар дунёураши, билимдонлик савияси ва жасоратига боғлиқ. «Оламга қуёш зиё таратса, одамзод ўалбига зиёли нур сочади», дейди халқимиз.

Хозирги вақтда Республикада 63 та Олий ўқув юрти, жумладан, 16 та университет, 9575 та мактаб фаолият кўрсатмоўда. Умумтаълим мактабларида мустақиллик йилларида 300 дан ортиқ янги типдаги таълим муассасалари очилди. Фақат 1998-2002 йиллар мобайнида 216 минг ўқувчига мўлжалланган замонавий ўқув ва ишлаб чиқариш ускуналари билан жиҳозланган касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар барпо этилди, Янги таълим стандартлари яратилди ва ўқув жараёнига жорий этилди.

Ўрта махсус ўқув юртларига зарур бўлган жиҳозлар сотиб олиш учун жалб қилинган чет эл инвестицияларининг миқдори 150 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

Иўтидорли талабаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида «Умид», Педагогик кадрларни хорижда тайёрлаш ва қайта тайёрлашни таъминлаш бўйича «Устоз» жамғармалари ташкил этилди. Уч мингга яқин талаба ва аспирантлар чет мамлакатларда таълим олмақдалар, 2,2 минг педагоглар малакасини оширдилар. Бугунги кунда «Умид» ва «Устоз» жамғармалари бирлаштирилиб «Истеъдод» жамғармаси тузилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш давлат ва хўжалик қурилишининг барча соҳаларида юқори малакали мутахассислар мавжудлигини тақозо қилади. Шундай шароитда таълим муаммоси давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб хаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқаришдаги янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ўлди.

Мамлакатимизда 1992 йилнинг июл ойидан бошлаб «Таълим тўғрисида»ги қонун амал ўйла бошлади. Унга биноан таълим тизимини ислох қилишнинг асослари, ёшларни ўқитиш ва тарбиялашга қўйиладиган асосий талаблар аниқланди. У, энг аввало, кишилиқ жамияти яратган бойликларни ва эришган миллий давлат ютуқларини назарда тутадиган болалар боғчасидан олий мактабгача бўлган узлуксиз бўлиши керак.

Ислохотларни бошланиш даврида Республикада мактаб таълимини ташкил қилишда қатор ижобий силжишлар юз берди:

1. 1996-1997 ўқув йилидан бошлаб мактабларнинг биринчи синфларида ўқиш янги алифбода олиб борилди. Янги имло, алифбода ўқиш учун зарур дастур, қўлланма ва дарсликлар яратилди.
2. Шу давр мабойнида 300га яқин янги турдаги таълим муассалари очилди. Олий ўқув юртлари ўшида 46 лицей ташкил этилди, 800 га яқин ўқувчи чет элларда таълим олди, кўпгина ўқитувчилар хорижий давлатларнинг илғор тажрибаларини ўрганиш мақсадида чет мамлакатларга бориб ўйитди.
3. Талабалар ва ўқитувчи-мураббийларни, моддий ва маънавий рағбатлантириш йўлга ўқийлди. Масалан, 1993 йилдан бошлаб охириги курс аълочи талабалар ва аспирантлари учун «**Президент стипендияси**» жорий қилинди; Беруний, Навоий, Улуғбек номидаги стипендиялар таъсис қилинди; конкурс ва мусобақа ғолибларига моддий-пул рағбатлантиришлари жорий қилинди. Профессор-ўқитувчиларга меҳнат шартномаларининг контракт тизими жорий этилди ва ҳоказо.
4. Ўрта махсус таълим соҳасида республикада жойларда бизнес мактаби, касб-ҳунар курсларининг очилиши, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда, янги мутахассисликлар (Фермер, Солиқ ва Божхона ходими, Аудит ва ҳоказо) киритилди.
5. Олий мактаб соҳасида **тест усуллари жорий этилди**; вилоятлар марказларидаги педагогика институтлари университетларга айлантирилди; Чет элларга тажриба алмашиш ва талабаларни ўйишга юбориш йўлга ўйилди; Иқтисод ва бизнес соҳасидаги мутахассис ва ўқитувчиларни қайта тайёрлаш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган ишлар олиб борилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида 2 мингдан ортиқ талаба ва мутахассислар чет элларда ўйиб келишди; 200 дан ортиқ чет эл мутахассислари республикамиз ўқув муассасаларига жалб қилинди;
6. Давлат ва Жамият қурилиш академияси, Банк ва Молия ҳамда «Солиқ» академиялари ташкил қилинди.
7. «Маҳалла», «Камолот», «Соғлом авлод учун», «Нуроний», «Улуғбек», «Умид», «Устоз» жамғармалари тузилди.

Юқоридаги амалга оширилган ишлар дастлабки йилларда таълим жараёни тизимида кўпгина ижобий ўзгаришларни амалга ошириш имкониятини берди. Аммо ўтган давр мабойнида амалга оширилган бу тадбирлар бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера олмади, натижада **кўпгина муаммолар ҳал қилинмай ўлаверди:**

1. Собиқ Совет давридан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан қутилиш имкониятини бермади.
2. Амалга оширилган ўзгаришлар ва тадбирлар таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини ташкил қилиш муаммоларини еча олмади.
3. Амалдаги таълим-тарбия жараёни замонавий талабларга жавоб беролмаслиги, мутахассислар тайёрлаш, таълим-тарбия тизимини жамиятдаги бўлаётган ислоҳот, янгиланиш жараёнлари талаблари билан боғланмаганлиги кўриниб ўлди.
4. Ёшларнинг сезиларли қисми (Ўрта мактабни битирганларининг 70 фоизгача бўлган қисми) меҳнат бозорига киришга тайёр эмас, чунки улар маълум бир касб-малакага эга эмас эди.
5. Аксарият мактабларнинг моддий техника ва ахборот базаси етарли ахволда эмаслиги, Ўрта ва Олий мактабларнинг зарур ускуналар билан таъминланганлиги эса-талаб даражасидан анча паст бўлганлиги, сифатли ўқув-услубий адабиётларни камлиги сезиларли даражада эди.

Маълумот учун қуйидагиларни келтириш лозим топдик: 1988 йилда ўрта мактабнинг битта ўқувчисига СССРда – 58 сўм, ГДРда – 119 марка, Швецияда – 1000 долларга тўғри келган.

Олий ўқув юртининг ҳар бир талабасига СССРда – 2400 сўм тўғри келган бўлса, ривожланган ғарб давлатларида бу кўрсаткич – 80000 долларгача тўғри келган.

6. Мактабгача таълим ва тарбиянинг ахvoli ўниўарсиз даражада ўлди. Боёча Ёшдаги болаларнинг 25 фоизи мактабгача болалар муассасаларига ўамраб олинган эди, холос.
7. Мактабларда ва бошқа ўқув юртларида таълим жараёнининг ўзидаги ва ўйитиш услубиятидаги жуда кўп камчиликлар ўқувчиларда мустақил фикрлаш қобилиятини

ривожланмай қолишга сабабчи бўлиб қолган эди. Ўрта мактабни битирганларнинг 10 фоизигина Олий ўқув юртларига ўқишга кирар эди, холос.

Юқорида кўрсатилган ва бошқа муаммолар таълим жараёнларини чуқур ислоҳ қилиш лозимлигини тақозо этди.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1997 йил август ойида «**Таълим тўғрисида**» Қонун қабул ўилди. Бу қонунда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари, таълим тизими ва турларининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонунга биноан Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳаси, **таълим, устувор деб эълон қилинган.**

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланган:

1. Таълим ва тарбиянинг инсонпарварлик, демократик характерда эканлиги;
2. Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
3. Умумий ўрта, шунингдек қрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
4. Ўрта махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда Ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
5. Таълим тизимининг дунёвий характерга эга эканлиги;
6. Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
7. Таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
8. Билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
9. Таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Таълим тўғрисидаги қонунга биноан **Кадрлар Тайёрлаш Миллий дастури** қабул қилинди. У узок даврга мўлжалланган бўлиб таълимнинг барча тизимини ва турларини, **tizimini isloх qilishga** қаратилгандир.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури қуйидаги таълим турларини белгилайди.

Мактабгача таълим - мактабгача таълим бола соғлом, ҳар томонлама камол топиб шаклланишини таъминлайди, унда ўқишга интилиш ҳиссини уйғотади, уни мунтазам таълим олишга тайёрлайди. Мактабгача таълим бола олти-етти ёшга етгунича давлат ва нодавлат мактабгача тарбия болалар муассасаларида ҳамда оилаларда амалга оширилади. Мактабгача таълим мақсади ва вазифаларини рўёбга чиқаришда маҳаллалар, жамоат ва хайрия ташкилотлари, халқаро фондлар фаол иштирок этади.

Умумий ўрта таълим Тўққиз йиллик (I-IX синфлар) ўқишдан иборат умумий ўрта таълим мажбурийдир. Таълимнинг бу тури бошланғич таълимни (I-IV синфлар) ўамраб олади ҳамда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишларини, уларда билим ўзлаштириш эҳтиёжини, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларни, миллий ва умумбашарий ўадриятларга асосланган маънавий-ахлоўий фазилатларни, меҳнат кўникмларини, ижодий фикрлаш ва атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлишни ва касб танлашни шакллантиради. Умумий ўрта таълим тугалланганидан кейин таълим фанлари ва улар бўйича олинган баҳолар кўрсатилган ҳолда давлат томонидан тасдиқланган наъмунадаги аттестат берилади.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими умумий ўрта таълим негизида ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий ўрта махсус, касб-хунар таълими узлуксиз таълим тизимидаги мустақил турдир. Ўрта махсус, касб-хунар коллежи ўқувчилари томонидан ихтиёрий танланади.

Академик лицей давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта таълим беради. Ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши чуқур, соҳалаштирилган, табаўалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишини таъминлайди.

Касб-хунар коллежи тегишли давлат таълим стандартлари доирасида ўрта махсус, касб-хунар таълими беради; ўқувчиларнинг касб-хунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, танлаб олинган касб-хунар бўйича бир ёки бир неча ихтисосни эгаллаш имконини беради.

Олий таълим ўрта махсус, касб-хунар таълими негизига асосланади ҳамда икки (бакалаврият ва магистратура) босқичига эга.

Олий таълим муассасаларига талабалар қабул қилиш давлат грантлари негизида ва пуллик-шартномавий асосда амалга оширилади.

Бакалавриат - мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим муддати камида тўрт йил давом этадиган таянч олий таълимдир.

Бакалаврлик дастури тугалланганидан сўнг битирувчиларга давлат аттестацияси якунларига биноан касб бўйича “бакалавр” даражаси берилади ва давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-хунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Магистратура – аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалавриат негизида таълим муддати камида икки йил давом этадиган олий таълимдир.

“Магистр” даражасини берадиган давлат малака аттестацияси магистрлик дастурининг интихосидир. Магистрларга давлат томонидан тасдиқланган намунадаги, касб-хунар фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган диплом топширилади.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондиришга, шахснинг ижодий таълим-касб-хунар манфаатларини ўндоқлатиришга қаратилган.

Олий ўқув юртидан кейинги таълимни олий ўқув юртларида ва илмий-тадқиқот муассасаларида (аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик) олиш мумкин. Олий ўқув юртидан кейинги таълим босқичлари (аспирантура, докторантура) диссертация ҳимояси билан якунланади.

Яқуний давлат аттестациялари натижаларига тегишли равишда фан номзоди ва фан доктори илмий даражаси берилиб, давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар топширилади.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш мутахассисларнинг касб билимлари ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилган. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш таълим муассасаларидаги ўқиш натижаларига кўра давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ва сертификат топширилади.

Мактабдан ташқари таълим болалар ва ўсмирларнинг таълимга бўлган, яқка тартибдаги, ортиб боровчи талаб-эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақтини ва дам олишини ташкил этиш учун давлат органлари, жамоат ташкилотлари, шунингдек, бошқа юридик ва жисмоний шахслар маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда мактабдан ташқари давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этадилар.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг **мақсади**- таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафқуравий ўрарашлар ва сарўитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.

Ушбу мақсадни рўёбга чиқариш қуйидаги **вазифалар ҳал этилишини назарда тутати:**

1. «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ таълим тизимини ислоҳ қилиш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини ягона ўқув-илмий-ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш;

2. Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қурилиши жараёнларига мослаш;

3. Кадрлар тайёрлаш тизими муассасаларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш, педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий маъомини кўтариш;

4. Кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истиёболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, маданият, техника ва технологиянинг замонавий ютуўларидан келиб чиққан ҳолда қайта қуриш;

5. Таълим оловчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

6. Таълим ва кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини аттестациядан ўтказиш ва аккредитация қилиш сифатида баҳо беришнинг ҳолис тизимини жорий қилиш;

7. Янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда таълимнинг талаб қилинадиган даражаси ва сифатини, кадрлар тайёрлаш тизимининг амалда фаолият кўрсатиши ва барқарор ривожланишининг кафолатларини, устуворлигини таъминловчи норматив, моддий-техника ва ахборот базасини яратиш;

8. Таълим, фан ва ишлаб чиқариш самарали интеграциялашувини таъминлаш, тайёрланаётган кадрларнинг миқдори ва сифатига нисбатан давлатнинг талабларини, шунингдек, нодавлат тузилмалари, корхоналар ва ташкилотларнинг буюртмаларини шакллантиришнинг механизмларини ишлаб чиқиш;

9. Узлуксиз таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимига бюджетдан ташқари маблағлар, шу жумладан, чет эл инвестициялари жалб этишнинг реал механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш;

10. Кадрлар тайёрлаш соҳасида ўзаро манфаатли халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг **мақсад ва вазифалари босқичма-босқич рўёбга чиқарилади.**

Биринчи босқич (1997-2001 йиллар) – мавжуд кадрлар тайёрлаш тизимини ижобий салоҳиятини сақлаб қолиш асосида ушбу тизимни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш учун ҳуқуқий, кадрлар жиҳатидан, илмий-услугий, молиявий-моддий шарт-шароитлар яратиш.

Иккинчи босқич (2001-2005 йиллар)- Миллий дастурни тўлиқ рўёбга чиқариш, меҳнат бозорининг ривожланиши ва реал ижтимоий иқтисодий шароитларни ҳисобга олган ҳолда унга аниқликлар киритиш.

Бу босқичнинг асосий вазифалари қуйидагилардир:

1. Мажбурий умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимига, шунингдек, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва имкониятларига ўараб, табаъалаштирилган таълимга ўтиш тўлиқ амалга оширилади.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ижтимоий ривожланишнинг барча соҳаларида таълимнинг устуворлигини билдирадиган давлат сиёсатининг моҳиятини ифодалайди. Республикамизда яратилган ялпи ички маҳсулотнинг 11% и, давлат сарф-харажати бюджет бўйича умумий сарф-харажатдан 35%дан юқориқ миқдорни таълим учун сарфланаётганлиги буни яънол исботидир Таълим учун сарф-харажатларнинг бу миқдори бўйича Ўзбекистон жаҳоннинг етук мамлакатларига яқинлашиб бораётганлигини исботлайди.

Тахминларга кўра 2005 йилнинг охирига бориб, Республикамизда жаҳон стандартларига жавоб берадиган академий лицейларни сони 181 ва касб-хунар коллежларини сони 1611 ҳамда улардаги ўқувчиларнинг сони 1,5 млн. кишига етади.

Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш;
2. Педагог ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш;
3. Таълим жараёнини мазмунан ислоҳ қилиш;
4. Маънавий ва ахлоқий тарбия ва маърифий ишларни такомиллаштириб бориш;
5. Иўтидорли ва истеъдодли Ёшларни аниқлаб бориш ва ўўйтиш;
6. Таълим тизимини бошқариш;
7. Касб-хунар таълими сифатини назорат қилиш тизимини шакллантириш;
8. Таълим тизимини молиялаш;
9. Моддий-техника таъминотини яхшилаш;
10. Таълим тизимининг яхлит ахборот маконини вужудга келтириш;
11. Таълим хизмати кўрсатиш бозорини ривожлантириш;
12. Таълим соҳасида ижтимоий кафолатларни таъминлаш ҳамда бу соҳани давлат томонидан қўллаб қувватлаш;
13. Фан ва таълим жараёни алоқаларини ривожлантириш;
14. Ишлаб чиқариш ва таълим тизим интеграциялашувини ривожлантириш;
15. Таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Соғлиқни сақлаш-бу жамият аъзолари соғлиғини химоя қилиш ва яхшилаш бўйича давлат томонидан олиб борилган иқтисодий ва тиббий тадбирлар мажмуидир.

Соғлиқни сақлаш тизими бу даволаш ва дори-дармон етказиб берувчи муассаларининг барчасини ўз ичига оладиган ижтимоий-соҳанинг муҳим тармоғидир. Бу муассаларининг ҳолатига инсон салоҳиятини ривожланиши бевосита боғлиқ бўлади. Инсон соғлиғи, инсоний салоҳият мамлакат иқтисодий ривожланишининг муҳим шarti ҳисобланади. Хозир Республика аҳолисига давлатга ўрашшли 1050 касалхона ва 3594 амбулатория-поликлиникаси тиббий ёрдам кўрсатмоўда. 2000 йили Ўзбекистонда «**Соғлом авлод йили**», деб эълон қилинди ва тиббий муассаларнинг фаолиятини яхшилайдиган, аҳолига тиббий хизматлар сифатини янада кўтарадиган катта ишлар амалга оширилди. **Ўзбекистон Республикасида замонавий, юксак жаҳон талабларига жавоб берадиган ташхис қўйиш ва даволаш тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган, юқори малакали врачлар ва ўрта тиббий ходимлари билан таъминланган шошилишчи тиббий ёрдамнинг яхлит тизими яратилган ва фаолият кўрсатапти.**

Ўзбекистон улкан инсоний салоҳиятга эга бўлган мамлакатдир. “Инсон салоҳияти энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, - дейди Президентимиз, - у мамлакатнинг ислохотлари ва туб ўзгаришлар йўлидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради”. Жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши даражаси билан белгиланувчи мазкур омил, ўз навбатида, уни ривожлантириш ва тараққий эттиришда ҳал ўилувчи рол ўйнайди.

Республика аҳолиси 2004 йилнинг бошланишига 26,0 млн. кишидан ошди. Бундан 37,2% шаҳар ва шаҳарчаларда 62,8% қишлоқларда яшайди. Ўзбекистоннинг муҳим хусусияти шундан иборатки, бу ерда аҳолининг ўсиш суръатлари юқори. 1990-2003 йилларнинг ўзида мамлакатимиз аҳолисининг сони салкам 24,0% га кўпайди. Аҳоли сонининг ўртача йиллик ўсиш суръати ана шу йилларда 1,8% ни ташкил этди ёки йилига 400 минг кишидан сал кўпроққа ўсди.

Ўзбекистонга дунё аҳолисининг 0,4%и тўғри келгани ҳолда, у жаҳон аҳолиси табиий ўсишининг 0,5% ни таъминлайди.

«Трент» агентлиги БССТ-Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига таяниб хабар қилишича, сайёрамизда одамларнинг ўртача умри 48,5 йилни ташкил этади. МДХ давлатлари орасида энг кўп умр кўрувчилар Белоруссияда 68,5 йил, Россияда 67,5 йил бўлиб, ундан кейин Арманистон (66,5), Украина (66,3), Молдавия (64,6), Тожикистон (64,2), Ўзбекистон (63,9), Қирғизистон (63,5), Қозоғистон (63,3), ва Туркменистон (61,1)га тўғри келар экан. Собий Иттифоқ худудида энг узоқ умр кўрадиганлар Болтиўбўйи республикалари –Эстония 70,1 йилни, Литвада 69,2, Латвияда 69,0 йилни ташкил этади. Жаҳон давлатлари рўйхатида энг узоқ яшайдиганлар Андорада 83 йил, Сан-Маринода 81, Японияда 80 йилни ташкил этади. Энг қисқа умр кўрадиганлар Ботсвана ва Мозамбикда бўлиб, улар 35,5 йил умр кўришар экан. (Даракчи газетаси 8(258), 19.02.04).

Аҳолининг соғлиғини сақлаш ҳолати, энг аввало, давлат ва жамиятнинг ижтимоий тузумига боғлиқ бўлади. Шунинг учун мустақил Ўзбекистонда бўлаётган қайта куришлар соғлиқни сақлаш тармоғини ҳам четда ўлдирмади.

1992 йилдан Ўзбекистонда тармоқни интенсив ривожлантириш принципларига асос солган соғлиқни сақлашни ривожлантириш концепцияси белгиланди. Собик Совет давридаги соғлиқни сақлаш тизими самарасиз бўлиб экстенсив принцип асосида ривожланган. Бу тизимда сифат кўрсаткичларига эмас, балки миқдор кўрсаткичларига асосий эътибор берилган. Масалан, мустақиллик даврининг бошларида Ўзбекистонда 22 млн. кишига 70 мингдан ошиў врач тўғри келар эди. Ана шу даврда Туркияда 60 млн. аҳолига 23 минг врач Малайзияда 18 млн. аҳолига 6,2 минг врач тўғри келган. Ўзбекистондаги врачларнинг кўплиги аҳолини даволаш юқори даражада эканлигини асло билдирмас эди.

Шундай қилиб, Республикамизда қабул қилинган соғлиқни сақлашнинг интенсив йўлга ўтказиш концепцияси на фақат тўғри, балки зарурат эканлигини хаётни ўзи исботлади.

Ўзбекистонда 1996 йил 26 августда “Республика фуқароларининг соёлиёини сақлаш хаўида” Қонун қабул қилинди.

Мазкур қонун билан Республика аҳолисини соғлиғини сақлашнинг қуйидаги **асосий принциплари аниқлаб ўйилди:**

1. Соғлиқни сақлаш соҳасида инсон ҳуқуқини таъминлаш;
2. Аҳолини барча қатламлари учун тиббий Ёрдам олиш имконияти;
3. Профилактик тадбирлар устуворлиги;
4. Соғлиғини йўқотган кишиларни ижтимоий муҳофаза қилиш;
5. Тиббий фан ва амалиётнинг бирлиги.

Бу қонун соғлиқни сақлаш тизимининг институционал тузилмасини ва биринчи даражали фаолият йўналишларини аниқ белгилаб берди. Республикада соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантиришнинг ҳуқуқий ҳолати ва мулкчилик шакли турлича **институционал тузилмаларни ташкил қилиш ва амалий фаолиятини йўлга қўйиш модели танлаб олинган**. Бир вақтнинг ўзида, қонунда фуқароларнинг ёши, моддий ва профессионал ҳолати, шунингдек, зарурий хизмат характери аниқ эътироф этилган тиббий ёрдам олиш ҳуқуқлари алоҳида белгиланган.

Қонунга мувофиқ, халқ саломатлигини сақлаш мақсадида давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга оширишни бошқариш давлат зиммасига юклатилади. **Соғлиқни сақлаш бўйича давлат тизими таркибига марказий ва маҳаллий бошқарув органлари**, шунингдек уларнинг тассарруфида бўлган **даволаш-профилактика, илмий-тадқиқот муассасалари, ўқув даргоҳлари, фармацевтика корхоналари ва ташкилотлари, санитария-профилактика муассасалари, тез тиббий ёрдам хизмати, суд-тиббий экспертизаси ташкилотлари** қиради.

Давлат ташкилотлари марказий ва маҳаллий бюджет ҳисобидан молия билан таъминланади. Бу ташкилотларда-бепул тиббий хизмат кўрсатилади. Давлат корхоналари ва ташкилотлари томонидан яратилган ҳамда молия билан таъминланадиган **тиббий муассасалар ҳам шу гуруҳга киритилади**.

Хусусий тиббий муассасалари тизими таркибига даволаш-профилактика, аптека муассасалари, тиббий ва фармацевтик маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар, шунингдек, яқка тартибда тиббий ёки фармацевтик фаолият билан банд бўлган жисмоний шахслар қиради.

Соғлиқни сақлаш соҳасида барча муассаса ва ташкилотларнинг, шу билан бир вақтда жисмоний шахсларнинг фаолияти давлат томонидан қатъий белгиланади ва назорат қилинади. **Тиббий хизмат билан боғлиқ фаолият олиб бориш учун махсус давлат лицензиясига эга бўлиш лозим**.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 1998 йил 10 ноябрда тасдиқланган **1998-2005 йилларга мўлжалланган “Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури” босқичма-босқич рўёбга оширилмоқда**. Бу дастур республика ҳудудларида турли мулкчилик шаклига асосланган тиббий муассасалар тармоғини кенгайтириш ва соғлиқни сақлаш тизимининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашни кўзда тутди. Бундан кўзланган мақсад республика аҳолисини зарурий тиббий хизмат билан таъминлаш, тиббий хизмат тизимини такомиллаштириш, ислохотнинг ташкилий-стратегик режаларини амалга оширишдан иборат.

Ушбу дастурга асосан соғлиқни сақлаш соҳасида:

- она ва бола саломатлигини ҳимоялаш;
- юўумли касалликларга ўарши курашиш ва уларнинг олдини олиш;
- дастлабки тиббий-санитария ёрдами базасини мустаҳкамлаш;
- атроф-муҳитни ҳимоялаш каби **йўналишлар устувор деб белгиланган**.

Мазкур дастурга мувофиқ 2005 йилгача соғлиқни сақлаш соҳасида икки босқичли дастлабки ва кейинги тиббий хизмат кўрсатиш шаклига ўтилади. Бу вақтда **тиббий ёрдам қуйидагича амалга оширилади:**

★ қишлоқ шароитида: қишлоқ тиббий пункти (ЎТП)- марказий ҳудудий касалхона (МХК) ва унинг ўошидаги поликлиника. Чўл, яйлов зоналаридаги чорвадорлар учун ва тоЁлиў жойлардаги аҳоли учун **участка касалхоналари ҳамда фельдшер- акушерлик пунктлари сақланади;**

★ **шаҳарларда:** маслаҳат- диагностик поликлиника (Ёки диагностика маркази)- шаҳар касалхонаси.

★ **Тиббий хизмат соҳасида тор мутахассислик йўналишларидан воз кечиб, босқичма-босқич умумий амалиётчи врачларни тайёрлашга ўтилади.** Бундан мақсад, соғлиқни сақлаш тизимининг бошланғич бўғинидан кўп соҳали малакали тиббий ёрдам олишни таъминлашдир.

Умумий амалиётчи врач бу терапевт, отоларинголог, амбулатория шароитида диагноз қўйиб оғир бўлмаган операцияларни бажароладиган хирургдир.

Дастурга мувофиқ **тиббий ҳамшираларни** коллежларда тайёрланади. Улар коллежларда 3 йил ўйигандан сўнг Олий ўқув юртига киришлари ва хорижий давлатларда бўлгани каби олий маълумотли ҳамшира касбини олишлари мумкин.

★ Республикамизда **пуллик тиббий хизмат кўрсатиш** тизимини шакллантириш ҳам кўзда тутилган. **Бундай тиббиёт муассасалари молиялаштиришнинг икки хили негизда шакллантирилади. Биринчиси, хусусий молиялаштириш.** Бунда юридик ва жисмоний шахслардан кўрсатилган тиббий хизматлар учун пул ундирилади. **Иккинчиси, аралаш молиялаштириш.** Бунда сарф-харажатларнинг маълум қисми давлат бюджетидан ажратиладиган дотациялар ҳисобига ўпланади. **Аралаш молиялаштириш** асосида фаолият юритувчи тиббий муассасалар жумласига катталар ва болаларга мўлжалланган кўп тармоқли касалхоналар, ихтисослашган марказ ва клиникалар, соғлиқни сақлаш, санитария, фармакология соҳасида изланишлар олиб борувчи, илмий-тадқиқот ташкилотлари, қисман тиббий кадрларни тайёрлаш билан банд ўқув даргоҳлари киради.

Хусусий молиялаштириш принципига асосан, шахсий амалиётчи врачлар, нодавлат даволаш профилактика ташкилотлари, ҳомила-дорларга ва туғадиган аёлларга тиббий ёрдам кўрсатувчи айрим хусусийлаштирилган муассасалар иш юритади. Суғурта компанияларининг мақсадли пул ўтказмаси, юридик ва жисмоний шахсларнинг хизмат ҳаўини тўлаши тиббий хизмат кўрсатувчи нодавлат муассасаларининг молиявий таъминот манбаи ҳисобланади.

Республикада 2003 йилда соғлиқни сақлаш манбалари бўлиб давлат бюджети маблағлари – 95,4%, Хомийларни маблағлари – 1,9% пулли хизматлардан тушумлар – 2,7%ни ташкил ўтилган.

★ Соғлиқни сақлаш ишини такомиллаштириш ва «децентрализация» йўли билан бошқаришни ташкил этиш; Бошқариш ва таъсирлаш функцияларини пастки-қуйи бўғинга звенога бериш; Соғлиқни сақлаш вазирлиги бошқаришнинг олий органи сифатида соғлиқни сақлашнинг стратегик масалаларини ҳал қилиш билан шуғулланиши лозим бўлади.

★ Республикада соғлиқни сақлашни ислоҳ, қилишнинг муҳим муаммоларидан бўлиб бу мажбурий тиббий суғурталашга ўтиш масаласидир. Маълумки, кўпчилик ривожланган давлатларда тиббий суғурталаш ўз самарасини кўрсатган. Ўзбекистонда бу масалани ҳал қилишда шошма-шошарликка йўл ўймасдан аҳолини иқтисодий, демографик, тарихан вужудга келган урф-одатларни эътиборга олиш лозим.

Тиббий суғурталаш механизмини амалда қўллашни таъминлаш мақсадида Давлат фонди ташкил этилади. Шунингдек, ихтиёрий тиббий суғурталаш билан шуғулланувчи хусусий фондлар шакллантирилади, давлат назорати остида фаолият юритаётган бошқа суғурта ташкилотларига тиббий суғурталаш билан шуғулланишга рухсат берилади.

★ **Соғлиқни сақлаш соҳасида нодавлат ташкилотларнинг шаклланиши ва ривожланишини қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатимиз янги ташкил топган хусусий тиббий муассасаларни икки йил муддатга барча турдаги солиқлардан озод этди.**

Республикада хусусий тиббий муассасаларни шакллантириш мавжуд даволаш-профилактика ташкилотларини **давлат тасарруфидан чиқариш ҳисобига** ҳам амалга оширилмоўда. Хусусийлаштиришга тендер асосида акциялар савдоси орўали Ёки кейинчалик сотиб олиш шарти билан узоқ муддатли ижарага бериш йўли билан эришилмоўда. Хусусийлаштиришнинг асосий шартларидан бири, давлат томонидан белгиланган ва кафолатланган бепул тиббий ёрдам кўрсатишни таъминлашдан иборат. Бу деган сўз, тиббий муассасалар хусусийлаштирилиши оқибатида худди шу худудда истиқомат қилувчи аҳоли кафолатланган тиббий ёрдамга муҳтож бўлиб қолмайди.

Нодавлат ташкилотлар қаторига халқаро ташкилотлар ва соғлиқни сақлаш мақсадлари учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи **қўшма корхоналар ҳам киритилади.**

Республикада **хайр-саховат ишлари** билан шуғулланувчи жамғарма ва ташкилотларнинг салмоғи ошиб бормоўда. Бу хусусий тиббий муассасаларни кучли рақобат шароитида ишлашга ундайди. Натижада, бозор муносабатларининг кескин салбий таъсири анча юмшатилади. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ этиш ва нодавлат тузилмаларнинг шаклланиб ривожланишига, улар томонидан кўрсатиладиган тиббий хизмат сифатининг юксалишида **хорижий инвесторларнинг роли ҳам бекиёсдир.**

★ Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастурига мувофиқ даволашнинг янги интенсив шакллари қўллаш асосида ошиўча касалхона ўринлари сонини қисқартириш назарда тутилган. 1991 йили Республикадаги тиббиёт муассасаларида мавжуд бўлган ўринлар сони 260 мингдан ошиў эди. Соғлиқни сақлашнинг Миллий дастурини хаётга тадбиў қилиш жараёнида уларнинг сони тенг ярмига қисқартирилди ва ўрин оборотини тезлаштириш ҳисобига уларнинг зарур миқдордаги қисми сақланиб ўолинди. Тиббий муассасаларга мурожаат ўилган кишиларнинг 25 %игача бўлган қисми узоқ муддат давомида стационар ҳолда даволанар эди. Бу кўрсаткич ривожланган давлатларда 3-4 %ни ташкил қилади, холос.

Дастурга биноан асосий тиббий хизмат бу поликлиникаларда ва кундузги стационарларда бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамаси 2003 йил 2 декабр куни “Аҳолига шошилиш тиббий ёрдам хизматини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилди. Унда республикада соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш дастури муваффақиятли амалга оширалаётганлиги қайд қилиниб аҳолига шошилиш тиббий хизмат кўрсатишни ташкил этишни янада такомиллаштириш ва унинг сифатини ошириш, шошилиш тиббий ёрдам тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш назарда тутилган. Бу қарорга мувофиқ республика шошилиш тиббий ёрдам маркази ҳузурида бюджетдан ташқари шошилиш тиббий ёрдам хизматини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамғармаси ташкил этилади. 2004-2005 ўқув йилидан бишлаб “Шошилиш тиббий ёрдам” ихтисослиги бўйича Магистратура очилади.

Коммунал хўжалиги- уй-жой хўжалигига хизмат кўрсатиш, уни асраш, сув таъминоти ва канализация, иссиқлик ва газ таъминоти, аҳоли яшайдиган жойларни тозалаш билан шуғулланувчи санитария-техника ташкилотлари, электр, газ ва таўсимловчи тармоқлар, шаҳар хўжалигини ободонлаштириш, саноат, таъмирлаш-қурилиш, лойиҳалаш корхоналари, ташкилотлари ва бошқаларни ўз ичига оладиган кўп тармоқли соҳалар йиғиндисидир.

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтгунгача республикада коммунал хизмат кўрсатишни **коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги** ва унинг тегишли вилоятлар, шаҳар, туман, бўғинлари амалга оширар эди. Уларнинг фаолият доираси шаҳар ва шаҳарчалар, туман марказлари билан чегараланар эди. Айрим шаҳар ва шаҳарчаларда, қишлоқ жойларда коммунал хизмат кўрсатишни қишлоқ хўжалиги, йирик саноат корхоналари ва ташкилотлари ҳам амалга оширар эди.

Республика коммунал хўжалигида умумий қуввати бир кеча-кундузда 6,3 млн. м³ ичимлик сувни олиш қувватига эга бўлган иншоотлар, 16238 км узунликдаги сув ўтказгич шаҳобчалари ва сув ўтказгичлар, бир кеча-кундузда умумий қуввати 3,4 млн. м³ чиўинди сувларини тозалаш кучига эга бўлган иншоотлар, 5114 км коллекторлар ва канализация шаҳобчалари, 3671 км иссиўлик тармоғи, 16 газ тўлдирувчи станция ва 72 минг км.дан ортиў газ шаҳобчаларидан фойдаланилади. Йилига истеъмолчиларга 2,1 млрд. м³ ичимлик сув, 36,5 млрд. м³ дан зиёд таббий газ етказиб берилади.

Мустақиллик йилликларида Ўзбекистонда коммунал хўжалиги йирик соҳага айланди, саноат ишлаб чиқаришининг ривожини ва аҳолининг тез ўсишига боғлиқ холда илдам суръатлар билан ривожланди. Қишлоқ жойларида аҳоли яшайдиган жойларни обод қилишда лойиҳалаш ишлари йўлга ўйилди, шаҳарчалар, кўплаб экспериментал агрошаҳарлар қурилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 йил 15 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида коммунал хизмат кўрсатишни бошқаришни такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармонида мувофиқ вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ҳудудий коммунал

хўжалиги ва ундан фойдаланиш бирлашмалари барпо этилди. 1996 йилнинг бошидан бошлаб Республика Коммунал хизмат кўрсатиш визирлиги тизимида кўпгина корхона ва иншоот хусусийлаштирилди, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари негизида 20 акциядорик жамияти барпо этилди.

Республика уй-жой фонди жамоат, уй-қурилиш кооперативлари, давлат, фуқароларнинг шахсий мулки бўлган уй-жойларни ўз ичига олади. 20-асрнинг 20-йиллари бошларидан Ўзбекистонда давлат йўли билан уй-жой бинолари қурила бошланди. Шаҳар ва қишлоқларда замонавий европача андозадаги бинолар ўад кўтарди. Кейинчалик аҳоли турар жойларини яхшилаш учун кўплаб маблағлар сарфланди. Республикада шахсий уй-жой қурилишнинг хиссаси катта. Жами уй-жой фонди 300,0 млн. м² дан ошиқ бўлиб, унинг 42,6% шаҳарларда жойлашган. Шаҳар уй-жой фонди мараказлаштирилган сув таъминоти билан 75%, канализация билан 56,9%, марказлаштирилган иситиш билан 62,6%, газ билан 92,3% таъминланган, уй-жойларнинг 60,4% ваннахоналар билан жиҳозланган.

Ўзбекистон Республикасининг **”Давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш тўғрисида”** ги Қонунига кўра республикада давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш асосан тугалланди. Давлат уй-жой фондиди қарийб 99,0% фуқароларига хусусий мулк қилиб берилди. Умумий майдони 57 млн. м² бўлган 990,6 минг квартира арзон баҳоларда, шу жумладан, 18,87 млн. м² бўлган 318,7 минг квартира бепул (маданият, маориф, соғлиқни сақлаш ходимларига) хусусий мулк қилиб берилди.

Шаҳар, шаҳарча ва туман марказларида аҳолини сув билан таъминлаш, шунингдек, ичимлик сувининг сифатини яхшилаш мақсадида суткасига 381 минг м³ ичимлик суви етказиб берадиган водопровод шахобчалари қурилиб ишга туширилди, 90-йилларда Туямўйин-Урганч, Туямўйин-Нукус, Учқурғон-Наманган, Дамхўжа ва бошқа сув ўувирлари фойдаланишга топширилди. Республикада водопровод тизимининг умумий қуввати бир кеча-кундузда 12,0 млн. м³, кўча водопроводлари якка тармоғи узунлиги 36231,5 км га етди. Аҳоли жон боши ҳисобига бир кеча-кундузда истеъмол қилинадиган сув шаҳарларда 536,0 л ва қишлоқларда 240,0 л ни ташкил этди.

Уй-жойларни ободонлаштиришда **канализация** муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда археологик ўазилмалар даврида айрим йирик шаҳарларда (Самарўанддаги Афросиёб ўалъаси, Тошкентдаги Қоратош ҳаммоми харобасидан) сопол ўувурли канализация ўолдиёи топилган. Аҳоли асосан кир ўралар, хандаклардан фойдаланган. Канализация-тозалаш иншоотларининг бир кеча-кундуздаги қуввати эса 4,0 млн. м³ дан ошиўни ташкил этади. Канализация-санитария иншоотлари орўали 1,39 млрд. м³ оўава сув ўтказилади.

Мустақиллик йилларида республика шаҳар ва айниўса қишлоқларини **газлаштириш устивор давлат сиёсатига айланди**. Республиканинг шаҳар, шаҳарча ва қишлоқларида узунлиги 65,2 минг км дан ортиў якка тортилган газ шохобчалари мавжуд. Жумладан 23,9 минг км дан ортиў ер ости газ ўувури, 27,5 минг газ таўсимлаш пункти (шундан 1573 таси кўчмас) ишлаб турибди. 3,38 млн. хонадон табиий газ билан таъминланган, бу умумий хонадонларнинг 70%га яқинини ташкил этади. Биноларни иситиш соҳасида 935 газ билан ишлайдиган буё ўозонлари ва 3671 минг км узунликдаги иссиўлик тармоғи ишлаб турипти.

Республика коммунал хўжалигининг яна бир муҳим тармоғи – шаҳар, шаҳарча ва туман марказлари санитария ҳолатини яхшилаш, қаттиў ва суюў чиўиндиларни ўз вақтида йиёиш ва уларни чиўинди майдонларига олиб бориш зарарсизлантиришдир. Бу хизмат 113 шаҳар, 97 шаҳарчада йўлга ўйилган. Умумий майдони 930 гектар бўлган 173 чиўинди зарарсизлантириладиган майдонлар бор. Йилига 11 млн. м³ қаттиў ва 5 млн. м³ суюқ чиқинди йиғилади ва улар 5 мингдан ортиқ машина ва механизмлар (кўча супурадиган, сув сепадиган, ахлат ташийдиган, канализация ва кир ўраларини тозалайдиган ва бошқалар) орқали чиўиндихонларга ташилади. Йирик шаҳарлар – Тошкент, Андижон, Бухоро, Наманган, Учқурғон, Фарғона ва бошқаларда махсус ихтисослаштирилган автобазалар бор. Коммунал хўжалик тармоғида уй-жойлар, ижтимоий, маданий-маиший иншоотлар, муҳандислик тизимларини капитал таъмирлаш корхонали мавжуд. Тармоқдаги саноат корхоналари санитария-техника буюмлари, саноат газ жиҳозлари, ностандарт буюмлар, кичик механизация воситалари ва халқ истеъмолли молларини ишлаб чиқаради. Газ аппаратлари заводи –

Тошкентдаги “Газавтоматика”, Фарғонадаги “Газаппаратлар”, Ангрендаги тажриба механика заводларининг маҳсулотлари МДХ мамлакатларига ҳам чиқарилади.

Республика Президентининг Фармонига асосан (2000 йил 19 декабр) **Республика коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги «Ўзкоммунхизмат» агентлигига айлантирилди.** Бундай қайта қуришнинг асосий мақсади аҳолига хизмат кўрсатиш тизимидаги ислохотларни чуқурлаштириш, ҳамда аҳолига хизмат кўрсатишда ўз-ўзини бошқариш ва маҳаллий давлат органларининг ролини ва жавобгарлигини ошириш ҳисобланади. Худудий коммунал-эксплуатация бирлашмалари вилоят ҳокимиятлари ихтиёрига берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Коммунал хизмат кўрсатиш соҳасидаги ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги босқичи тўғрисида» 2001 йил 17 апрелда ПФ-2832 сонли Фармони қабул қилинди. Унга мувофиқ уй-жой мулкдорларининг ширкатларини самарали фаолият кўрсатиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, аҳолига кўрсатиладиган коммунал хизматлар сифатини ошириш, коммунал хизматлар ҳаётининг тўлиқ ва ўз вақтида тўланиши юзасидан маъсулиятни кучайтириш масалалари кўриб чиқилди.

2002 йилнинг 26 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони чиқди. Унда таъкидланганидек республикада аҳолига коммунал хизмат кўрсатиш тизимидаги иқтисодий ислохотлар изчил амалга оширилмоўда. Зарур қонунчилик ва норматив ҳуқуқий база яратилган. Уй-жой мулкдорларининг ширкатларини шакллантириш жараёни фаол давом этмоўда. Уй-жой мулкдорларининг салкам 1400 та ширкатлари ташкил этилган бўлиб, кўп хонадонли жами уй-жой биноларининг 86%ига раҳбарлик қилиш уларга топширилган. Кўрсатилган коммунал хизматларга ҳисоб-китоблар ўз вақтида амалга оширилиши учун коллектив маъсулияти тизими яхшиланди. 1991 йилга ўадар барпо этилган кўп хонадонли уй-жой биноларини капитал таъмирдан чиқариш дастурлари ишлаб чиқилди.

Ушбу ютуқлар билан бирга уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолиятида қатор жиддий **камчиликлар ва ҳал этилмаган муаммолар мавжуд.** Хусусан, уй-жой мулкдорлари ширкатларини зурур моддий-техника базаси ночор, уларнинг моддий ресурслар, асбоб-анжомлар билан таъминлашда уларга амалий кўмак ва ёрдам кўрсатиш зарур эди, ҳамда улар атрофидаги ер участкаларини қонун йўли билан бириктириб қўйиш каби камчиликлар мавжуд эди. Оқибатда кўпгина уй-жой мулкдорларининг ширкатлари уй-жойларини жорий ҳамда капитал таъмирдан чиқариш, ободонлаштириш ишларини ўз вақтида бажариш учун етарлича маблағга эга эмас эдилар.

“Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси 1999 йил 15 апрелдаги Қонуни бажарилишини таъминлаш мақсадида уй-жой мулкдорлари ширкатларининг фаолияти учун ўулай шароит яратиш, уй-жой фондини сақлаш, таъмирлаш-тиклаш ишларини ўз вақтида ўтказишда, уй-жойлар атрофидаги худудни ободонлаштиришни яхшилашда мазкур ширкатларнинг ролини ошириш, шунингдек, уларнинг моддий-техникавий ва молиявий базасини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилди. Масалан, Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари хизматлар кўрсатишдан тушадиган даромадлардан 2007 йилга ўадар барча турдаги солиқлар ва бюджетга йиғимлар тўлашдан озод этилди ва бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар айланма маблағларни тўлдиришга, уй-жой мулкдорлари ширкатларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга, уй-жой биноларини таъмирлашга, худудни ободонлаштиришга йўналтириладиган бўлди.

Маиший хизмат кўрсатиш. миллий иқтисодиётнинг ўзига хос соҳаларидан биридир. Хозир Ўзбекистон Республикаси аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш хизматининг ўз анъаналари ва тарихига эга бўлган тизими шаклланган. Маиший хизмат соҳасида 130,0 минг киши ёки республика иқтисодиёт тармоқларида банд бўлган жами ишчи ва хизматчиларнинг 8%дан кўпроғи ишлайди. Республикада 60,0 мингдан ошиў модалар ательелари, салонлар, қабул пунктлари ишляпти. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш истеъмолчилар билан бажарувчилар ўртасидаги муносабатдир. Бу муносабатларни тартибга солиш учун Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан Ўзбекистон республикаси аҳолисига маиший хизмат кўрсатиш қоидаларини ишлаб чиқилди ва тасдиқланди.

Тизим корхоналари аҳолига 800дан ортиў хизмат турини кўрсатади. Улар пойафзал, кийим-кечак, трикотаж буюмларини якка тартибда тикиш, тўқиш ва таъмирлаш, радио-

телевизион аппаратуралар, рўзгорда ишлатиладиган асбоблар, металл буюмларини тузатиш ва ясаш, шахсий транспорт воситаларига техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш, мебелларни таъмирлаш, кийимларни кимёвий усулда тозалаш ва бўйаш, кир ювиш, суратга олиш, ҳаммом, сартарошлик хизматлари, рўзгор буюмларини ижарага бериш, транспорт хизматлари, уй-жойлар куриш ва таъмирлаш хизмати, боғ ва полизларда қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш хизмати ва бошқа шунга ўхшаш ишларни бажаради.

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари давлат, жамоа, кооператив, шахсий, акциядорлик каби турлича мулк шаклларига асосланган корхоналардан иборат.

Маиший хизмат кўрсатиш корхоналарида ҳар йили аҳолига хизмат кўрсатишнинг 150 дан ортиқ тури ва усуллари жорий қилинди. Барча хизмат турларининг сони ўзгариб 800 га етди. Лекин аҳолига маиший хизмат кўрсатиш аҳолининг ўсиб бораётган талабини етарлича қондира олмади. Республиканинг кўплаб қишлоқларида маиший хизмат кўрсатиш талаб даражасидан жуда узоқ эди.

Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни янада такомиллаштириш мақсадида 1992 йил апрел ойида аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ва ташкилотлари уюшмаси - **“Ўзмаишийхизматуюшма”** тузилди. Тизим тармоқларини бозор муносабатларига ўтказиш учун маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш – уларни ижарага, аҳолига шахсий мулк қилиб бериш ҳамда акциядорлик корхоналари ва кооперативларни тузиш босқичма-босқич амалга оширилди. Айни вақтда мулкчиликнинг аралаш шаклларига асосланган корхоналар ҳам барпо этила бошланди.

1992-95 йилларда маиший хизматга қарашли жами 12587 корхона хусусийлаштирилиб, 29 ижара корхонаси, 13 акциядорлик жамиятлари, 565 жамоа корхонаси, 527 шахсий корхона ташкил топди, 4 мингга яқин шахс яқка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланишга ўтди. Шаҳар ва қишлоқларнинг гузарларида 474 савдо-маиший мажмуалари ташкил этилди, маиший хизматнинг 218 хил янги шакл ва усуллари ишлаб чиқаришга жорий этилди. 1996 йил бошларига келиб, **“Ўзмаишийхизматуюшма”**га ўрашди барча давлат корхоналари хусусийлаштирилди ва улар турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарга айлантилди, айрим корхоналар зарурат тақозоси билан **кўнгилли ассоциацияларга, концернларга бирлаштирилди**. Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш базан шошилиш амалга оширилганлиги туфайли Республика вилоятларининг яримида маиший хизмат уюшмалари тарўаб кетди. Маиший хизматга бўлган аҳолини талабини қондириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 12 октябрда **“Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”** Қарор қабул ўилди. Унга кўра тармоқнинг вилоят ва туман тузилмалари қайтадан тикланди. Барча вилоят марказларида, туманларда ва шаҳарларда маиший хизмат соҳасидаги кичик, хусусий ва ўрта бизнесни мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш уюшмалари тузилди. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 17 сентябрдаги Қарори билан аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасини марказдан туриб бошқаришни тугатиш ва рақобат муҳитини мустақамлаш, маиший хизмат корхоналари ва маҳаллий бошқарув органларининг хўжалик мустақиллигини ошириш мақсадларида **“Ўзмаишийхизматуюшма”** тугатилди. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ишларини худудий (вилоят) уюшмалари, маиший хизмат кўрсатувчи тадбиркорлар туман (шаҳар) уюшмалари бошқаради. Республикада аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантиришни 1996-2000 йилларга мўлжалланган дастури ишлаб чиўилди ва муваффақиятли бажарилди.

Ўзбекистон Республикаси аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳасидаги чет эл инвестициясини жалб қилиш, янги ишчи ўринларини ташкил этиш мақсадида чет эл фирмалари билан ўўшма корхоналар ташкил этилди. Хозирда Ўзбекистон – Туркия ўўшма корхонаси **“Шухрат”** (Эркалар ички трикотаж кийимлари), Ўзбекистон – Афғонистон ўўшма корхонаси **“Имкон”** (пойабзал ишлаб чиқариш), Корея республикаси, Германия (**“Аг Велла”** фирмаси), Туркия, Югославия (**“Лореаль”**, **“Легеран”**, **“Пьер Карден”**, **“Обреме”**, **“Филлипс”** фирмалари) билан алоқалар ўрнатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил сентябрдаги **«Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизимида ислохотларни чуқурлаштириш хаўида»**ги Фармонида асосан

«Ўзмаишийхизмат-уюшма» тугатилди. Бундан кўзланган мақсад аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасини бошқаришда маҳаллий ҳокимият органлари ва корхоналарни мустақиллигини ошириш ва бу соҳада рақобатчилик муҳитини мустаҳкамлашдир.

Аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ҳудудий уюшмалари вилоят ва туман (шаҳар) ҳокимиятлари ихтиёрига берилди.

Хозир Республикада аҳолига маиший хизмат кўрсатишни унинг доимий яшаш ва ишлаш жойига яқинлаштириш, маиший хизмат кўрсатиш турларини кенгайтириш, сифатини яхшилаш борасида катта ишлар қилинапти. Маиший хизмат кўрсатиш ишларига саноат корхоналари, қурилиш ташкилотлари, фермер ва дехўон хўжаликлари жалб қилинган. Бу ўз навбатида қишлоқ жойларидаги маиший хизмат кўрсатиш тармоқларини кенгайтириш имконини беради.

Таянч иборалар

- *Ижтимоий сиёсат*
- *Ижтимоий соҳа*
- *Таълим тизими*
- *Таълим соҳасидаги Давлат сиёсати*
- *Таълимни узвийлиги ва узлуксизлиги*
- *Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*
- *Академик лицей*
- *Касб-ҳунар коллежи*
- *Бакавриатура*
- *Магистратура*
- *Соғлиқни сақлаш тизими*
- *Тиббий хизмат*
- *Аралаш ва хусусий молиялаштириш*
- *Хорижий инвесторлар*
- *Шошилинч тиббий ёрдам*
- *Коммунал хўжалиги*
- *Узкоммуналхизмат*
- *Уй-жой мулкдорлари ширкати*
- *Маиший хизмат кўрсатиш тизими*
- *Ўзмаишийхизматуюшма*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. *Ижтимоий тармоқлар мажмуи тўғрисида нима дея оласиз?*
2. *Ижтимоий сиёсат тушунчасини қандай тушинасиз?*
3. *Ижтимоий соҳадаги ислохотларнинг вазифалари қандай?*
4. *Таълим тизими ўз ичига нималарни олади?*
5. *Таълим тўғрисидаги қонун нима дея оласиз?*
6. *Таълим тизимини ислоҳ қилиш зарурияти нима?*
7. *Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари қандай?*
8. *Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини мақсади ва вазифалари нималардан иборат?*
9. *Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида белгиланган таълим турлари қайсилар?*
10. *Мактабгача таълим тизими моҳияти нимада?*
11. *Умумий ўрта таълим тизими моҳияти нимада?*
12. *Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими тизими моҳияти нимада?*
13. *Академик лицей тизими моҳияти нимада?*
14. *Касб-ҳунар коллежи тизими моҳияти нимада?*
15. *Олий таълим тизими моҳияти нимада?*
16. *Бакалавриатура тўғрисидаги тушунчангиз?*
17. *Магистратура ҳақида тушунчангиз?*
18. *Олий ўқув юртдан кейинги таълимни қандай тушунасиз?*

19. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тўғрисида нима дея оласиз?
20. Мактабдан ташқари таълимни қандай тушунасиз?
21. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини рўёбга чиқариш вазифалари қандай?
22. Миллий дастурни рўёбга чиқариш босқичлари ва вазифалари тўғрисида нима дея оласиз?
23. Кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қайсилар?
24. Соғлиқни сақлаш тизими тўғрисидаги тушунчангиз?
25. Соғлиқни сақлашнинг асосий принциплари қайсилар?
26. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш давлат дастури
27. Коммунал хўжалиги нимани тушунасиз?
28. Республика уй-жой фонди тўғрисидаги тушунчангиз қандай?
29. Давлат уй-жой фонди қандай хусусийлаштирилади?
30. Уй-жой мулкдорларининг ширкатлари тўғрисида нима дея оласиз?
31. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш нима дея оласиз?
32. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш турлари қандай?
33. Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаси қандай ислоҳ қилинади?

10 – МАВЗУ. СТРАТЕГИК РЕЖАЛАШТИРИШ ВА УНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Режа

1. Стратегик режалаштириш назарияси, унинг моҳияти ва вазифалари.
2. Иқтисодий мувофиқлаштиришда давлатнинг роли.
3. Стратегик режалаштиришнинг методологияси. Ўзбекистон Республикасида стратегик режалаштиришни ташкил қилиш.

Маълумки, **бозор муносабатлари** ишлаб чиқариш воситаларига ва истеъмол буюмларига бўлган хусусий мулкчиликка, товар ишлаб чиқарувчиларни эркин фаолиятига, эркин рақобат ва иқтисодий очиклигига асосланади.

Иқтисодийнинг марказдан туриб бошқарув тизимига хос хусусиятлари бўлиб барча босқичларни қамраб олиш, ишлаб чиқаришни юқори даражада концентрациялашуви ва уни давлат корхоналарида монополлашганлиги, ишлаб чиқариш фаолиятини халқ хўжалиги самарадорлигига йўналтирилганлиги, мамлакатнинг ягона халқ хўжалик мажмуини **ёпиқлиги** бўлиб ҳисобланади.

Собиқ СССРда режалаштиришнинг умумдавлат тизими мавжуд эди. У юқоридан токи қўйигача бўлган бошқарув ва хўжалик органларини фаолиятини барча қирраларини назорат қилар эди. Бозор иқтисодига ўтилиши муносабати билан вазият тубдан ўзгарди. Бозор иқтисодига ҳар қандай маъмурий буйруқбозлик билан киритиладиган режалар ётдир, чунки хўжалик субъектлари ҳам ҳуқуқий ҳам иқтисодий жиҳатдан давлат бошқарувида эмаслар.

Собиқ Иттифоқ даврида тепадан туширилган режалар қонун даражасигача қўтарилган бўлса ҳам улардан самара бўлмади. Шунинг учун иқтисодий ислохотлар жараёнини бошланишидан режалаштиришга бўлган эътибор сусая борди. Ҳозир ҳам бу масалага бюрократик камчиликларга эга бўлган ҳол деб қараш учраб туради. Иқтисодий ривожланишни, аҳолини турмуш даражасини яхшилашни асосий вазифа қилиб қўйган ҳар бир давлат унинг механизмларини, бажариш муддатларини олдиндан белгилайди. Ҳолбуки, етти марта ўлчаб бир марта кесган киши ютқазмайди. Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари билан боғлиқ бўлган ҳар қандай муаммо пировард натижаларни олдиндан кўра билишни, башорат қилишни ва режалаштиришни талаб қилади. **Шундай экан, бозор иқтисодий шароитида режалаштириш ва прогнозлаштириш ўз аҳамиятини йўқотмайди.**

Ҳозирги замон цивилизациясининг ривожланиш тажрибаси бозор муносабатлари тизимини маъмурий буйруқбозлик, бюрократик тизимга асосланган жамиятга нисбатан ҳаётини фаолиятнинг барча қирраларини самараси юқори бўлишини кўрсатапти. Унинг сабабларидан бири бозор муносабатлари тизимига асосланган барча давлат ижтимоий-иқтисодий жараёнларни **давлат томонидан тартибга солиш усуллари кенг фойдаланишидир.** Масалан, Япония, Ғарбий Европа, Жанубий-Шарқий Осиё давлатларини мисол келтирса бўлади.

Японияда урушдан кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатлари юқори бўлганлиги туфайли дунёда иқтисодий қуввати бўйича иккинчи ўринга чиқиб олди. Японияда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни умумдавлат режалари, қонун бўлмаса ҳам, иқтисодий таркибининг айрим бўғинларини умуммиллат манфаатларини таъминлашга сафарбар қиладиган давлат **дастурлари бўлиб** ҳисобланади. Япония биринчи 1956-1960 йилларга мўлжалланган «Иқтисодий ўз-ўзини таъминлаш 5 йиллик режа» Япон иқтисодини асосини ташкил қиладиган хусусий корхоналар эканлигидан келиб чиқди. Бундан кейинги тузиладиган мамлакатни социал-иқтисодий умумдавлат режалари Япониянинг умуммиллат-иқтисодий режалаштириш шаклига айланди.

Бозор муносабатлари шароитида умумдавлат режалаштириш юзасидан Францияда ҳам қизиқарли тажриба мавжуддир. Иккинчи жаҳон уруши тугаши биланок ҳукуматни бошқарган генерал Ш.Де-Голь иқтисодни тиклаш ва ривожлантириш йўлларини қидира бошлади. Шунинг таъкидлаш лозимки, 1946 йилгача бозор шароитида режалаштириш тажрибаси йўқ эди.

Француз иқтисодиётини режалаштиришнинг бош маркази 1946 йилда режа тузишни ташкил қилади. Францияни биринчи давлат режаси-«Моонеплани» 1947-1953 йилларга мўлжалланган эди.

Саноати ривожланган кўпчилик давлатларни, айниқса, Осиёдаги Янги индустриал давлатларнинг иқтисодини таҳлили шунинг кўрсатаяптики, бозор ва режа нафақат муваффақиятли амал қилапти, балки бир-бирига боғлиқ бўлиб қолган. Чунки тадбиркорликни ва эркин рақобатни ривожланиши учун шароит яратган бозор механизмларини шаклланишига ўз таъсирини ўтказиб туради.

Бу соҳада Жанубий Кореяни мисол келтирса бўлади. Бу ерда динамик ва қаттиқ ривожланишни бозор моделини тузишда давлат асосий ролни ўйнайди. 1963 йилда Жанубий Кореяда иқтисодий режалаштириш бошқармаси тузилди. Унга умумий иқтисодий стратегияни ишлаб чиқиш, ривожланишни жорий шакллари тузиш, Давлат бюджетини тузиш ва бажарилишини назорат қилиш, молия ресурсларини жалб қилиш ва ундан фойдаланиш сиёсатини мувофиқлаштириш, ташқи давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш каби вазифалар юклатилди. Кейин бу бошқарма иқтисодий режалаштириш вазирлигига айлантирилди.

Беш йиллик режа амалга оширилмоқда. Режалаштириш у ерда ривожланган бозор иқтисодиётини яратишнинг муҳим элементи бўлиб қолган.

Стратегик режалаштиришнинг мазмуни бу миллий иқтисодиёти, унинг барча тармоқлари фаолиятини ривожланишини режа асосида тартибга солишдир.

Режалаштиришнинг моҳияти шундаки, кишилар ўз ҳаракатларини онгли равишда белгилайдилар. Бу ҳаракатларни ресурслар билан солиштириб чиқадилар, ташқи муҳитга бевосита ва билвосита боғлиқ ҳолда олиб борадилар. Хозирги замон цивилизациясини ривожини шунинг кўрсатаяптики, режалаштириш ҳар бир меҳнат актига тааллуўли бўлиб жамиятни ривожланишига, меҳнат тақсимоти ва кооперациясига ўараб ривожлана боради. У бир ишлаб чиқариш бирлигидан ажралиб чиқиб тадбиркорлар уюшмаси, миллий корпорациялар, давлатни ўзига ҳам тарўалиб кетади. Шундай қилиб бошқарув, демек режалаштириш моддий неъматлар ва хизматлар ишлаб чиқарадиган тижорат тармоқларига ҳам, жамият ва унинг айрим олинган тармоқларига ҳам тааллуўлидир.

Режалаштириш турлича шаклда бўлади:

- Тармоқлар, ижтимоий, илмий-техникавий, экология, молия ва бошқа аспектлар;
- Умумдавлат, регионлар, хўжалик юритувчи субъектлар, уларни бирлашмалари бўйича ва ҳоказо;
- Узоқ муддатли, ўрта муддатли ва жорий режалар.

Ҳал қилинаётган муаммолар даражасига ўараб - улар **стратегик** ва **тактик** режаларга бўлинади. Стратегик режалаштириш бу кишиларни алоҳида бажарадиган амалий фаолиятидир. Бу фаолият прогнозлар, дастур ва режалар лойиҳасини тузиш билан боғлиқ бўлган ишлардир.

Мамлакат ривожланишини ва давлат иқтисодий сиёсатини асосий мезони бўлиб режалаштириш, айниқса, тармоқни ривожланишини прогнозлаш ҳисобланади.

Стратегик режалаштириш қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- Бир йилдан ошиў бўлган ўрта ва узоқ муддатли истиўболга интилиш;
- Эътиборни социал – иқтисодий ривожланишни таъминлайдиган энг долзарб масалаларни ҳал этишга қаратиш;
- Белгиланган вазифаларни ресурслар ҳажми ва таркиби билан чамбарчас боғлаш;
- Режалаштирилаётган объектга таъсир қиладиган кўпдан-кўп ташқи омилларни ҳисобга олиш ва уларни салбий таъсирини камайтириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Стратегик режалаштиришнинг моҳиятини унинг жараёнлари белгилайди. Улар қуйидагилардир:

- Стратегик прогнозлаштириш (айрим тармоқларни ва соҳаларни ривожлантириш, демографик прогнозлар, социал прогнозлар, давлат прогнозлари, ташқи иқтисодий прогнозлар, экологик прогнозлар);
- Стратегик программалаш (стратегик дастурлар лойиҳаси);
- Лойиҳалаш (миллий иқтисодиёти ривожлантиришни стратегик режалари лойиҳаси). Унинг моҳияти, стратегик режалар лойиҳасини ишлаб чиқишдир.

Стратегик режалаштириш орқали, амалда стратегик прогнозлар, дастурлар лойиҳаси ва режалар тузиш, бозор иқтисодиётини белгилайдиган объектив қонунларни ўрганиш, стратегик режалаштиришни кўпгина муаммоларини ҳал ўилувчи методика ва методологияларни ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш ҳамда уни амалга ошириш имкониятлари яратилади.

Стратегик режалаштириш объекти бўлиб хўжалик субъектларини миллий иқтисоднинг таркибий элементларини ва бутун мамлакатнинг миллий иқтисодини ҳозирги ривожланишидан келиб чиққан ҳолда яқин келажакдаги ва истиқболдаги **фаолияти** ҳисобланади.

Стратегик режалаштириш назариясининг 3 муҳим тамойиллари мавжуд:

1. **Социал – иқтисодий.** У социал иқтисодий жараёнларни ривожланишини таъминлайдиган аниқ қонуниятларни ўрганишдан иборат.
2. **Стратегик режалаштириш методологияси.** У социал-иқтисодий жараёнларни билиш ўуроли ҳисобланади.
3. **Ташкилий.** У ўз ичига стратегик жараёнида қатнашадиган ташкилотлар тизимини, уни аниқ функцияларини белгилаш каби ишни ташкил қилишни ўз ичига олади.

Ривожланган ва ривожланаётган давлатлардаги режалаштириш ва иқтисодиётни тартибга солиш тажрибаси шуни кўрсатаптики бу механизмлар орқали **давлат** жамиятни социал-иқтисодий стабиллигини, макропропорцияни ташкил қилишни, иқтисодиётни динамик ривожлантиришни таъминлайдиган асосий омилларни ўз қўлида ушлаб туради. Ҳар бир мамлакатда қарама-қарши манфаатларни, турли хил кучларни бирлаштирадиган, жамиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқадиган ва амалга оширадиган **давлатни роли** бекиёсдир. Бу умумий қонундан менсимаслик оғир оқибатларни олиб келиши мумкин. Хусусан, иқтисоддаги узулишлар, макроиқтисодий пропорцияларни ва микроиқтисодий боғлиқликларни бузилиши, молия, баҳо тизимидаги ва ҳоказолардаги вужудга келиши мумкин бўлган муаммолар, шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилидан бири қилиб республиканинг ижтимоий-сиёсий, социал-иқтисодий ривожланишида **давлат асосий реформатор-ислохатчи қилиб белгиланган.**

Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти қуйидагичадир:

1. Давлат иқтисодиётни тартибга солиб турувчи субъект ҳисобланади.
2. Давлат солиқ, субсидия, лицензия, бож тўловлари каби воситалар билан иқтисодиётга таъсир кўрсатади. Давлатнинг қўлида катта молиявий ресурслар тўпланади.
3. Давлат сиёсий ҳокимиятга эга бўлган алоҳида субъектдир. У ўз измини бошқа субъектларга ўтказди. Унинг органлари берадиган буйруқ ва фармойишлар барча иқтисодий субъектлар учун мажбурий ҳисобланади.

Айрим тадбиркор, ишчи ёки хизматчи, фирма, корпорация ёки фермер хўжалиги фақат ўзининг манфаатини кўзлаб фаолият кўрсатади, давлат эса яқка ёки гуруҳий манфаатларни **яғоналикка** бирлаштирувчи ва ҳамманинг умумий манфаатини ифодаловчи куч ҳисобланади. Давлат мулк соҳиби, аммо унинг иқтисодиёт учун аҳамияти иқтисодий фаолиятни тартиблай олишидан келиб чиқади. Гап шундаки, иқтисодиёт бир маромда ривожланиб бориши учун унинг турли тармоқлари бир-бирига мутаносиб бўлиши, бир-бирига боғланиб, бир-бирини тўлдириб туриши талаб қилинади. Буни таъминлашнинг **асосий воситаси – бозор механизми**дир. Агар бозор механизми иқтисодиётни нуқсонсиз тартиблаб турганида эди, танглик ва иқтисодий беқарорлик ҳеч ноз бермаган бўлар эди. Ҳолбуки, бозор иқтисодиёти мамлакатларида танглик ва инқирозлар учраб турадиган ҳодисалардир. Демак, **бозор механизми мувозанатни тўла-тўқис ва нуқсонсиз таъминлай олмайди, шу сабабдан давлат иқтисодиётни албатта тартиблаши лозим.**

Бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий (социал) тенгсизлик яъни бойлар ва қамбағаллар мавжуд. Уларнинг ўртасида низо чиқмаслиги учун давлат аҳолининг ночор қатламларига ижтимоий ёрдам беришдек вазифани ўз зиммасига олиши керак бўлади. **Жамиятда ҳамма баҳраманд бўладиган хизматлар бор.** Улар жумласига **умумий таълим, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, мамлакат хавфсизлигини таъминлаш, юртни обод қилиш, ижтимоий тартибни сақлаш** ва бошқалар киради. Бу соҳалар ғоят серхаражат, лекин бевосита фойда олиш имконини бермайди. Шу сабабли уларга фирмалар қўл урмайди. Бу иш ҳаммага зарур бўлгани учун мазкур соҳаларни давлат ўз қўлига олади. Демак, **давлат иқтисодий вазифани бажариши турган гап.**

Давлатнинг иқтисодиётга аралашувини ўз меъёри бор. Иқтисодиёт муттасил ўсиб бораётган шароитда давлат бозор механизмига халакит бермаслик учун иқтисодиётга камроқ аралашади. Бозор механизми яхши иш бермай, иқтисодий қийинчиликлар кучайган шароитда давлат иқтисодиётга фаолроқ аралашади ва унинг тангликдан чиқиб, яхши ишлаб кетишига қўмаклашади. Масалан, ўтган асрнинг 50-70 йилларида қарб мамлакатларида иқтисодий инқирозлар тез-тез бўлиб турганда давлат иқтисодиётга ўз сиёсати билан фаол аралашган. 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб бозор механизми яхши ишлаб кетганлиги учун давлат иқтисодиётга камроқ аралашиб йўлига ўтди.

Давлатнинг иқтисодиёт учун аҳамияти унинг тартиблаб турувчи куч бўлиши билан белгиланади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш қўидаги қоидаларга асосланади:

- а) Давлат иқтисодиётни тартиблаганда умумжамят манфаатларини кўзлаши, умумиқтисодий аҳамиятга молик чора-тадбирларни қўллаб-қувватлаши лозим;
- б) Иқтисодиётни тартиблашда давлат маъмурий воситалардан эмас, балки хилма-хил иқтисодий воситалар мажмуидан фойдаланиши зарур;
- в) Давлат тадбиркорлар билан рақобатлашмаслиги, балки уларнинг эркин ўзаро рақобат қилишлари учун шароит яратиши талаб қилинади, давлат рақобат курашининг бевосита иштирокчиси эмас, балки унинг олий ҳаками вазифасини бажаради;
- г) Давлат сиёсати мамлакатда ижтимоий барқарорлик, хотиржамлик, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш орқали иқтисодий ўсиш ва оммавий фаровонликни таъминлашга қаратилиши керак.

Мазкур тамойиллар умумий, лекин улар турли мамлакатларда ҳар хил даражада амалга оширилади.

Давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш воситалари

Давлат ихтиёрида хилма-хил сиёсий, ҳуқуқий ва социал-иқтисодий воситалар бор. Аммо улардан қайси бирининг устувор бўлиши иқтисодий вазиятга боғлиқ. Биринчи навбатда давлат қонунчилик орқали иқтисодиётни тартиблайди. Қонун чиқарувчи давлат органи томонидан иқтисодий ҳаётга оид қонунлар қабул қилинади, қонунларда иқтисодиётнинг тартиб-қоидалари белгиланади. Иқтисодий саъй-ҳаракатлар шу қонунларга биноан юз бериши талаб қилинади, давлат қонунларнинг бажарилишини назорат қилади, қонунбузарларни жазолайди.

Ўзбекистонда ҳам Олий Мажлис томонидан бозор иқтисодиётини шакллантириш, бозорга хос иқтисодий механизмни яратишга оид 400дан ошиқ қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистонда қонунлар устувор, ҳамма унга баб-баробар риоя этиши шарт.

Қонунчилик иқтисодий фаолиятнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб беради. Давлат қонунларни ишлаб чиқиш билан чекланмай, уларнинг амалда жорий этилишини ҳам таъминлайди. Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви унинг сиёсатида ифодаланади. Иқтисодий сиёсат кўзлаган мақсадлар ва уларга эришиш воситалари яхлитлигини талаб қилади.

Иқтисодий сиёсат

Мақсадлар	Воситалар
Барқарор иқтисодий ўсиш	Солиқлар
Тўлиқ иш билан банд бўлиш	Субсидиялар
Пул қадрини сақлаб қолиш	Фоиз ставкасини ўзгартириш
Даромадларни бир меъёردа тақсимлаш	Инфляцияга қарши кураш чоралари
Турмуш даражасини ошириш ва бошқалар	Даромадларни назорат қилиш
	Давлат мулки ва тадбиркорлиги, давлат буюртмалари ва истеъмол

Давлатнинг ихтиёрида кучли молиявий воситалар мавжуд. Шулардан **энг муҳими солиқдир.**

Солиқлар ҳар қандай ишлаб чиқарувчилар ва оддий фуқароларнинг харажатига киради. Давлат солиқларни оширса, харажатлар ҳам ошади, бинобарин, бу фойдани қисқартиради, натижада ишлаб чиқаришни ўстиришда манфаатдорлик камаяди. Солиқлар камайтирилса, харажатлар пасайиб, фойда кўпаяди. Бунда манфаатдорлик кучайиши билан бирга ишлаб чиқаришга фойданинг реинвестициялаш (қайта кўйиш) имкони ҳам кенгаяди. Масалан, фирма солиқнинг ҳаммасини тўлаган шароитида 100 млн. сўмни инвестиция эта олади, бунинг натижасида ишлаб чиқариш кенгайиб қўшимча 60 млн. сўмга тенг маҳсулот яратилади. Агар фирмага солиқдан имтиёз берилса, у 120 млн. сўмни инвестицияга сарфлайди, натижа маҳсулот ишлаб чиқариш 72 млн. сўмга етади. Демак, солиқ имтиёзи туфайли маҳсулот 12 млн. (72-60=12) сўмга кўпаяди.

Фан-техника тараққиёти юзага келтирган Янги ишлаб чиқариш соҳалари борки, уларни жадал ўстириш талаб қилинади. Бу соҳаларда чиқарилган товарлар бозорбоп бўлиб, тез сотилади ва катта фойда келтиради. Бу маҳсулотлар саноатнинг бошқа соҳаларида ишлатилганида ҳам катта наф беради. Масалан, ёнилғини тежовчи, ўтга чидамли двигателлар ишлаб чиқарувчи корхоналарга солиқдан енгиллик берилса, уларнинг харажатлари солиқ ҳисобидан камаяди. Натижада двигателларни ишлаб чиқариш ва оммавий қўлланиши кўпаяди, улар иқтисодий ўсишга олиб келади.

Солиқлар ўз-ўзидан эмас, балки муқобил танлов қоидасини ишга солиш орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантиради.

Давлат солиқлардан тадбиркорликни, хайр-эхсон ишларини, экспорт-импортни, хориж капиталининг кириб келишини рағбатлантириш учун ҳам фойдаланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси қонунларига кўра янги очилган кичик фирмалар, фермер хўжаликлари маълум муддат давомида (икки йил) солиқдан озод қилинади. Хайрия ишларига сарфланган даромадлардан ҳам солиқ олинмайди. Экспортбоп товар ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам солиқ имтиёзлари оладилар.

Давлат фирмаларга солиқ кредити беради. Бунда солиқ тўлаш муддати кечиктирилади, яъни солиқ пули кредитга (қарзга) айлантирилади ва уни инвестиция учун ишлатилади. Масалан, корхона ҳар йили 5 млн. сўм солиқ тўлаши керак. Бу солиқ 5 йил муддатга фоиз тўланмайдиган имтиёзли кредитга айлантирилади, натижада корхона 25 млн. сўмни ишлаб чиқаришга йўллаб уни ўстиради ва солиқни топган пулидан 5 йилдан сўнг тўлайди. Солиқлар иқтисодий вазиятга қараб ўзгартирилиб турилади. Иқтисодий танглик бўлганда инвестицияни рағбатлантириш мақсадларида солиқлар камайтирилади. Иқтисодий ўсиш шароитида солиқларни ошириш мумкин, чунки яхши фойда кўрилган шароитда уларни тўлаш оғирлик қилмайди ва инвестициялаш имконияти катта бўлади.

Давлат томонидан иқтисодиётни тартибланишнинг яна бир муҳим воситаси **молиявий санация** (соғломлаштириш) ҳисобланади. Санацияда давлат корхоналарнинг молиявий аҳволини яхшилашга қаратилган молия ва кредит тадбирларини ишга солади. Санация иқтисодиёт учун аҳамияти катта корхоналарни танг ҳолатдан чиқариб уларни нормал ишлаб туришини таъминлаш ҳамда корхоналарни оммавий банкрот бўлишига йўл бермасдан, рақобатчи корхоналар сонини керакли меъёردа сақлаб туриш мақсадларида амалга оширилади.

Санациялаш йўллари кўп: корхона қарзини кечиб юбориш ёки уни ўзгалар ҳисобидан тўлаш, қарзни тўлаш муддатини кечиктириш, қарз учун бериладиган фоизни камайтириш ёки умуман олмаслик, корхонага солиқдан енгиллик бериш, солиқни кредитга айлантириш, корхонага буюртма бериб уни ҳақини олдиндан тўлаш, субсидия ажратиш, корхонага экспорт юзасидан имтиёзлар бериш.

Давлатнинг санациядаги иштироки икки шартни ҳисобга олади:

биринчиси – корхонанинг миллий ёки ҳудудий иқтисодиёт учун аҳамияти катта бўлиши керак;

иккинчиси – корхонанинг танг аҳволга тушиб қолишига унинг ўзига боғлиқ бўлмаган бошқа объектив сабаблар бўлиши лозим. Давлатнинг корхонага ёрдами бозор талабига зид келмаган тақдирдагина унга қўл урилади. ёмон ишлаган, бозор талабига мослаша олмасдан молиявий инқирозга юз тутган корхонага давлат ёрдам бермайди, чунки бу бозор қоидаларига зид келади.

Субсидия ҳам давлат ўз сиёсатида қўллайдиган асосий молия воситалари сирасига киради.

Субсидия давлат томонидан аниқ мақсад йўлида ишлатиш учун қайтариб олмаслик шarti билан ажратиладиган пул маблағидир.

Субсидиялар иқтисодиётни девирсификациялаш (таркибан ўзгартириш), экспорт-импортни мувозанатлаштириб туриш, иновация, (янгиликни ўзлаштириш) ишларини йўлга қўйиш, айрим ҳудудларга ёрдам бериш,. Конверсия (ҳарбий ишлаб чиқаришдан халққа керакли товар ишлаб чиқаришга ўтиш) мақсадларида ажратилади. Айтилган ишлар серхаражат бўлганидан субсидия харажатларни бутунлай ёки қисман қоплаш учун берилади. Масалан, девирсификация катта жорий сарфларни талаб қилади, шу боис уларни қоплаш давлат субсидияси ҳам иштирок этади. Субсидиялар экспортни қисқартириш ёки тўхтатиб туриш учун ҳам ишлатилади. Жаҳон бозоридаги нархни ушлаб туриш учун бозорга қўшимча товарларни чиқармаслик зарур бўлганда, давлат ўз товарларини захирага ўтказиб турган фирмаларга субсидия бериб, товарларни сақлаб туриш харажатларини қоплайди. Субсидиялар миллий саноатни ўстириш учун ҳам берилади. Ташқаридан хом ашё киритиб, ташқарига тайёр маҳсулот чиқарувчи корхоналар ҳам субсидиядан баҳраманд бўладилар.

Давлат техника янгиликларини жорий этиш, ресурсларни тежаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ресурсларни иқтисодиёти суст ривожланган ҳудудларга жойлаштириш, экспорт потенциалини ошириш дастурларини ишлаб чиқади. Бу дастурларда давлат тавсияларига биноан иш тутган корхоналар давлатдан субсидия оладилар.

Давлат **миллий иқтисодий чегараларни** белгилайди, иқтисодий чегара вазифасини эса миллий пул ва божхона тўловлари, яъни **бож пули** бажаради. Давлат миллий валютани мамлакат ҳудудидаги ягона ва танҳо тўлов воситаси сифатида киритади. Мамлакат ичидаги товар ва хизматларни фақат шу пулга олиш мумкин, бу билан миллий бозор ҳимоя қилинади. Шундай вазифани Ўзбекистон Республикаси пули – **сўм** ҳам ўтайди.

Давлат иқтисодий ўсиш учун аҳамиятли, лекин серхаражат ишларни ўзи ҳисобидан молиялаштиради.

Шу боисдан давлат инфляцияни иложи борича меъёрий даражага пасайтиришга қаратилган сиёсат олиб боради. **Инфляцияга ўарши тадбирлар икки йўналишда олиб борилади: Биринчидан,** ишлаб чиқаришни ўстириш орўали товар ва хизматларни кўпайтириш ва шу йўсинда пулни моддий жиҳатдан таъминлаш; **иккинчидан,** пул миқдорини керагидан ортиўча бўлишига йўл бермаслик учун пул эмиссияси устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, яъни ортиўча пулни муомалага чиқармаслик. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида инфляция суръатлари пасаяди.

Кучли инфляция кезларида пулни ишлаб чиқаришга қўйиш хатарли ишга айланади. Шу боисдан давлат инфляцияга йўл бермайдиган ўулай инвестиция муҳитини яратиш, иқтисодий ўсишга кўмаклашади, натижада, **биринчидан,** кредит олишни енгиллаштиради, ўарз беришнинг хатари кам бўлади, **иккинчидан,** пулга унинг кадри пасайиб улгурмасдан ресурс олиб ишлаб чиқаришга жойлаштириш мумкин. Инфляцияни давлат наўадар жиловлай олишига ўараб иқтисодиётда ўзгариш юз беради.

Кредит сиёсати

Иқтисодиётга кучли таъсир этувчи восита – бу фоиз ставкасидир. Бозор қонидасига кўра фоиз камайса, қарз пулига талаб ошади, бинобарин, кредит кўпроқ олинади ва кўпроқ ишлаб чиқаришга қўйилади. Кредитнинг иқтисодий ўсишга алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда давлат уни арзонлаштириш чораларини кўради. Давлатнинг ўўлида катта пул тўпланади, бу пул банкка ўйилади ва ишлатилишига қадар кредит ресурсини ташкил этади. Давлатнинг пули капитал бозорига чиқиб кредитнинг таклифини кўпайтиради ва бу фоизни камайтиради.

Давлат бўш турган пулнинг таркибини ўзгартириш орқали бозордаги пулга бўлган талаб ва таклифни ўзгартиришга эришади. **Бўш пуллар ҳозир қарз бериш учун ажратилган ва захирадаги кредит резерви сифатида турган пулларга бўлинади.** Захирадаги резерв пулнинг камайиши таклиф этилган пулнинг кўпайишини билдиради ва, аксинча, унинг кўпайиши пул таклифини қисқартиради. Одатда кредит ресурсининг 20 фоизи захирада бўлса, 80 фоизи бевосита кредит ишига ажратилади, яъни сотишга қўйилади. Давлат шу нисбатни ўзгартиради. У пул резервини қисқартириш ҳисобидан унинг кредит сифатида таклифини кўпайтиради. Натижада фоиз пасаяди, бинобарин кредит арзонлашганидан уни кўпроқ олиб, инвестиция учун ишлатиш қулай бўлади.

Давлат кредит ресурсига ўзи номидан чиқарилган қимматли қоғозларни, чунончи, акция, облигация, хазина мажбуриятларини сотиш орўали таъсир этади. Бу ўёёозлар сотилганда бўш пуллар давлат олган ўарзга айланиб ўолади ва улар кредит сифатида берилмайди. Натижада кредит таклифи қисқариб, фоиз ўсади. Давлат бу қоғозларни қайтадан сотиб олганда ўз ўарзини узган бўлади, унинг ўўлидаги пул ўимматли қоғозларни сотганлар қўлига ўтиб, бўш пулни кўпайтиради, бинобарин, пулнинг кредит сифатида таклифини оширади. Натижада фоиз пасайиб, кредит арзонлашади. Масалан, мамлакатда 50 миллиард сўм бўш пул бўлиб, кредит ресурси сифатида хизмат қилади. Яратилган миллий маҳсулот 500 миллиард сўмга тенг. Бир сўм инвестиция 0,5 сўмга тенг қўшимча маҳсулот беради. Давлат 20 миллиард сўмга тенг ўимматбаҳо ўёёозларни сотганда бўш пул шу суммага қисқариб, 30 миллиард сўмга тушади. Бу пул кредит орўали инвестицияланганда 15 миллиард сўмга тенг иқтисодий ўсиш беради, яъни ўсиш 3 фоиз $\left(\frac{15 \times 100}{500} = 3\%\right)$ бўлади.

Агар давлат олдин чиқарган ўимматли ўёёозлар сотиб олиш учун 10 миллиард сўм сарфласа, кредит ресурси шу миқдорда кўпайиб 60 миллиард сўмга етади. Бу эса кредитни арзонлаштиради. Инвестицияланган кредит пули 2 марта кўп бўлади $(50+10:30=2)$. Бу эса миллий маҳсулотни 30 миллиард сўмга $(60:2=30)$ оширади, яъни иқтисодий ўсиш 6 фоизни $(30 \times 100:500=6\%)$ ташкил этади.

Давлат тадбиркорлигининг ўзига яраша зиддиятлари бор, бу тадбиркорлик, бир томондан, иқтисодиёт учун зарур, иккинчи томондан, у Ёоят серхаражат.

Давлат бозорга истеъмолчи – харидор сифатида ҳам чиқади. Давлат бюртмачиларига биноан ишлаш фирмалар учун ўулай бозор яратади, чунки товарлар ва хизматлар олдиндан белгиланган миқдорда ва келишилган нарҳда албатта сотилади. Давлат хусусий секторда жамғарилиб, бозорга чиқмай қолиши мумкин бўлган пулни солиқ ундириш орқали ўз қўлига олиб, уни ўз бюртмасини харид этишга жалб этади, яъни бозорни кенгайтиради. Демак, давлат ўз хариди билан иқтисодий тараккиётга ҳисса қўшади.

Бозор тизимида давлатнинг иқтисодиёти тартиблашдан иборат фаолияти маъмурий тазийў орўали эмас, балки иқтисодий воситалар билан амалга оширилади.

Ижтимоий (социал) сиёсат

Давлатнинг ижтимоий сиёсати иқтисодиёти тартиблашга бевосита таъсир этмайди, **балки жамиятда социал тотувлик ва ҳамжихатликни таъминлаб**, иқтисодий ўсиш учун ўулай ижтимоий шароит яратади. Фирма соҳиблари билан меҳнат аҳли ўрасидаги низо иқтисодиёти издан чиқаради, аксинча, уларнинг ижтимоий ҳамжихатликда ишлаши-иқтисодий ўсиш шартли ҳисобланади. Давлат меҳнат мунособатларига аралашганида иш берувчилар билан Ёлланиб ишловчилар ўртасида зиддият чиўмаслиги чораларини кўради, мабодо чиўўан таўдирда ҳам қонунлар асосида тинч йўл билан ҳал этилишига эришилади. Давлат иш куни ва иш

ҳафтасининг давомийлиги қонун йўли билан белгилаб қўяди, минимал(энг кам) иш ҳаўи миқдорини ўрнатади, ундан кам иш ҳаўи тўлашга ҳеч ким жазм эта олмайди. Давлат ишсизларни янги касбларга ўргатиш учун маблағ ажратади, иш кунини қисқартириш ҳисобидан ўўшимча равишда ишчи ва хизматчиларни ишга олган, янги иш ўринлари яратган фирмаларга солиқдан енгиллик беради. Давлат ўз ҳисобидан меҳнат биржалари ороўали ишсизларга ишсизлик нафаўаси тўлайди, уларнинг хорижга чиўиб ишлашига шароит ятатади. Хуллас, давлат иш кучини тайёрлашда ҳам қатнашади. Давлат бойлар пулини прогрессив солиқлар воситасида ўайчилаб, уни ночор кишилар ўртасида таўсимлайди.

Методология бу ҳақиқатни (воқеликни) билиш мақсадида қўлланилган барча методлар ва усуллар йиғиндисиدير. У ўз ичига умумфалсафий усулни, ҳамда аниқ фанлар усулларини олади. Фалсафий усул жамиятни ва табиатни ривожланишини умумий қонунларига асоланадиган диалектикани ҳамда илмий фикрлаш принципларини олади:

- индукция-хусусий далиллардан фойдаланиб, айрим фаразлар (гипотезалар)га ўтиш йўли билан **ақлий хулоса чиқариш**;
- дедукция-қонун қоидалар асосида хулоса чиқариш;
- таҳлил;
- синтез-турли элементларни ягона бир бутунга бирлаштириш, қиёслаш;
- Экспримент – тажриба ўтказиш.

Стратегик режалаштириш методологиясини аниқлаш унинг қуйидаги хусусиятларини ҳисобга олишни тақозо қилади:

- таркибий бирлик;
- стратегик прогнозлар, дастурлар ва режалар ишлаб чиқаришнинг мантики (логикаси);
- маҳсус услубий принцип ва ёндашувлар;
- стратегик режалаштириш жараёнида, прогнозлаштириш ва режалаштириш кўрсаткичларини тузишда ва асослашда фойдаланиладиган усуллар тизими.

Стратегик режалаштириш методологиясининг тизими прогнозлар, дастур ва режалар ишлаб чиқишнинг илмий асоси ҳисобланади. Стратегик режалаштириш **методологияси** қуйидаги бешта муҳим саволга жавоб олиш имкониятини беради:

1. Стратегик режалаштириш объектларини ривожлантиришни мақсади;
2. Прогнозлар, дастур ва режалар ишлаб чиқиш жараёни қандай кетма-кетликда бўлиши лозимлиги;
3. Стратегик прогнозлар, дастур ва режалар қандай бўлиши керак ва улар қандай талабларни қондириши керак?
4. Стратегик режалаштириш маълум муаммоларни ҳал қилишда қандай ёндашувлардан фойдаланади?
5. Стратегик прогнозлар, дастур ва режаларни оптималлаштириш қандай методлар ва кўрсаткичлар тизими ёрдамида таъминланади.

Бошқарувни, демак, стратегик режалаштиришни ҳар қандай муаммосини ҳал қилиш ўз мантиқига эгадир. **Стратегик режалаш-тиришнинг мантиқи** деганда, стратегик режалаштиришнинг барча муаммоларини ҳал қилишда тартибли кетма-кетлик, ўзаро боғлиқлик ва бажариладиган ишларнинг асосланганлигини тушунилади.

Стратегик режалаштиришнинг мантиқий мазмуни унинг қуйидаги **таркибий элементларини ёритиб беради**:

1. Стратегик режалаштириш даврида субъектнинг мақсадини аниқлаш ва шакллантириш;
2. Стратегик режалаштириш эришилган даражасини ва таркибини аниқлаш, уни таҳлил қилиш;
3. Режалаштириш даврида жамият талабининг ҳажми ва таркибини аниқлаш;
4. Режалаштириш даврининг бошланишига мавжуд бўлган ресурслар ҳажминини ва таркибини аниқлаш;
5. Социал-иқтисодий тармоқлар талаб ва ресурсларини мувозанатлаштириш, бири-бири билан боғлаш.

Стратегик режалаштириш методологиясининг принциплари

Стратегик режалаштириш жамиятнинг бошқарув тизимида марказий элемент бўлиб ҳисобланади ва унинг мантиқий режалаштириш принципларига суянади.

Режалаштиришнинг **асосий принциплари** бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Иқтисод ва сиёсатнинг бирлиги принципи
2. Марказлаштириш ва мустақиллик принципларининг бирлиги
3. Бошқарув ечимларини самарадорлиги ва илмий асосланганлик принципи
4. Умумий ва локал (айрим олинган) манфаатларни бирлиги принципи. Стратегик дастурлар ва режаларни бажаришда шахсий ва жамоа манфаатини рағбатлантириш.

Кўрсаткичлар тизими ва стратегик режалаштириш методлари

Прогнозлаштиришда, дастур ва режаларни тузишда кўрсаткичлар тизимидан кенг фойдаланилади. Фақат кўрсаткичлар тизими орқали стратегик режалаштиришни мантиқи, принциплари ва методологик ёндашувларини амалга оширилиши мумкин.

Кўрсаткич, деб ҳозирги замон ҳисоботи ва статистикасида жамиятдаги социал-иқтисодий воқеалик ва жараёнларни миқдор ва сифат жиҳатидан тавсифлаш тушунилади.

Кўрсаткич тизими қуйидаги 4 гуруҳга бўлинади:

1. Миқдор ва сифат кўрсаткичлари
2. Тасдиқланадиган ва ҳисобланадиган кўрсаткичлар
3. Натурал ва қиймат кўрсаткичлари
4. Абсолют ва нисбий кўрсаткичлар

Уларни яна бошқача тизимга ҳам бўлиш мумкин:

- умумий режалаштиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими;
- мамлакатни социал-иқтисодий ривожлантиришда, давлат бюджетида фойдаланиладиган кўрсаткичлар;
- федерация субъектларини ривожланишини ва маҳаллий бюджетни режалаштиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар;
- айрим тармоқни ривожлантиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими;
- корхона, бирлашма, тижорат ташкилотларини ривожлантириш прогноزلарини, дастурларини ва режаларини тузишда фойдаланиладиган кўрсаткичлар тизими.

Стратегик режалаштиришда фойдаланиладиган кўрсаткичлар маълум **талабларга жавоб бериши лозим**:

1. Режалаштиришнинг маълум даражаси учун кўрсаткичларни мажбурийлиги ва уларнинг бирлиги.
2. Режа кўрсаткичлари статистика кўрсаткичлари билан мос келиши керак.
3. Кўрсаткичлар маълум ўлчов бирлигида ўлчанадиган, ифодаланадиган бўлиши керак.
4. Кўрсаткичлар тизими режалаштириладиган объектини барча қирраларига комплекс характеристика бера оладиган бўлиши керак.
5. Кўрсаткичлар букилувчан, эгилувчан бўлиши, режалаштириладиган объектлар ҳолатини барча ўзгаришларини акс эттира оладиган бўлиши керак.
6. Кўрсаткичлар тизими режа топшириқларида бажарувчилар аниқ кўрсатилган, яъни адресли бўлиши керак.
7. Кўрсаткичлар маҳсулдорликни, самарадорликни ўсишига ундаши керак.
8. Кўрсаткичлар тизими сон жиҳатдан чегараланган бўлиши лозим.

Стратегик режалаштиришнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг методикаси ҳисобланади. **Методика** – бу прогнозларни, стратегик дастурларни ва режаларни **режа кўрсаткичларини таҳлил қилишда, асослашда ва тузишда қўлланилган барча методлар, усуллар йиғиндисидир**.

Стратегик режалаштиришнинг **методи** бу прогнозлар, дастур ва режаларни **айрим кўрсаткичларини** ҳисоблашда режалаштиришда муаммоларини ҳал қилишда фойдаланиладиган **аниқ услуб, техник ёндашувдир.**

Режалаштиришда норматив метод, баланслаш методи, иқтисодий математика методи ва модели, эксперт (баҳолаш) методи, социал-иқтисодий таҳлил қилиш методи, тизимли таҳлил ва синтез ва кўпгина бошқа методлардан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикасида стратегик режалаштиришни ташқил қилиш

Ўзбекистонда социал-иқтисодий ривожланишни стратегик режалаштириш ва самарали бошқаришни зарур шарт бўлиб махсус ташкилотлар тизимининг мавжудлиги ҳисобланади. Ана шу ташкилотлар тизимида Ўзбекистон Республикаси **Иқтисодиёт вазирлиги алоҳида ўрин тутади.**

Прогнозлар асосан тармоқлар бўйича ишлаб чиқилади. Умумиқтисодиёт бўйича эса ҳали бундай прогнозлар ишлаб чиқилмаган.

Таянч иборалар

- *Стратегик режалаштириш*
- *Режалаштириш шакллари*
- *Стратегик режалаштириш тамойиллари*
- *Давлат асосий реформатор*
- *Бозор механизми*
- *Иқтисодиётни тартиблаш воситалари*
- *Солиқ*
- *Молиявий санация*
- *Инфляция*
- *Монетар сиёсат*
- *Кредит сиёсати*
- *Давлат тадбиркорлиги*
- *Ижтимоий сиёсат*
- *Индукция*
- *Дедукция*
- *Синтез*
- *Эксперимент*
- *Прогноз*
- *Дастур*
- *Метод, методика*
- *Методология*
- *Мантиқ*
- *Кўрсаткич*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. *Стратегик режалаштириш, унинг моҳияти нимада?*
2. *Стратегик режалаштириш-бошқарув элементи эканлиги?*
3. *Режалаштириш элементлари нималардан иборат?*
4. *Стратегик режалаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг объекти ва тамойиллари қайсилар?*
5. *Давлат асосий реформатор- ислоҳотчи эканлиги деганда нимани тушунасан?*
6. *Давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш воситалари нимада?*
7. *Молиявий санация ва унда давлатни иштироки қандай?*
8. *Субсидия қандай мақсад йўлида ишлатилади?*
9. *Инфляцияга қарши қандай чоралар қўлланилади?*
10. *Кредит сиёсати ҳақида нима дея оласан?*
11. *Давлат тадбиркорлиги нима ва у қандай амалга оширилади?*
12. *Ижтимоий сиёсат иқтисодиётни тартиблашда қандай аҳамияга эга?*

11-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА УНИ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Режа

1. Ўзбекистон мустақиллиги ва унинг ташқи иқтисодий фаолияти принциплари. Очик иқтисодиёт модели.
2. Ташқи иқтисодий алоқалар ва ҳамкорликнинг асосий шакллари ва йўналишлари.
3. Ташқи иқтисодий фаолият ва уни бошқаришни ташкил қилиш.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди. Ўзбекистон халқаро муносабатларда мустақил суверен давлат сифатида фаолият олиб боради. Мустақиллик туфайли кўпчилик хорижий давлатлари билан мустақил иқтисодий ҳамкорлик алоқалари ўрнатди. Бу ҳамкорлик давлат сиёсатининг муҳим қисми бўлиб, республика иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгилаб қўйилган. **Ўзбекистон давлат сиёсатининг мақсади республика иқтисодиётини жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашувини таъминлаш ва ҳақиқатда очик иқтисодиётга эришишдир.**

Ташқи иқтисодий фаолият деганда мазкур мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг хорижий давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари, шунингдек, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали иқтисодий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган фаолияти тушунилади.

Ўзбекистон ўтмишда жуда кўп минерал хомашё ресурсларига, катта ишлаб чиқариш техника имкониятларига, бой меҳнат ресурсларига эга бўлгани ҳолда, стратегия жиҳатидан жуда ўулай геополитик ҳолатда жойлашган бўлишига қарамай ташқи дунёдан ажралиб қолган эди.

«Шундай бир ғайритабиий вазият вужудга келиб қолган эдики, дейди Президентимиз И.Каримов - республика умуман «очик» иқтисодиётга эга бўла туриб, етиштирилган маҳсулотнинг 30 фоизига яқини ташқарига олиб чиқиб кетилишига қарамай, амалда **ёпиқ** мамлакат бўлиб қолаверди. У жаҳон бозорига тўғридан-тўғри чиқа олмасди ва унинг барча ташқи алоқалари собиқ Иттифоқ ва Ўзаро Иқтисодий ёрдам Кенгаши чегараларидан нарига ўтмасди. Масалан, Ўзбекистон ташқи савдо муносабатларининг 83 фоиздан зиёдроғи Иттифоқ республикалари билан савдо сотиқ ҳиссасига тўғри келар эди». («Ўзбекистон- бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли». Тошкент. Ўзбекистон, 1993йил. 91 бет.)

Республиканинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги халқаро меҳнат тақсимотида, бошқа давлатлар билан тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатишни нафақат имкониятини, балки унинг заруратини ҳам очиб берди.

Президентимиз И.Каримов ўзининг асарлари, маъруза ва нутқларида ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг асосий тамойилларини назарий ва амалий жиҳатдан пухта асослаб берди. Ташқи сиёсатга тинчлик барқарорлик, ҳамкорлик йўли асос қилиб олинди. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги 165 та нуфузли давлат тан олди, улардан 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди.

- Тошкентда 43 мамлакатнинг элчихоналари очилди.
- Республикада 88 та хорижий мамлакат ваколатхоналари аккредитация қилинган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда.
- Дунёдаги 30 дан ортиқ давлатда Ўзбекистоннинг элчихоналари ва консуллари ишлаб турибди.
- Ўзбекистон 30 та нуфузли халқаро иқтисодий ва молия ташкилотларининг тенг ҳуқуқли аъзоси.
- Жаҳоннинг 140 мамлакати билан савдо-иқтисодий муно-сабатлар ўрнатилган.
- Мустақиллик йилларида Ўзбекистон иқтисодиётига 12 млрд. АҚШ доллари миқдорида хорижий инвестициялар жалб қилинди.
- Хорижий сармоя иштирокида 2000 дан ортиқ корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

- Ташқи савдо обороти миқдори 2000 йилда 6 млрд. дан ортиқ АҚШ долларини ташкил этди, 2001 йилда бу кўрсаткич 3,1 фоизга ўсди.

- Жаҳоннинг 80 мамлакатига Ўзбекистон маҳсулотлари экспорт қилинади ва турли хизматлар кўрсатилади. Экспортнинг умумий ҳажми деярли 2 баравар, узоқ хорижий мамлакатларга эса 2,4 баравар ошди.

Ўзбекистон Республикасининг «Ташқи сиёсий фаолиятнинг асосий принциплари тўғрисида», «Чет эл инвесторлари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида», «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонунлари унинг халқаро майдонда фаол ва кенг қўламли ҳамкорлик қилиши учун ҳуқуқий кафолат бўлиб хизмат қилмоқда.

1992 йилнинг 2 март куни Ўзбекистон Республикаси ўзининг хоши-иродаси ва таклифига кўра энг нуфузли халқаро ташкилот – БМТга қабул қилинди ва шу куни БМТнинг Нью-Йоркдаги биноси олидида Мустақил Ўзбекистон Республикасининг байроғи кўтарилди.

1993 йилда Тошкентда БМТнинг ваколатхонаси очилди. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятининг тўла, тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида БМТ фаолиятида иштирок этмоқда.

1992 йилнинг феврал ойида Республикамиз Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ)га кирди. Кейин 105 та мамлакатни ўзида бирлаштирган Қўшилмаслик ҳаракати аъзосига айланди. 1992 йилнинг октябр ойида эса дунёнинг энг кекса ташкилотларидан бири Парламентлараро иттифоқнинг 19-аъзоси сифатида тан олинди. 2001 йил июнда Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди. Ўзбекистон кўпгина минтақавий ташкилотлар, Европа иттифоқи ва бошқалар билан самарали ҳамкорлик қилмоқда. Ватанимиз, шунингдек, Халқаро валюта фонди, Бутунжаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ИХТ), Осиё ва Тинч океани мамлакатлари учун БМТнинг ижтимоий ва иқтисодий комиссияси, Қайта қуриш (тиклаш) ва ривожлантириш Халқаро банки, Қайта қуриш (тиклаш) ва ривожлантириш Европа банкига аъзо бўлиб кирди.

Ўзбекистоннинг БМТ ҳомийлигида таълим, Фан ва маданият билан шуғулланувчи халқаро ташкилот – ЮНЕСКО билан алоқалари кенгайиб бормоқда. 1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг қароргоҳи Парижда Ўзбекистон ЮНЕСКОга аъзоликка қабул қилинди. 1994 йил октябрда Парижда ватандошимиз Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган Улуғбек ҳафталиги тантанаси бўлиб ўтди. 1996 йилда Парижда Амир Темурга бағишланган маданият ҳафталиги, «Темурийлар даврида Фан, маданият ва маорифнинг гуллаб яшнаши» мавзусида халқаро конференция ва кўргазмалар бўлиб ўтди. 1997 йилда жаҳон маданиятининг дурдоналари ҳисобланган қадимий шаҳарларимиз Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллик муборак саналари Парижда кенг нишонланди, халқаро анжуман ва кўргазмалар ўтказилди.

Ўзбекистон Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари билан кўп томонлама ва икки томонлама ҳамкорлик қилишда фаол қатнашмоқда. Масалан, Ўзбекистон билан Украина ўртасида сиёсий, иқтисодий, техникавий, маданий алоқалар йўлга қўйилди. Икки давлат ўртасида товар айирбошлаш ҳажми 300 млн. АҚШ долларидан ортиқ Ўзбекистон Украинага пахта, рангли металл, газ, тамаки, газлама ва бошқа турдаги матолар етказиб беради. Украинадан Ўзбекистонга техника асбоб-ускуналари келтирилади. Бугунги кунда Ўзбекистонда 20 дан ортиқ Ўзбек-Украина қўшма корхонаси фаолият кўрсатмоқда ва ҳоказо.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида Марказий Осиёдаги Янги мустақил давлатлар - Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон муҳим ўрин тутди. Марказий Осиё ҳамкорлик ташкилоти, унинг Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилди. Ҳамжамият давлатлари ўртасида иқтисодий интеграция дастури ва биргаликда сармоя сарфланадиган 53 та лойиҳа амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонда жаҳондаги 80 га яқин мамлакатнинг сармоялари иштирокида барпо этилган 2000 та замонавий қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Хорижий сармоялар иштирокида ишлаётган қўшма корхоналар жумласига «УзДЕУ авто», «СамКучавто», «Зарафшон-Ньюмонт», Кўкдумалоқ компрессор станцияси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Шўртан газ-кимё мажмуи ва кўпгина бошқалар кирди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ўзининг мустақил **ташқи иқтисодий сиёсатини** ўтказмоқда. **Қуйидаги принциплар унга асос қилиб олинган:**

- мафкуравий қарашлардан қатъи назар ташқи мунособатларда ошкоралик;
- тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли ҳамкорлик, бошқа мамла-катларнинг ички ишларига аралашмаслик;

- ўзининг миллий-давлат манфаатлари устуворлигида ўзаро манфаатларни ҳар томонлама ҳисобга олиш; республика бирон-бир буюк давлатнинг таъсир доирасига кирмаслиги даркор;

- тўла ишонч, халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш асосида икки томонлама, шунингдек, кўп томонлама ташқи алоқалар ўрнатиш ва уларни ривожлантириш;

- умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва халқаро тартибларга изчиллик билан ўтиш.

Бутун ташқи иқтисодий сиёсат республиканинг жаҳон бозоридаги мавқеларини мустаҳкамлашга, унинг тўлов балансини кучайтиришга, қулай инвестиция муҳитини вужудга келтирилишига қаратилгандир.

Ташқи савдо, иқтисодий, илмий ва маданий алоқаларда қуйидагилар устувор йўналиш деб белгиланади:

Биринчидан, республиканинг экспорт қудратини ривожлантириш ва янада мустаҳкамлаш, экспортга йўналтирилган иқтисодиётни шакллантириш. “Ривожланган экспорт қувватисиз Ўзбекистоннинг келажаги йўқ.”-деган эди Президентимиз И.Каримов.

Иккинчидан, экспорт имкониятини кенгайтириш, жаҳон бозорларига кириб бориш учун, аввало, қимматбаҳо хом ашёни қайта ишлаш негизида тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналарни ривожлантириш зарур. Хорижий шериклар билан биргаликда замонавий ихчам корхоналар барпо этиб, уларни меҳнат ресурсларининг манбалари бўлмиш кишлоққа яқинлаштириш лозим. Одатда, уларнинг ҳаммаси илғор технология билан таъминланиши, рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаради.

Учинчидан, экспортни кенгайтиришга қаратилган стратегияни фаол қўллаш билан бир қаторда импортнинг салмоғини қисқартиришга қаратилган сиёсатни изчиллик билан ўтказиш, ўзимиз ишлаб чиқаришимиз мумкин бўлган товарлар ва маҳсулотларнинг четдан келтирилишини оқилона даражада камайтириш талаб қилинади. Импортнинг салмоғини қисқартиришга қаратилган дастур доирасида эътиборни озиқ-овқат маҳсулотлари ва ресурсларнинг четдан олиб келиш ўрнига серҳосил экин навлари уруғларини ва уларни етиштириш бўйича саноат технологиясини, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини, деҳқончилик маҳсулотларини саноат усулида чуқур қайта ишлаш ва сақлаш учун замонавий ускуналарни, шунингдек фермер (деҳқон) хўжаликлари учун техникани четдан олиб келишга қаратиш зарур.

Тўртинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш, хўжалик ишларини юритувчи субъектларга хорижий шериклар билан бевосита алоқалар ўрнатишда, ўз маҳсулотини чет элларда сотишда кўпроқ эркинлик бериш, товарларни экспорт ва импорт қилишда бирмунча имтиёзли тартибни жорий қилиш борасида аниқ мақсадни кўзлаб сиёсат ўтказиш.

Бешинчидан, хорижий сармояларни, асосан бевосита капитал маблағлар тарзида сармояларни республика иқтисодиётига кенг қўламда жалб этиш учун зарурий ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда бошқа шароитларни вужудга келтириш, қўшма корхоналарни ташкил қилишда кўмаклашиш, шунингдек сармояларнинг манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш.

Олтинчидан, ташқи иқтисодий фаолият таркибий қисмларини мажмуини-ихтисослаштирилган ташқи савдо, лизинг, консалтинг ва суғурта фирмалари, ташқи алоқаларни ривожлантириш манфаатлари ва шартларига мос келадиган транспорт, алоқа ва коммуникациялар тизимларини вужудга келтириш.

Еттинчидан, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият, банк тизими, ҳисоб-китоб ва статистик ҳисоб соҳасида малакали кадрлар тайёрлашни ташкил қилиш.

Бундан ташқари, республика фуқаролар ва юридик шахсларнинг ақлий мулкани ҳимоя қилиш учун ўзимизнинг **патент-лицензия ишлари тизимини йўлга қўйиш**, зарур. Маҳсулотни стандартлаш ва сертификатлаш халқаро тизимига изчиллик билан ўтиш зарурдир.

Ташқи иқтисодий фаолиятнинг мана шу ва бошқа йўналишларини амалга ошириш Ўзбекистон иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш имкониятини беради.

Шундай қилиб, мустақиллик туфайли Ўзбекистонда ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш ва “**очиқ иқтисодиёт**”га ўтиш учун барча шарт шароитлар яратилди.

Очиқ иқтисодиёт – бу шундай иқтисодиётки, унда мамлакатнинг барча фуқаролари халқаро товар ва капитал бозорида олди-бердиларни чекланмаган ҳолда амалга оширишлари мумкин.

Халқаро савдода иштирок этмайдиган иқтисодиёт **Ёпиқ иқтисодиёт** деб аталади. Жаҳон тарихида шундай воқеалар ҳам бўлиб туради. Масалан, бирор бир мамлакат у Ёки бу сабаблар билан ўз ҳудудлари чегарасида ўралашиб қолган бўлади ва хорижий давлатлар билан жуда кам айрибошлаш қилади. Масалан, Собиў СССРда урушгача бўлган даврда шундай бўлган. Таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда мутлаў Ёпиў иқтисодиёт мавжуд эмас.

Очиқ иқтисодиёт қуришнинг **асоси** бўлиб халқаро меҳнат тақсимоти, мамлакатнинг жаҳон хўжалик алоқаларида кенг қатнашиши ҳисобланади.

Иқтисодий ривожланиш тажрибаси шуни кўрсатадики, фақатгина мамлакатлараро иқтисодий алоқалар, капитал ва товар айрибошлаш бозор иқтисодиётига ўтишни ва унинг суръатларини таъминлайди.

Амалиёт **очиқ иқтисодиётнинг баҳолаш мезонини** ҳам аниқлаб берган.

1. Ташқи савдо оборотини ривожланиш даражаси мамлакатда иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Бунга экспорт ва импорт алоқаларини кенгайтириш йўли билан эришиш мумкин.

2. Халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш мамлакат ишлаб чиқариш таркибини ташкил қилади ва такомиллаштиради. Бу ўз навбатида мамлакат бошқа мамлакатларга нисбатан самарали ва арзон товарлар ишлаб чиқаришга эътиборни қаратишга ундайди.

Пировард натижада иқтисодиётнинг очиклиги бу мамлакатни жаҳон иқтисодиёти билан эркин рақобатга кира олишини билдиради

Очиқ иқтисодиёт тушунчаси ўзини ривожланиш тарихига эгадир. Бу тушунча мамлакат иқтисодиётини юқори даражада ривожланганлигини ифодалайди.

Очиқ иқтисодиёт миллий иқтисодий тизимларни бирлаштирадиган уч йўлда, яъни **махсулот (товарлар) билан савдо қилиш, капиталнинг ҳаракати ва ўзаро миллий валюта алмашинишида ўз аксини топади.**

Республикамизда жуда қисқа вақт мобайнида нафақат иқтисодий ривожланишни барқарорлаштирадиган ва уни ўсишини таъминлайдиган балки ташқи иқтисодий алоқаларни мувоффақият билан амалага ошириш имкониятини **берадиган тадбирлар ишлаб чиқилди ва хаётга тадбиқ қилинди.**

Ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил қилиш тизимини қайта қуриш:

1. Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун халқаро меёърларга ва стандартларга тўғри келадиган ҳуқуқий- меёърий базанинг яратилишига;
2. Ташқи савдода демонополизация ва децентрализацияни амалга оширилишига;
3. Бутун жаҳонда қабул қилинган маъмурий жиҳатдан чегараланиладиган усулдан тарифлар орқали бошқариладиган (тартибга солинадиган) иқтисодий усулга ўтилишига;
4. Ривожланган ташқи савдо инфраструктурасини ташкил қилиш кабиларга бевосита боғлиқдир.

Юқоридагиларнинг барчаси республиканинг ташқи иқтисодий алоқаларини сезиларли даражада фаоллашишига ҳамда экспорт ҳажминини ошишига ва ассортиментини кенгайтиришга имкон яратади.

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий алоқаларнинг қуйидаги шакллари кенг тарўалган:

1. Ташқи савдо;
2. Ўўшма тадбиркорлик фаолияти;
3. Эркин иқтисодий зона;
4. Халқаро туризмнинг ривожланиши;
5. Фан-техника соҳасидаги ҳамкорлик ва ҳоказо

Ташқи савдо давлатлараро иқтисодий ҳамкорликнинг биринчи ва устувор йўналиши сифатида тан олинган.

Ташқи савдо – жаҳон меҳнат тақсимотининг зарурий шарт-шароити бўлиб ҳисобланади. Ташқи савдо жаҳон халқларини турли товарлар билан таъминлаш имкониятини беради ва шу билан биргаликда ҳар бир мамлакатнинг ихтисослашувини ривожлантириш, ўз ресурсларидан фойдаланиш самарасини ошириш натижаси бўлиб хизмат қилади.

Ташқи савдонинг даражаси, унинг ҳаракати ва аҳамияти мамлакат иқтисодини ривожланиш даражасига, миллий иқтисоднинг таркибига боғлиқ бўлади.

Халқаро савдода миллатнинг диди, қизиқиши ва мамлакат аҳолисининг харид қилиш қобилияти муҳим роль ўйнайди. Қадимдан халқимиз менталитетида **илм олиш иштиёқи кучли бўлган** шу сабабдан истиқлол йилларида таълим давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Бундай шароитда АҚШ, Олмония, Япония каби ривожланган давлатлардан замонавий компьютерларни сотиб олишга катта маблағлар сарфланмоқда ва ҳоказо.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ташқи савдо, яъни товарларни четга чиқариш (экспорт) ва четдан товар келтириш (импорт) бизнинг **мамлакатимизда жуда қадим замонлардан буён мавжуд**.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом «ризкнинг ўндан тўққиз қисми тижоратдир», деб, у билан шуғулланишни буюрганлар.

«Буюк ипак йўли»нинг анчагина қисми мамлакат худудидан ўтганлиги туфайли тадбиркор аждодларимиз хорижий давлатлар билан савдо-сотик ишларини яхшигина ривожлантирганлар ва уни халқаро савдода жозибador мамлакатлардан бирига айлантирганлар.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон дунёдаги 140дан кўпроқ давлатлар билан ташқи савдо олиб боради, улардан 80 тасига товар ва хизматлар экспорт қилади. МДХ давлатлари ва узoқ хорижий давлатлар билан олиб борилади.

Ташқи савдонинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрнини ялпи миллий маҳсулотда экспорт ва импортнинг ҳажмига қараб аниқлаш мумкин. Умуман олганда мамлакат иқтисодий аҳволига баҳо беришда экспорт ва импорт ўртасидаги нисбатни аниқлаш зарурати юзага келади. Ушбу нисбат мамлакатнинг **тўлов балансини** тузаётганда аниқланади. Савдо баланси тўлов балансининг таркибий қисми ҳисобланади. **Тўлов балансини умумлаштирувчи кўрсаткич унинг сальдоси ҳисобланади.** У импорт ва экспорт орасидаги фарққа тенг. Балансда импортнинг экспортдан ошиб кетиши тўлов балансини **салбий сальдога** эга эканлигидан далолат беради. У ташқи **савдо дефицитига олиб келади.**

Ташқи савдонинг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни ва самарадорлигига таъсир кўрсатувчи **энг муҳим омил экспорт ва импорт маҳсулотларининг таркиби**, яъни мамлакат нимани четга чиқаради-ю, нимани четдан олиб келаётганидир. Четдан сотиб олинаётган товарлар ичида қайта ишлашга мўлжалланган хом ашёнинг улуши қанча катта бўлса, шу мамлакат импортдан кўриладиган наф шунча юқори бўлади. Четга чиқарилаётган товарлар ичида хом ашёнинг улуши қанча кўп бўлса, шу мамлакат экспорти шунча самарасиз бўлади. Шу нуўтаи назардан Ўзбекистон Республикасининг экспортида пахта толаси улушининг йилдан-йилга камайиб бораётгани ижобий тенденциядан далолат беради.

2001 йилда Республикаимизнинг **экспорт ҳажми МДХ давлатлари билан 35,9 фоизни, узoқ хорижий давлатлар билан 64.1% фоизни, импортда эса-мос равишда -38,2 ва 61,8% фоиз** ташқи савдо алоқаларини олиб борган. 2003 йилда ташқи савдо айланмасининг ҳажми 17,3 фоизга, экспорт ҳажми-24,6 фоизга ўсди. Ташқи савдо айланмасида 760 млн. АЎШ долларида ортў миқдорда ижобий сальдога эришилди.

Республика экспортида ўрта ҳисобда пахта толаси 27,3%, энергетика (газ ва ҳоказо) 11,5%, хизматлар – 9,5%, озиқ-овқат товарлари 6%, рангли ва қора металл 4,3%, химия маҳсулотлари 3,1%, машина ва ускуналар 3,2%ни ташкил этган.

Республика экспортида Буюк Британия (11-13%), Швейцария (13-14%), импортида-Корея (16,18%), Германия (14-11,5%), АҚШ (10-14%) ва ҳоказони ташкил қилади.

Хорижий мамлакатлар билан савдо-сотик ишларини ривожлантириш, экспорт ва импортнинг таркибини такомиллаштириш соҳасида республика ҳукуматининг олиб бораётган

сай-ҳаракатлари ўзининг ижобий натижаларини бера бошлади. Бунда озиқ-овқат маҳсулотларининг Ўзбекистон импортидаги улушидан кўра бўлади. Бу улуш 2002 йилга келиб 2 баробардан ошиқроққа қамайд.

Энг муҳими, Ўзбекистонда хорижий давлатлардан келтирилаётган товарлар ичида технологик асбоб-ускуна ва жиҳозларнинг салмоғи йилдан-йилга ортиб бормоқда ва эндиликда у жами импортнинг ярмидан кўпроғини ташкил этмоқда. Гап шундаки, миллий иқтисодийнинг тараққиёти ва Ўзбекистоннинг ривожланган далавлар қаторига чиқиши учун авваламбор моддий ишлаб чиқаришни янги техника ва технологиялар асосида қайта қуриш талаб қилинар экан, импорт таркибининг бундай ўзгариши ўта ижобий ҳолдир.

Ташқи савдонинг мамлакат иқтисодий тараққиётига таъсирини кучайтиришнинг муҳим омили экспорт билан импорт орасидаги ижобий сальдога, яъни экспорт ҳажмининг импорт ҳажмидан ортиқлигига эришишдир. Шунинг учун Ўзбекистон давлат мустақиллигининг илк давридан бошлаб республика ҳукумати мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш, экспортни ҳар тамонлама рағбатлантиришга катта аҳамият бериб келмоқда. Экспортбон, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиришга қаратилган бир қатор чора-тадбирлар белгиланган ва амалга ошириляпти. Хусусан, 2000 йилнинг 1 июлидан бошлаб мулкчиликнинг барча шаклларидаги экспорт қилувчи корхоналарнинг ўзи ишлаб чиқарган ва эркин алмаштириладиган валютага экспорт қилинган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)дан олинган даромадларидан даромад(фойда) солиғини тўлашдан озод қилинган. Улар учун, шунингдек, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) экспорти улушига қараб мулк солиғи тўлашнинг **қуйидаги тартиби жорий этилган:**

-экспорт улуши 25 фоиздан 50 фоизгача бўлганида, белгиланган мулк солиғи ставкаси 50 фоизгача қамайтирилади;

-50 ва ундан кўпроқ фоиз бўлганида, мулк солиғи умуман ундирилмайди.

Бироқ шуни айтиб ўтиш керакки, мазкур имтиёзлар пахта толаси, ип газлама калаваси, линт, нефть, нефть маҳсулотлари, газ конденсати, табиий газ, электр энергияси, қимматбаҳо, рангли ва қора металлларни экспорт қилувчи корхоналар бундан мустасно.

Ташқи савдони амалга оширишда миқдорий чекловлар белгилангани ва товарларнинг айрим турларини экспорт ва импорт қилиш устидан давлат назорати ўрнатилган.

Республикада Кўшма тадбиркорлик фаолияти иқтисодий ҳамкорликнинг муҳим шакли сифатида кенг ривож топиб бораёпти. Бундай фаолиятнинг кенг тарқалган тури - бу **қўшма корхоналардир**. Улар ишлаб чиқариш, савдо-воситачи йўналишида ҳамда хизмат кўрсатиш ва бошқа йўналишларда тузилган.

Кўшма корхоналарни очиш чет эл капиталини жалб қилишнинг бир шакли бўлиб у ишлаб чиқаришнинг технологик даражасини оширишни, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва ишчи кучининг малакасини оширишни таъминлайди.

Ўзбекистонда кўшма корхоналарни тузиш мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бошланган. Масалан, Ҳозирги даврда ҳам фаол ишлаётган «Совпластитал» корхонаси, Асака шаҳрида, Жанубий Корея билан ҳамкорликда тузилган «ЎзДЭУ» автомобил заводи, Самарқанд шаҳридаги «СамКочАвто» кўшма корхонаси (У шинам ва қулай автомобиллар юк ташувчи машиналар, ҳамда ўт ўчирувчи машиналар ишлаб чиқаради), Мурунгов олтин қонида Ўзбекистон Америка «Зарафшон-Ньюмонт», Американинг Кейс фирмаси билан ТТЗ кўшма корхоналари ташкил топди. Андижонда экскаватор ишлаб чиқарадиган ўзбек-рус кўшма корхонаси, Фарғонада немис «Саламандер» фирмаси билан биргаликда «Ўзсаламан» кўшма корхонаси, Тошкент вилоятида Ўзбек-Корейс «Қабул-Тойтепа-текстайлз» каби йирик кўшма корхоналари тузилди. Энг йирик кўшма корхоналардан яна Қабул-Ўзбек, Қизилқум цемент, ЎзДЭУ электроникс, АЙ-Сель, Уздунробита, ДЭУ текстиль ва кўпгина бошқалар фаолият кўрсатишяпти.

Тузилган корхоналарнинг 38-40% саноат тармоғида фаолият кўрсатаёпти, қишлоқ хўжалиги ва қурилишда бундай корхоналарнинг салмоғи ҳозирча, нисбатан камроўдир.

Президентимиз И.Каримов томонидан 1999 йилнинг иқтисодий ва социал ривожланиш яқунларига баёишланган мажлисда, чет эл капитални асосида ташкил қилинган кўшма корхоналар ишида жиддий камчиликлар борлигини таъкидлаган. Унда тузилган корхоналарнинг ярмидан кўпроғи ишламаётганлиги, уларнинг фақатгина 1/3 қисми ишлаб

чиқариш соҳасига тўғри келиши, қўшма корхоналарнинг асосан Тошкент шаҳрида жойлашганлиги қайд этиб ўтилган эди. Шундан кейин бу соҳада қатор тадбирлар белгиланди ва қўшма корхоналарни тузиш, уларнинг фаолиятлари анча яхшиланди. Солиққа тортишда, божхоналардаги расмийлаштириш ишларида ва бошқаларда берилган имтиёзлар экспорт маҳсулотларини сезиларли даражада кўпайишга олиб келди.

Ўзбекистон умумий экспорти ҳажмида қўшма корхоналарнинг улуши 14-15%ни ташкил қилади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ўшма корхоналарнинг ривожланиши кўшимча иш жойларини яратишга имкон беради. Бу ўз навбатида меҳнат ресурслари кўп бўлган республикамиз учун жуда муҳим аҳамият касб этади.

Эркин иқтисодий зона (ЭИЗ)- бу хўжалик фаолиятини ташкил қилишнинг ҳамда мамлакат ташқи иқтисодий алоқаларининг янги шакли ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида ЭИЗлар учун ташқи иқтисодий фаолиятнинг алоҳида тартиби (божхона, валюта, солиқ ва бошқалар) ўрнатилиши мумкин бўлиб, у эркин иқтисодий зоналар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солиб турилади.

Эркин иқтисодий зоналарни белгилаш ва тузиш ўйилган мақсадга боғлиқ. Агарда ривожланган давлатларда эркин иқтисодий зоналарни тузишдан мақсад фаолияти асосан халқаро савдони ривожлантириш бўлса, ривожланаётган давлатларда эса хом ашёни қайта ишлашни ташкил қилиш уларнинг асосий мақсади ҳисобланади.

Ўзбекистонда 1996 йилда «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида» қонун қабул қилинган.

Мазкур қонунда:

- эркин иқтисодий зоналар;
- эркин савдо зоналари;
- эркин ишлаб чиқариш зоналари;
- эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар тарзида тузилиши мумкин, деб кўрсатиб ўйилган.

Улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таъдимномасига асосан Олий Мажлис ўрори билан тузилади.

Эркин иқтисодий зонани тузиш жараёни Ўзбекистонда алоҳида аҳамият касб этади. Республикада узоқ вақт мобайнида режали марказлашган бошқарув тизими ҳукм сурган. Бу эркин иқтисодий зонани тузиш хусусиятини, унинг мақсад ва вазифаларини белгилашда асосий омил бўлиб ҳисобланган.

МДХ давлатларида эркин иқтисодий зонани тузиш чет эл капиталини жалб қилишни, янги технологиянинг импортини таъминлайди. Охир оқибатда мамлакат иқтисодий потенциалини оширади, уни дунё хўжалигига тенг ҳуқуқли ҳамкор сифатида интеграциялашувини таъминлайди.

Россияда эркин иқтисодий зона сезиларли даражада фаолият кўрсатаётганига ўрамадан МДХ давлатларида ҳозиргача ҳам эркин иқтисодий зона тузиш, уларнинг фаолияти принципларини ҳуқуқий масалалари аниқланган эмас.

Амалиётда эркин иқтисодий зоналар қуйидаги аниқ **принципларга** риоя ўйилган таъдирдагина самарали ишлашлари мумкинлиги тасдиқланаяпти:

1. Ҳар ўандай эркин иқтисодий зона мамлакатнинг мустақил хўжалик бирлиги сифатида тузилиши ва ўз фаолиятини ўз бюджети асосида қуриши лозим.
2. Эркин иқтисодий зона бюджетининг **даромад қисми** қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- Эркин иқтисодий зона ҳудудида жойлашган корхона, бирлашма ташкилотлари ва у ҳудудда яшайдиган кишилардан тушадиган солиқлар;
- Божхона йиғимлари, мустақил тадбиркорлик фаолиятдан тушадиган тушумлар;
- Ҳомийлик маблағлари;
- Эркин иқтисодий зона эҳтиёжларига узоқ муддатли кредит шаклида бериладиган давлат бюджети маблағлари

3. Эркин иқтисодий зона давлат томонидан бериладиган субсидияларсиз, дотацияларсиз фаолият кўрсатишлари керак.

4. Эркин иқтисодий зона худудидан йиғилган барча солиқлар ва бюджетга тўловларни худудий бошқармалар ихтиёрида қолдириш лозим.

1990 йилнинг охирларида Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилоятида Зомин, Тошкент шаҳар Сирғали туманида эркин иқтисодий зоналар тузиш бўйича лойиҳалар тузилган эди. Улар қатор молиявий, ижтимоий ва техник қийинчиликлар туфайли ҳаётга ўз ижобатини топмади. Мутахассисларнинг фикрича давлат ташкилотининг хулосасидан **ўтаётган лойиҳа - бу махсус Самарқанд ва Самарқанд вилояти халқаро туризм бўйича эркин иқтисодий зонани** ташкил қилиш реал лойиҳа ҳисобланади. Худди шундай Бухоро ва Хива халқаро туризм бўйича эркин иқтисодий зонани ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Фан-техника ҳамкорлиги ташқи иқтисодий фаолиятнинг муҳим шаклларида биридир.

Республикада ҳал қилинаётган стратегик вазифалар жаҳон ҳамкорлигида илмий-изланиш, лаборатория ва ишлаб чиқаришда иштирок этиш каби шаклларда фаол олиб борилиши керак.

Жаҳон тажрибаси бундай ҳамкорликнинг турли шакллари ишлаб чиққан:

1. Ҳамкорликда фундаментал ва Амалий ишланмаларни олиб бориш ва уларнинг натижаларини алмашириш;
2. Илмий техника имкониятларни бирлаштириб ҳамкорликда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;
3. Муҳим умуминсоний муаммоларни ҳал қилишда илмий-техника жамотчилиги вакиллари халқаро конференцияларда, симпозиумларда қатнашиши;
4. Технологик ютуқлар, ахборотлар ва ҳоказолар билан айрибошлаш ҳамкорлигида қатнашиш;
5. Кадрлар, мутахассислар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малака оширишда қатнашиш.

Юқорида қайд этиб ўтилган ҳамкорликни ҳаётга тадбиқ қилиш республиканинг интеллектуал ва иқтисодий потенциалини ўстиришга хизмат қилади, ҳамда жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида республика рейтингини сезиларли оширишга шароит яратиб беради.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши, хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотлар билан иқтисодий алоқаларни ўрнатилиши ташқи иқтисодий фаолиятни **бошқариш тизимини тубдан қайта қуришни талаб этди**. Бундай зарурият юзага келган қуйидаги икки муҳим ҳолат билан боғлиқ эди:

Биринчидан, Ўзбекистоннинг мустақиллиги, ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасида мустақил сиёсат ишлаб чиқишни уни амалга оширишга жавобгар бўлган махсус ташкилотлар ташкил қилишни тақозо этди;

Иккинчидан, республикада миллий иқтисодиётни тубдан қайта қуриш жараёнининг бошланиши туфайли ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчиларнинг сони кенгайди, уларга турли соҳалар бўйича (савдо, сармоялар, банк ва бошқалар) ташқи иқтисодий битимларни тузишда кенгроқ ҳуқуқлар берилди.

Мустақил Ўзбекистонни Ташқи бозорга чиқиши ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида 1991 йил 14 июнда қабул қилинган қонун билан боғлиқдир. Бу қонунда ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил қилиш тартиби ва асосий принциплари белгиланган. Бу қонун ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда катта рол ўйнади. Ўзбекистонда **Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, Республика ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, Божхона қўмитаси** ташкил этилиши билан Ўзбекистонда ташқи иқтисодий комплексни бошқариш тизими яратилди.

Ҳозирги пайтда республикада ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизими асосан шакланган ва унинг таркибига кирган ташкилотлар фаолиятлари такомиллаштирилмоқда.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизимининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Республика миллий манфаатларига жабоб берувчи ва унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини таъминловчи ташқи иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
2. Ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг қонуний асосларини ўрганиш;

3. Мулкчилик кўринишининг турли шаклларида қатъий назар, ташқи иқтисодий фаолиятнинг барча иштирокчилари учун энг юқори самарадорликни таъминлаш, уларнинг фаолияти ва манфаатларини ҳимоя қилиш;
4. Миллий иқтисодиётни муваффақиятли ислоҳ этиш учун ташқи иқтисодий омилдан тўлиқ фойдаланиш.

Ҳозирги кунга келиб, **ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш** Республика Президенти, Олий Мажлис ва Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Улар Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолиятининг ривожланиш стратегиясини аниқлайди, унинг норматив базасини ишлаб чиқади ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг барча иштирокчилари ҳаракатига умумий раҳбарликни ва улар устидан назоратни амалга оширади;

Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги-ягона ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишни, халқаро алоқаларнинг барча иштирокчилари, яъни давлат, ширкат, пайчилик, жамоат, хусусий ташкилотлар фаолиятини назорат қилишни таъминлайди;

- ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишнинг давлат усуллари ишлаб чиқади ва қўллади (божхона тарифлари, экспорт квоталари, ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга рухсат беради ва бошқалар);

- вазирликка тақдим этилган рўйхатга мос келувчи маҳсулот бўйича экспорт-импорт операцияларини ўтказди;

- ташқи иқтисодий фаолият субъектлари томонидан тузиладиган ташқи иқтисодий шартнома ва келишувларни текширишни амалга оширади.

«Инновация», «Ўзагроимпэк», «Интерсервис», «Ўзташкитранс», «Ўзэкспомарказ»- **Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тизимидаги йирик** ташқи савдо ва иқтисодий ташкилотлар ҳисобланади. Улар шу ташкилотлар учун белгиланган маҳсулот ва хизмат турлари бўйича тижорат-хўжалик фаолиятини амалга оширадилар.

Ташқи иқтисодий фаолият банки ёки республика Миллий банки:

- ташқи иқтисодий операцияларга хизмат кўрсатади, шунингдек экспорт-импорт, сармоявий ва бошқа битимлар тузади;
- корхоналар, ташкилотлар, хусусий шахсларнинг валюталари ҳисоб-китобларини олиб боради;
- хорижий валюта сармояларини жалб этади, уларга хизмат кўрсатади, валютадаги кредит захираларини йиғади ва валютада кредитлашни амалга оширади;
- валюта захираларини яратади, сақлайди ва республиканинг валюта манфаатларини ҳимоя қилади.

1997 йил, июл ойида Республика Президенти Фармонига асосан **Давлат божхона қўмитаси тузилди**. Унинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:

- Божхона масалалари бўйича меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;
- Республика ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантиришга ҳамкорлик қилиш;
- Республиканинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш;
- Божхона қонунбузарларига, контрабандага қарши курашиш ва бошқалар.

«Ўзбекинвест» давлат суғурта компанияси мамлакат ва хорижий инвестицияларни суғурталаш бўйича ташкилотлар ҳисобланади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг тармоқ ташкилотлари ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширувчи вазирликлар, идоралар, йирик корхоналар ва ташкилотларнинг махсус бўлинмаларидан ташкил топган. Улар тармоқ, идора, корхона ва ташкилотлар ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантириш дастурини ишлаб чиқади, хорижий шериклар билан шартнома ва битимлар тузади, ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришнинг аниқ йўналишлари бўйича Республика Вазирлар Маҳкамасига таклифлар тайёрлайди.

Ташқи иқтисодий алоқалар ташкилотларининг тузилиши ҳамда уларни ташкилий-ҳуқуқий механизмнинг ишлаб чиқилиши, яратилиши республикада бошқаришни маъмурий усуллари чегаралайдиган либерализация принципларини ҳаётга тадбиқ қилишни

таъминлади ва ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солишни ва бошқаришни бозор инструментларини (дастакларини) ривожланишига шарт-шароит яратди.

Ташқи иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- Ташқи савдони либеризациялаш;
- Экспортга мўлжалланган ишлаб чиқариш ихтисослашувининг устуворлигини таъминлаш;
- Ташқаридан республикамизга сотиб олинган(импорт) махсулотлар рўйхатини мақсадга мувофиқ равишда ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришда **функционал ташкилотлар** ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу ташкилотларга иқтисодиёт ва статистика вазирликлари, Молия вазирлиги, Длат Солиқ ва божхона қўмиталари, Меҳнат вазирлиги ва бошқалар киради. Бу ташкилотларнинг ҳар бири ўз масъулият доирасига кирувчи масалаларни ҳал этади ва уларнинг натижаси учун жавобгардир.

Иқтисодиёт вазирлиги ташқи иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишни ва истиқболлини белгилашни амалга оширади, ташқи иқтисодий алоқалар самарадорлигини оширишга, иқтисодиётни ички омиллар воситасида кўтаришга асосланган, ташқи иқтисодий фаолиятни яхшилашга қаратилган таклиф ва тавсияларни тайёрлайди.

Республика молия вазирлиги республика валюта захираларини жамлаш, тақсимлаш ва фойдаланишга жавобгар бўлиб, бу жараёнларни бошқариш усулларини ишлаб чиқади ва қўллайди. Республика ҳукумати топшириғига кўра ва тузилган битимлар, шартномалар асосида валюта фонди ҳисобидан қандай маблағларни олиш, ўтказиш ёки қўйишни ҳал этади. Вазирликнинг Валюта бошқармаси, шунингдек, республиканинг тўлов балансини ишлаб чиқади. Унда унинг ташқи иқтисодий фаолиятдан келиб тушадиган барча даромадлар ва харажатлар акс эттирилади.

Республика солиқ қўмитаси ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдаги солиқ солиш масалаларини тартибга солади, бу масалалар бўйича меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва сақланиши устидан назоратни амалга оширади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ташқи иқтисодий алоқаларнинг асосий иштирокчилари мулкчиликнинг турли кўринишларидаги корхона ва ташкилотлар бўлиб қолади. Шу жумладан, қўшма корхоналар ҳам ташқи иқтисодий алоқа қатнашчиси бўлиб, улар «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги республика қонунига мувофиқ хорижий шериклар билан экспорт-импорт, сармоявий ва бошқа битимларни тузишда маълум ҳуқуқларга эгадирлар. Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланишга рухсати бўлган корхона ва ташкилотларга маълум банкларда ўз валюта ҳисоблари бўлишига ва бу маблағлардан фойдаланишга рухсат берилган.

Республикада иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, умуман иқтисодиёт соҳасини либерализациялаш бўйича сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Республика иқтисодиётида рўй берган ўзгаришларни ҳисобга олиб ва 2000 йил май ойида Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ иккинчи сессиясида **«Республика ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида» Янги таҳрирдаги қонун қабул қилинди.**

ТИФ тўғрисидаги қонуннинг **асосий вазифаси** ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишдир.

Ўзбекистон Республикасининг **иқтисодий хавфсизлигини** таъминлаш унинг **иқтисодий суверенитети ва иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, миллий иқтисодиёт ривожини рағбатлантириш, мамлакат иқтисодиётининг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашуви учун шарт-шароитлар яратишдан иборатдир.**

Мазкур қонунда белгиланганидек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси:

- Ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқади;
- Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий хавфсизлигини, иқтисодий мустақиллиги ва иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлайди;
- Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузади;
- Ўзбекистон Республикасининг тўлов балансини ишлаб чиқади;

- Чет элдан олинадиган кредитлар учун Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг кафолатларини беради;
- Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги мулкига эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги **ваколатли давлат органи бўлиб Ташқи иқтисодий алоқалари** вазирлиги ҳисобланади. Унинг номи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002йил 21 октябрдаги Фармонига мувофиқ «Ўзбекистон ташқи алоқалар агентлиги» деб ўзгартирилди.

Ташқи алоқалар агентлиги:

- Ташқи иқтисодий фаолият соҳасида давлат сиёсати олиб борилишини, ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатлари ҳимоя қилинишига доир вазифалар бажарилишини таъминлайди;
- Ташқи иқтисодий фаолиятнинг қонунчилик негизи такомиллаштирилишига доир таклифларни ишлаб чиқади;
- Ташқи иқтисодий фаолият субъектлари фаолиятини мувофиқлаштиради ва тартибга солиб туради;
- Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш соҳасидаги давлат бошқарув органлари ишини мувофиқлаштиради;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш қўйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- олиб кириладиган ва олиб чиқиладиган товарларни сертификатлаш;
- техникавий, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлари ва талабларини белгилаш;
- ташқи иқтисодий фаолият субъектлари учун преференция ва имтиёзлар бериш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқача усулларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Таянч иборалар

- *Халқаро ҳамжамият*
- *Ташқи иқтисодий фаолият*
- *Юридик шахслар*
- *Жисмоний шахслар*
- *Ташқи иқтисодий сиёсат*
- *Очиқ иқтисодиёт*
- *Ёпиқ иқтисодиёт*
- *Баҳолаш мезони*
- *Демонополизация*
- *Децентрализация*
- *Савдо инфраструктураси*
- *Ташқи савдо*
- *Эркин иқтисодий зона*
- *Фан-техника ҳамкорлиги*
- *Халқаро туризм*
- *Қўшма корхона*
- *Ташқи иқтисодий алоқа*
- *Функционал ташкилотлар*
- *Ваколатли давлат органи*
- *Ташқи алоқалар агентлиги*

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. *Ташқи иқтисодий фаолият деганда нимани тушунаси?*

2. *Ташқи иқтисодий сиёсат, унинг принциплари ва асосий йўналишлари нималардан иборат?*
3. *Ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширишда қандай йўналишлар устувор ҳисобланади?*
4. *Очиқ иқтисодиёт модели деганда нимани тушунасиз?*
5. *Ташқи иқтисодий алоқаларнинг қандай шакллари биласиз?*
6. *Ташқи савдонинг моҳияти нимада?*
7. *Эркин иқтисодий зоналарни ташкил қилиш зарурати нимада?*
8. *Халқаро туризмни ривожланишининг қандай йўналишларини биласиз?*
9. *Фан-техника соҳасидаги қандай ҳамкорликларни биласиз?*
10. *Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг асосий вазифалари нималардан иборат?*
11. *Ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш тизими тўғрисида нималар дея оласиз?*
12. *Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалар агентлиги, унинг вазифалари нималардан иборат?*
13. *Ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг қандай йўллари биласиз?*

12- мавзу: Жаҳон хўжалиги унинг хусусиятлари, динамикаси ва таркиби.

Режа:

1. Жаҳон хўжалигига таъриф.
2. ХМТ- жаҳон хўжалигининг моддий асоси.
3. Мамлакатларининг ривожланиш даражасини белгиловчи кўрсаткичлар.

Жаҳон хўжалиги - инсониятнинг бутун тарихи давомида шаклланган жараён. Жаҳон хўжалигининг шаклланиши жамият ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, турли мамлакатлар ва регионлар ўртасида савдо-молия, ишлаб чиқариш муносабатларининг мунтазам ўрнатилиши, эски тош қуролидан энг мураккаб электрон ҳисоблаш машиналаридан фойдаланишгача бўлган мураккаб йўлни босиб ўтди.

Жаҳон хўжалиги дунёдаги барча мамлакатлар миллий хўжаликларининг жаҳон иқтисодий алоқалари орқали ўзаро узвий боғланган ва тарихан шаклланган мажмуасидир. У дунё ишлаб чиқариш кучларининг кўп йиллик эволюцияси натижасидир. Жаҳон хўжалигининг шаклланиши бир неча босқичларга бўлинади:

- 1) Жаҳон хўжалигининг XVI асрларгача бўлган босқичи;
- 2) Жаҳон хўжалигининг даври (XVI-XVII) буюк географик кашфиётлар билан боғлиқ даври бўлиб, халқаро савдо дунёнинг барча мамлакат ва регионларини қамраб олган давр;
- 3) Жаҳон хўжалигининг кенгайиши (XIX-XX) транспорт, қитъалараро алоқалар, дунё бозорининг тез ривожланиши билан боғлиқ бўлган даври;
- 4) Жаҳон хўжалигининг чуқурлашувчи (XX-асрдан ҳозиргача) йирик машина индустрияли, транспорт ва дунё бозорининг биргаликда ривожланиши даври.

Жаҳон хўжалигининг шаклланиши ва ривожланишида халқаро географик меҳнат тақсимотининг ўрин ва аҳамияти бекиёсдир. Халқаро меҳнат тақсимоти – ижтимоий меҳнат тақсимотининг ҳудудий шаклидир. Халқаро меҳнат тақсимоти асосида табиий, социал – иқтисодий омиллар ётади. Халқаро меҳнат тақсимоти айрим тарихий даврларда ҳар хил кўрсаткичлар хусусиятлар билан ифодаланади. Халқаро меҳнат тақсимоти натижасида меҳнат унумдорлигининг ўсиши, иқтисодий районларнинг шаклланиши, ихтисослашув алоҳида ўрин эгаллайди. Халқаро меҳнат тақсимоти жаҳон хўжалиги ҳаракатлантирувчи кучи ва негизидир.

Географик меҳнат тақсимотининг энг муҳим натижаси халқаро ихтисослашув тармоғидир. Халқаро ихтисослашув халқаро миқёсда товарлар ва хизматлар билан айирбошлаш заруратини келтириб чиқарди. Ушбу айирбошлаш халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланишида, экспорт – импорт ҳажмини ўсишида ҳамда товар ишлаб чиқарилган жой билан у истеъмол қилинган жой ўртасида доимо маълум миқдорда ҳудудий фарқнинг мавжудлигида ўз ифодасини топади.

Ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон хўжалиги, ХМТ га хўжалик ҳаётининг интернационаллашувида тутган ўрни ва аҳамияти кўпгина омиллар билан боғлиқ. Булар:

- ✓ Мамлакатнинг иқтисодиётининг тараққиёт даражаси;
- ✓ Ўсиш суръати;
- ✓ Ташқи иқтисодий алоқалар (ТИА).

Жаҳон хўжалигининг ташқи иқтисодий соҳаси мураккаб кўринишга эга. У

- ✓ Халқаро савдо;
- ✓ Ишлаб чиқаришда халқаро ихтисослашув;
- ✓ Ҳамкорлик (кооператсия);
- ✓ Фан техника соҳасидаги ҳамкорлик;
- ✓ Қўшма корхоналар ташкил қилиш ва улардан фойдаланиш;
- ✓ Халқаро хўжалик ташкилотлари хизмат турларидан иборат.

Жаҳон ҳўжалигида ўзаро ҳамкорлик энг долзарб муаммо бўлиб турибди. Давр интеграцияни, интеграция бўлганда ҳам кенг миқёсда - капиталлар, ишлаб чиқаришлар, меҳнат интеграциясини тақозо этмода.

Ишлаб чиқаришда халқаро ихтисослашув (ИХИ) – мамлакатлар ўртасида меҳнат тақсимотининг шундай бир шакли назарда тутиладики, бунда дунё миқёсида бир турдаги ишлаб чиқаришнинг жамланиши, меҳнатнинг умумлашуви, миллий ишлаб чиқаришнинг табақалашуви, ички эҳтиёждан ортган маҳсулотларни тайёрлаш мустақил технологик жараёнларга, алоҳида соҳа, соҳачаларга ажралиши асосида кучайиб, бир – бирини тўлдириб боради. Бу халқаро миқёсда товарлар, хизматлар ва фан - техника билимларини айирбошлашда ўз аксини топади.

Халқаро меҳнат тақсимоти энг аввало моддий ишлаб чиқариш товарларининг халқаро савдоси билан ифодаланади. Шу билан бирга хизматлар айирбошлашни ҳам ўз ичига олади. (Халқаро туризм, молиявий воситачилик фаолияти, транспорт хизмати, кадрларни ўқитиш ва бошқалар)

Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари ҳўжалик кифасини, уларнинг халқаро ихтисослашувини белгилаб беради. Масалан, Япония радиоэлектроника, робототехника, автомобил, денгиз кемаларининг йирик экспорттери ҳисобланади. Болгария агросаноат маҳсулотлари, кўтарма тр-т жиҳозлари, Саудия Арабистони, Куввайт, Форс кўрфази мамлакатлари нефт экспортига, Замбия миснинг энг йирик экспорттери, Бурунди, Уганданинг 80% экспортини кофе ташкил этади.

Ҳар қандай мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотига жалб этилиши 1-навбатда ишлаб чиқариш кучлари ривожланиши даражаси билан белгиланади. Шу сабабли индустриал ривожланган мамлакатлар қимматбаҳо маҳсулотлар, машина ва жиҳозлар, химия саноати маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган ва ХМТ да етакчи ўринни эгаллайдилар. Ривожланаётган мамлакатлар эса минерал ҳом ашё ва қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотлари билан савдо қилмоқдалар. Ёки иқтисодий географик ўрнининг қулайлигига (денгиз савдо йўллари) ноқулайлиги (континент ичкарасида жойлашганлиги), қулай табиий шароит, рудали рудасиз қазилма бойликлар, шунингдек кофе, какао, шакар қандга жаҳон бозорида талабнинг мавжудлиги иқтисодиётни юритиш имконини бермоқда.

Очик турдаги иқтисодга ўтиш босқичма-босқич амалга ошириладиган жараён бўлиб ФТТ даврида рақобатни кучайтириб юборади. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, сифатни ошириш, даромадни кўпайтиришда тезкор омил сифатида намоён бўлади.

Мамлакатнинг рақобатбардошлилигини аниқлаш учун кўрсаткичдан иқтисодчи - экспертлар тавсиясидан фойдаланилади. Булар 10 та омилга гуруҳланади.

1. Иқтисодий салоҳият (потенциал) ва иқтисодий ўсиш суръатлари;
2. Саноат ишлаб чиқаришдаги самарадорлик;
3. Фан - техника ривожланиш даражаси;
4. ХМТ даги иштироки;
5. Ички бозор ривожланиш кўлами;
6. Молия тизимининг тез мослашувчанлиги;
7. Иқтисодни давлат томонидан тартибга солиш сиёсати;
8. Меҳнат ресурсларининг малака даражаси;
9. Меҳнат ресурслари билан таъминланганлик;
10. Ижтимоий – иқтисодий, ички сиёсит вазият.

Булар АКШ, Япония, Германия, Швейтсария ва бошқа бир қатор мамлакатлар юқоридаги талабларга жавоб беради.

Турли мамлакатлардаги ишлаб чиқариш омиллари тараққиёт даражасининг хилма-хиллиги иқтисодий ривожланиш даражасини бирон бир кўрсаткич орқали баҳолашга имкон бермайди. Бунинг иқтисодий ривожланиш суръатлари қуйидагилар:

1. ЯИМ, ЯММ, МД - аҳоли жон бошига ҳисоби;
2. Тармоқлар таркиби;
3. Аҳоли жон бошига ҳисобланганда асосий маҳсулот турлари ишлаб чиқариш;
4. Аҳоли турмуш даражаси, сифати;
5. Иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари.

Иқтисодий тараққиёт даражасини таҳлил этишда ЯИМ, ЯММ нинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган кўрсаткичлари бош мезон ҳисобланади. Масалан Саудия Арабистони аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ юқори даражани ташкил этади, лекин боша кўрсаткичлар (иқтисодиётнинг тармоқлар тузилмаси, асосий маҳсулот турлари ишлаб чиқариш) йиғиндисига кўра мамлакатни ривожланган мамлакатлар тоифасига қўшиб бўлмайди. Миллий иқтисодиёт тармоқлари таркиби бўйича ҳисоб-китоблар қилинганда ХХнинг моддий, номоддий тармоқлари ўртасидаги нисбат эътиборлидир, яъни машинасозлик, кимё саноатида ФТТни таъминловчи тармоқларнинг салмоғи юқори эканлигини кўрсатиб беради. Мамлакатда ишлаб чиқарилаётган асосий маҳсулот турлари , уларга доир кўрсаткичлар ҳам мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражасидан далолат беради: булар дон, сут, гўшт, картошка маҳсулотларини аҳоли жон бошига тўғри келиши ҳам муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Ноозик-овкат маҳсулотлари: газлама, кийим-кечак, поябзал, трикотаж кабилар аҳоли жон бошига таксимланиши аҳолининг узок муддатли фойдаланиладиган маҳсулотлар: музлаткич, кир ювиш машиналари, енгил автомобиллар, компьютерлар миқдори ўртача статистик оилага тўғри келиши , аҳоли турмуш даражасини аниқлаш , “истеъмол савати” (корзина) ва “ҳаёт кечириш минимуми ” ни белгилаш аҳолининг турмуш даражасидан далолат беради.Шунингдек, турмуш даражасини аниқлашда

- меҳнат ресурсларининг ахволи (ўртача умр кўриш аҳолининг маълумот даражаси, асосий озик-овкат маҳсулотларининг аҳоли жон бошига истеъмоли-калорияларда, меҳнат ресурсларининг малака даражаси, ҳар 10 минг аҳолига анча ўқувчи-талаба тўғри келиши, ЯИМ да таълим учун харажатлар салмоғи);
- хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожини (10минг аҳолига тўғри келадиган врачлар сони, ҳар минг кишига тўғри келадиган касалхона ўринлари сони, аҳолининг уй-жой маиший хизмат турлари билан қай даражада таъминланганлиги)

Жаҳон тажрибасида турмуш сифатини аниқлашда аҳолининг маълумот даражаси, ўртача умр кўриши, иш ҳафтасининг муддати каби кўрсаткичларни ўз ичига олади.

Мамлакатнинг иқтисодий тараққиёт даражаси капиталларнинг қуйидаги халқаро ҳаракатига оид:

- 1.Мамлакатнинг чет эллардаги инвестициялари(активлари) ҳажмида унинг мамлакат миллий бойлиги билан нисбатига, юксак иқтисодий ривижланиш даражасига эришган мамлакатлар иқтисодиётига капитал кирғизишда катта имкониятларга эга бўлишига;
- 2.Мамлакатнинг чет эллардаги бевосита (тўғридан - тўғри) инвестициялари ҳажмининг ўз ҳудудларидаги бевосита чет эл инвестициялари ҳажмига нисбати. Бу нисбат халқаро интеграция жараёнлари анчалик ривожланиб бораётганлигини кўретади.
- 3.Мамлакат ташқи қарзи ҳамда шу қарзнинг мамлакатдаги ЯИМ нинг миқдорига нисбатан салмоғи кўрсаткичларида акс этади.

Булардан келиб чиқиб, дунёдаги жами мамлакатлар халқаро тажрибада 3 гуруҳга бўлинади: ривожланган мамлакатлар, ривожланаётган мамлакатлар ва бозор иқтисодиётига ўтиш босқичидаги мамлакатлар.

Ривожланган мамлакатлар гуруҳи 20 мамлакатдан иборат. Иқтисодиёти юқори даражада ривожланган мамлакатларга “саккизлик” мамлакатлар қиради: АКШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция, Канада, Италия, Россия.

Ривожланаётган мамлакатлар ўзларининг географик ҳолатига қараб турли минтақаларга, яъни капитални энергияресурсларни экспорт ва импорт қилувчи мамлакатларга бўлинади.

- 1) Уларнинг бирламчи энергия қувватлари (тошкўмир, нефт хом-ашёси, табиий газ, гидроэнергия, атом энергияси) ни ишлаб чиқариши ўз эҳтиёжларидан камида 20%га ортиқча бўлса ;
- 2) Энергия қувватларининг экспорти мамлакатнинг умумий экспорт ҳажмининг камида 20%ини ташкил этса.Булар янги индустриал мамлакатлар гуруҳини ташкил этади (Аргентина, Бразилия, Мексика, Тайван, Гонгконг, Сингапур, Жанубий Корея, Туркия, Венесуела ва к).

Ривожланиши орқада қолаётган мамлакатлар гуруҳига 48 та мамлакат қиради.Улар хўжаликда тор, якка хокимлик тузилмаларига эга бўлиб, ижтимоий-иқтисодий соҳадаги чоратадбирларни молиялаштиришда кўп жиҳатдан ташқи манбаларга қарам бўлади. БМТ да

мамлакатларнинг ушбу гуруҳига мансублигини аниқлаш борасида 3 та белгидан фойдаланилади:

1. ЯИМ аҳоли жон бошига ҳисобланганда \$350 дан ошмайди.

2. Ўқиш-ёзишни биладиганлар, ўрта таълим маълумотига эга бўлганлар катта ёшли аҳоли ўртасида 20% дан ортиқ бўлиши керак.

3. ЯИМдаги қайта ишлаш саноати улуши 10%дан юқори бўлмайди. Бу гуруҳга Осиёда 8 та, Африкада 28 та, Лотин Америкаси ва Океанияда 5 та мамлакат киради.

Назорат учун саволлар:

1. Жаҳон хўжалиги нима?

2. Жаҳон хўжалигининг шаклланиш босқичларига таъриф.

3. Жаҳон хўжалигининг ташқи иқтисодий соҳаси қандай қисмларга бўлиниди?

4. Мамлакат рақобатбардошлигини аниқловчи қандай омилларни биласиз?

5. Мамлакатлар ривожланганлик даражасига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?

Жаҳон ҳўжалигининг глобаллашуви ва иқтисодий муаммолар.

Режа:

1. ХИМ моҳияти, ривожланиши босқичлари.
2. Глобализация тушунчаси..
3. Глобал муаммоларнинг даражаси..
4. Глобал муаммоларнинг классификацияси..

Маълумки, ҳар бир давлат бошқа давлат билан маҳсулот айрибошлашни йўлга қўймасдан туриб вужудга келиши ва ривожланиши ҳалқаросавдо муносабатларини келтириб чиқарди. Ишчи кучни таррақий этиши, бир томондан , ишчи ҳажми кенгайишига олиб келган бўлса , 2 чи томондан мамлакатлараро ҳўжалик алоқаларининг янада чуқурлашувига имкон туғдирди. Бу, ўз навбатида , ёнилғи, турли хилдаги ҳом-ашёларга , машина асбоб усқуналарга бўлган талабни кескин ошириб , ташқи савдо-сотикни ривожлантириш, маҳсулотлари айри бошлашни муҳим эканлигини тақазо қилди, ҳамда ҳалқаро иқтисодий муносабатларда қатнашишни заруриятга айлантди. Ҳозирги шароитда ташқи иқтисодий муносабат янада муҳим аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. ФТТ иқтисодиётдаги структуравий ўзгаришлар ривожланган мамлакатларда янги тармоқлар , ишлаб чиқаришларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу эса баъзи ҳом-ашё турлари , ёнилғи – энергетика маҳсулотлар сотиш импортни кўпайтиришга, маҳсулотлар сотиш бозорларини миллий чегаралардан кўра кенгайтиришга олиб келди.

Жаҳон ишлаб чиқаришининг ва жаҳон савдосининг асосий ўсиши ХХ асрнинг 2 чи яримига тўғри келади. Агарда 1900-1950 йиллар ичида жаҳон ЯИМ ва савдо 3 мартдаги кўпайган бўлса , кейинги 10 йилларда (1950-2000 йиллар) жаҳон ишлаб чиқариш ва экспорти мос равишда 6 да 11 мартадан кўпроқга ошди.Ташқи иқтисодий омил ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида муҳим рол ўйнамоқда. Бу мамлакатлар жаҳон ҳўжалагига ўзларини табиий ресурсларини арзон ишчи кучларини етказиб бериш билангина чекланиб қолмай , янги технологияларни ўзлаштириб , ўз ҳўжаликларини интенсив ривожлантириб борадилар.

Ҳалқаро иқтисодий муносабатлар жаҳон ҳўжалиги муносабатлари тизимида тез-тез тармоқлашиб турувчи ҳар хил даражадаги комплекс , алоҳида олинган бир мамлакат ва уларинг худудий бирлашмалри , субъектлари , алоҳида ташкилотлар (ТМК) ўртасидаги алоқаларни ўз ичига олади.

Ҳалқаро иқтисодий муносабатлар механизмига ҳуқуқий нормалар уларини амалга ошириш воситалари (шартномалар, келишувлар, битимлар, резомоция ва конвенсия) ҳалқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга қаратилган йўл –йўриқларни амалга оширишни мувофиқлаштирувчи ҳалқаро иқтисодий ташкилотлар киради.Ҳалқаро иқтисодий муносабатларнинг объектив асосини ҳалқаро меҳнат тақсимоти ва жаҳон ҳўжалиги ташкил қилади,лекинХИМ жаҳон ҳўжалиги вужудга келмасидан аввал ҳам мавжуд бўлган.

Ҳозирги замон жаҳон ҳўжалиги миллий иқтисодиётлар йиғиндисида ниборат бўлган глобал иқтисодий организм бўлиб ,бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига , ҳалқаро меҳнат тақсимотига ишлаб чиқариш ва капиталнинг ҳалқаро аҳамиятга эга бўлиш жараёнига бўйсинади .

Ҳозирги замон жаҳон ҳўжалигининг ҳусусияти

- Глобаллашув;
 - Ривожланишнинг бирлиги ва қарама-қаршилиги ;
 - Рақобатнинг кескинлашуви; ва глобал ҳамкорликни ривожлантириш ;
 - ТМК нинг ўсиб бориши;
 - Давлат ташқи иқтисодий фаолиятини либераллашуви;
 - Аксарият мамлакат миллий иқтисодиётининг ёпиқ тизимдан очик тизимга ўтиши;
- Ҳозирги замон жаҳон иқтисодиётининг барқарор ривожланишига хос ҳусусиятлар:
- Иқтисодий ўсишнинг барқарорлиги;

- Иқтисодий ўсишда ташқи иқтисодий омилнинг ахамиятини ошиши ;
- Молия бозорини глобаллашуви ва миллий иқтисодиётларнинг ўзаро ўзвий боғлиқлигини кучайтириши;
- Худудий интеграция жараёнларининг ривожланиши.

1.2 Жаҳон иқтисодиятининг глобаллашуви.

“Глобаллашув” термини 1980 йилда юзага келди ва 1990 йилда расман ишлатила бошлади. Қабул қилинган келишув бўйича қараладиган бўлса, ҳозирги замон коммуникация ва технология маълумотлари асосига қирилган барча мамлакатлар, корхоналар, одамларнинг молиявий- иқтисодий , ижтимоий- сиёсий ва маданий алоқалари кўринишидир.

Иқтисодий глобаллашувни ишлаб чиқарувчи кучлар ишлаб чиқаришга жорий этилган янги технологиялар ва инсон фаолиятининг бошқа соҳаларида эришган ютуқларидан қонуний равишда келиб чиқадиган бир жараён деб қараш керак.

Дунё иқтисодиёти глобализация жараёни ишлаб чиқариш ва капитални интернационалаизациялашнинг қонуни натижасидир. Ҳозирги замон иқтисодиётга консолидация , интеграция ва конвергенция жараёнларини тезлаштириш билан янги сифат кўрсаткичларини берди.

Жаҳон хўжалигининг бош ғояси капитал , товарлар ва хизматларнинг бир бутун яхлит бозорини ташкил этиш , мамлакатлар иқтисодиётини бир-бирига яқинлаштириш ва бирлаштириш билан бутун дунё хўжалик кўмплекси мажмуасига асос солишдир.

Глобаллашувни 2томони мавжуд:

Макроиқтисодий даражада глобаллашув мамлакатлар ва алоҳида ҳудудлар чегарасидан ташқарида иқтисодий фаоллика интилишни билдиради. Бу либераллаштириш савдо ва инвестиция тўсиқ ғовларининг олиб ташланишни эркин тадбиркорлик мақомини ташкил этиш ва бошқаларда кўзга ташланади.

Микроиқтисодий даража глобаллашув деганда корхона ўз фаолиятини ички бозордан ташқарига қараб кенгайтириб бориши ва жаҳон бозорига аста-секин чиқиши тушунилади.

ФТТ таъсири остида бўлган ишлаб чиқаришнинг интернационаллашуви олиб келади. Натижада ишлаб чиқаришда ҳалқаро иқтисослашув ва кооперативлашув суръати кескин ўсти. Айниқса, молия бозорининг интеграцияси ва глобаллашув жараёни кенг –қулоч ёйди . Ҳалқаро молиявий оқимларнинг ҳажми ҳалқаро савдо ҳажмига нисбатан 60 : 1 ни ташкил этди. Умум жаҳон савдоси ҳамжамиятининг ўсиши умумжаҳон ЯММ ҳажмининг ўсишидан 5 % га кўпроқ ни ташкил етади .

Глобаллашувнинг асосий хусусиятлари:

- Унификациялаштириш (бир ҳил шаклга келтириш) ва стандартлаштириш ;
- Ҳалқаро иқтисодий ташкилотлар томонидан макроиқтисодий сиёсат солиқ сиёсати, бандлик соҳасидаги сиёсатга нисбатан ягона ўлчамлар жорий қилинди .

Иқтисодий глобаллашув жараёни миллий иқтисодиётлар ва ҳалқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига таъсири хусусида турли фикрлар мавжуд.

1-навбатда саноати ривожланган мамлакатларнинг мавқеини мустахкамлаб уларга кўшимча устунликлар беради ҳамда ривожланишдан орқада қолиб кетган давлатларга цивилизация ютуқларидан баҳраманд бўлишлари учун шароит ярятади. Лекин глобаллашув жараёнининг демография, экология ва худудий жиҳатдан ўзининг салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунадай қилиб глобаллашув ижобий ва салбий жиҳатларга эга бўлган жараён деб тушуниш мумкин.

Глобаллашувнинг асосий нуктаси қуйидаги жиҳат ҳисобланади: бир давлатнинг бошқасига тобеълигига барҳам берилиб унинг ўрнига давлатларнинг бир –бирига ўзаро боғлиқ муносабатлари вужудга келади.

Глобаллашув дунёдаги барча коммуникациялар , ер йўлдоши орқали бўлаётган алоқалар реактив авиатранспорт ва бутун дунё ахборот тармоғига уланган шахсий компьютерларни хар- бир мамлакатнинг ўз имкониятлари асосида бунёд этиш, ахборотларни қабул қилиш , қидирув ишларини олиб бориш, саралаш, қайта тиклаш, маълумотларни узатиш ва қабул қилишда юксак сифат ўзгартиришларни таъминлайди .

Аста –секин бир-бирига боғлиқ бўлган ягона глобал иқтисодиёт вужудга келади. Ички маҳсулот ишлаб чиқариш сурьатлари ташқи савдонинг эҳтиёжига қараб аниқланади, молиявий оқимларнинг ва капитал ҳаракатининг тезлашиши рўй беради, ишчи кучи миграцияси кучаяди. Электрон тармоқлар орқали боғланган технологик айрибошлашларни соддалаштирувчи кўп миллатли корпорациялар мавқе янада мустаҳкамлашади.

Иқтисодиётни глобаллаштиришнинг ҳаётий эканлигини “Сақизлик мамлакатлари геўсиёсий манфаатлари ўзида акс эттириб турибди. Буни аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ ҳажмининг аҳоли жон бошига тўғри келиши айтиб ўтиши мумкин.

Дунё тараққиётининг ҳозирги шароитида ҳеч бир мамлакат, катта энг қудратли ҳисоблангани ҳам яққа ҳоким бўлишга қодир эмас. Ҳар йили маҳсус экспертлар томонидан дунё мамлакатларининг 64 мамлакати бўйича “Глобаллашув миқийёси” “эълон қилинди. Бу мамлакатлар ҳиссасига жаҳон ҳўжалигининг 84%, жаҳон ЯММнинг 96% тўғри келади.

Глобаллашув рейтингини тузишда 4та асосий параметр ҳисобланган:

1. Иқтисодий интеграция ҳалқаро савдо интеграция ва тўловлар ҳажми бўйича ;
 2. Шаҳсий алоқаларни ҳалқаро туризм, ҳалқаро телефон сўзлашувлари, почта жўнатмалари ва пул ўтказмалари ҳажми бўйича ;
 3. Ҳалқаро алоқаларни таъминловчи технологияларни – интернетдаги фойдаланувчилар интернет серверлар сони бўйича;
 4. Мамлакатни ҳалқаро сиёсатга тортилганлиги давлатни ҳалқаро ташкилотларга аъзолиги, чет эл элчиҳоналари ва ваколатҳоналари сони бўйича ;
- “Глобаллашув индекси” бўйича сўнгги 10та ўринни Эрон, Ҳиндистон Миср, Индонезия, Венесуелла, Ҳитой, Бангладеш, Туркия, Кения, Бразилия каби мамлакатлар эгаллади. Ўзбекистон Республикаси ҳам глобаллашувнинг турли параметрлари бўйича тобора юқори ўринларни эгаллашга ҳаракат қилмоқда.

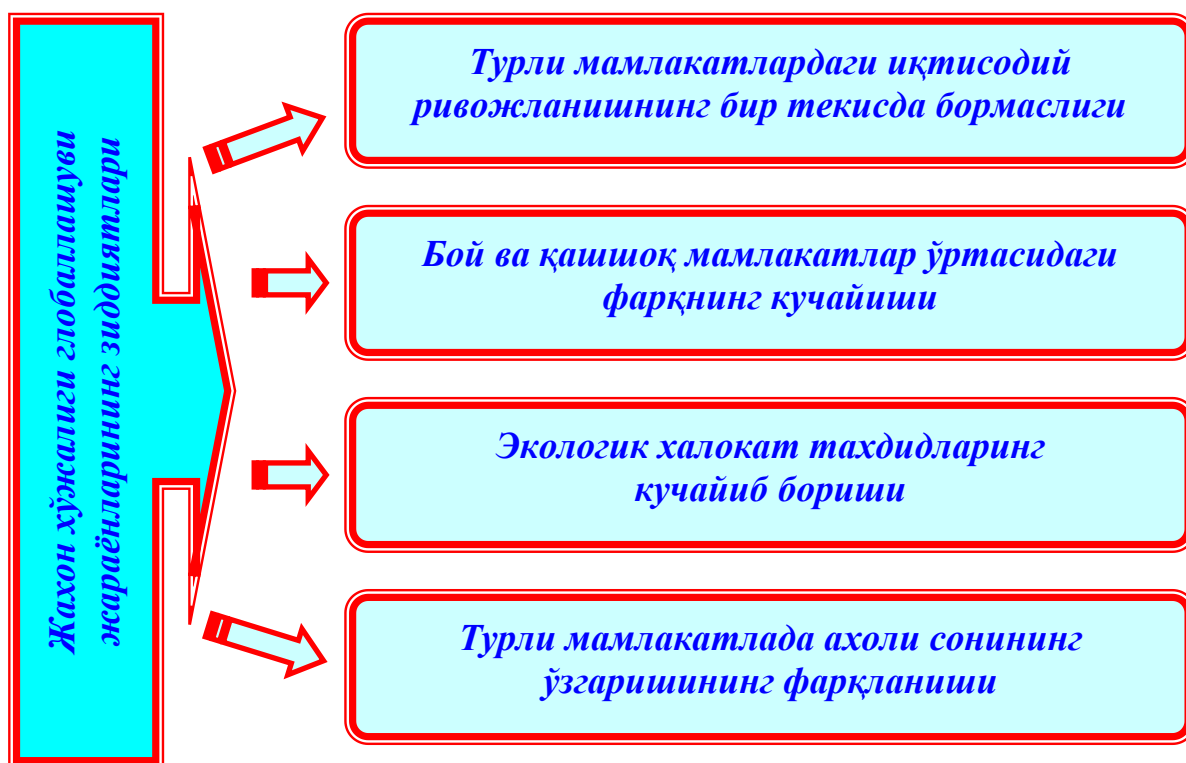
13-Мавзу.

Савол ва топшириқлар:

1. Ҳалқаро иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш босқичини таърифланг.
2. Ҳозирги замон ҳўжалигининг ривожланишни ўзига хос хусусиятлари қай тарзда намоён бўлади?
3. “Глобаллашув иборасининг келиб чиқиши ҳақида нималар биласиз?
4. Макроиқтисодий даражада глобаллашувни тушинтириб беринг.
5. Глобаллашувнинг асосий хусусиятлари натижаси қандай кўринишда бўлади.
6. Иқтисодий глобаллашувнинг натижаси бўлган “Сақизлик мамлакатлари” иқтисодиётига қийёсий характеристика беринг.

Илова - 9

14-Мавзу. Иқтисодиёти ривожланаётган мамлакатлар

Режа

1. Ривожланаётган мамлакатларнинг гуруҳланиши ва ўзига хос хусусиятлари

2. Жаҳон иқтисодиётида янги индустриал мамлакатлар

XX асрнинг иккинчи яримларидан бошлаб халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланишининг купрок ахамияти томонларидан бири, уларнинг собик колониялар ва қараш территорияларидаги роли ва ахамиятини кучайтиришдан иборат булиб ҳисобланади. Бу мамлакатларни ҳозирда ривожланаётган мамлакатлар ёки уларни тез тез озод этилган мамлакатлар, “учинчи дунё мамлакатлари”, “жануб” мамлакатлари, “Периферия” мамлакатлари сифатида тилга олишади.

Бу мамлакатларда 3,2 млрд га тенг аҳоли яшайди ва улар турли тумандир. Уларда жуда мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараёнлар кечмоқда.

Шунга мувофиқ, озодликка эришган мамлакатлар ривожланишининг бош тенденциялари XX асрнинг 60 йилларидан бошланиб, тобора ўсиб боровчи характер касб этди. Уларнинг энг илғорлари 1950 йилга келиб, ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий муносабатларида “уртачаларидан” (54 мамлакат) 2,4 марта, нисбатан юксакликка эришди. Асрнинг урталаридан бошлаб, юқорида зикр этилган мамлакатлар ўртасидаги ривожланиш даражисидаги фарқ сезиларли даражада ортиб борди. Шунингдек, 1992 йилга келиб ривожланаётган мамлакатларнинг биринчи гуруҳига қиравчи (19 та мамлакат) мамлакатлардаги аҳоли жон бошига “тўғри келувчи уртача фойда” ўртачаларининг мос даражасига нисбатан 2,9 баробар, қуйи гуруҳлариникига нисбатан эса 12,2 баробар юқори булди. Ривожланаётган мамлакатларнинг айнан шу гуруҳларининг таркибида ҳам ўзгаришлари вужудга келди. Шунингдек, улар ҳар бирининг доирасидаги мамлакатларнинг ривожланиш даражалари ўртасидаги боғлиқда ҳам ўзгаришлар юзага келди.

Бу жараёнларнинг натижасида табақалашув иккита асосий кутбдан ташкил топди. Кутбнинг озодликка эришган мамлакатларнинг купрок ривожланганлари жойлашган булиб, уларнинг асосийлари форс қурғасида жойлашган бир қатор мамлакатлар – Катар, Қувайт, ОАЭ, Багама, Бермуда шунингдек Жанубий-Шарқий Осиё ва Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлакатлари булиб ҳисобланади. Кутбнинг иккинчи томонидан эса мутлақо тургунлик ҳолатидаги камбағал мамлакатлар жойлашгандир. Бу категорияга 48 та мамлакат таълуқлидир. Улар орасида бир қатор Африка мамлакатлари, шу жумладан Мозамбик (ЯИМ йилига киши бошига 80 доллар), Эфиопия (100 доллар), Сьера Леоне (140 доллар), Берунди (180 доллар), Уганда (190 доллар), Чад ва Руанда (200 доллар) каби мамлакатлар мавжуд. Бу гуруҳга таълуқли мамлакатлардан ташқари, гуруҳ рўйхатининг қуйи қисмида бир қанча Осиё мамлакатлари қайд этилади. Булар: Непал (160 доллар), Бутан ва Вьетнам (170 доллар), Мянма ва бошқалардир.

Ушбу кутблар орасида ривожланаётган дунёнинг қолган қисмлари жойлашади. Бу ҳам уз навбатида, бир хил типда булмаган гуруҳдир. Унинг таркибига қиравчи мамлакатлар қўшиб ижтимоий иқтисодий параметрлар буйича фарқланади. Россия омилларининг гувоҳлик беришича, энг сунғи кутблар орасида ҳам, уз навбатида табақалашув тенденциялари намоён этувчи ривожланаётган мамлакатларнинг конгломерати жойлашади. Ривожланаётган мамлакатлар табақалашувининг бундай гуруҳлари баъзи бир мамлакатлар, баъзи бирларининг иқтисодий ўсиш динамикаларини аниқлаб берса, бошқа бирларининг эса замонавий халқаро иқтисодий доирасида ахамиятсиз эканлигини курсатади.

Иқтисодий ўсиш жиҳатидан анча муваффақиятига эришган ривожланаётган мамлакатлар орасида олдинроқ озод булишга улгурган мамлакатлар танлаб олган йўналиш қўзғалди яққол ташланади. Ўсишнинг янги кутблари пайдо булади “Янги индустриал” шаклланади.

Ривожланаётган мамлакатларга хос булган барча турли туманликларда характерли томонлар ва ўзига хос хусусиятларида, уларнинг умумийлик сифатида қарашга имкон берувчи бир қатор умумийликлар ва характеристикаларни алоҳида ажратиш курсатиш мумкин.

Булар қаторига қуйидагиларни қиритиш мумкин:

- Ривожланаётган мамлакатлар иктисодиётнинг куп укладлилик характерини касб этиш;
- Ишлаб чикари кучлари ривожланиши паст даражада эканлиги, саноат, кишлок хужалиги ва ижтимоий инфроструктуранинг колок эканлиги (биринчи гурух “юкори кутб” мамлактларини хисобга олмаганда).
- Улар иктисодиёти жaxon хужалиги системасига боглик эканлиги, капитаизмни переферик характер касб этиши.

Бу хилдаги жихатларни атрофлича караб чикамиз.

Ривожланаётган мамлакатлар иктисодиёти куп укладли ижтимоий иктисодий таркибга асосланади. Бир катор мамлакатларда капиталистик уклад билан бир каторда хамон уруг-аймогчилик ва патреалхал муносабатлар хам мавжуддир. Ривожланаётган мамлакатлар иктисодиётида давлат ва давлат уклади мухим рол уйнайди давлат секторини ривожлантириш боскичи, капиталистик ишбилармолликни кенгайтириш сиёсати билан олиб борилади. Бунинг натижасида эса давлат капитализми пайдо булади ва ривожланади.

Ривожланаётган мамлакатларнинг куп укладлиги хакида гаприлганда шуни алохида таъкидлаб утиши лозимки улар асосан кишлок хужалиги ишлаб чикаришининг мавкейи юкори булган кишлок хужалиги мамлактлари хисобланади.

Кичик товар хужалиги бевосита патриархал ва натурал муносабатларнинг кенг таркалганлиги боис, кишлок хужалигида юкори ахамиятга эгадир.

Озодликка эришган мамлакатларда амал килувчи хусусий капиталистик уклад уз ичига капиталистик мулкчиликнинг турли формаларини камраб олади.

Ривожланаётган мамлакатлар бир-биридан хусусий капиталистик муносабатларнинг ривожланиш даражаси буйича фарк килади. Иктисодий жихатдан анча илгарилаб кетган ривожланаётган мамлакатларнинг капиталистик бозор муносабатлари системали тузилиш аломатларини касб этади. Шунингдек бир катор мамлакатларда давлат – монополистик капитализми аломатларининг шаклланиши руй беради. Нисбатан паст даражада ривожланаётган мамлактлар гурухларида миллий-хусусий капиталистик уклад эндигина шаклланиш палласида турибди.

Миллий хусуий капиталистик уклад аломатларининг ривожланиш ва шаклланиши, жамгариш муаммолари (яъни пул ресурсларининг етишмовчилиги билан) ва жамгарилган маблаглар, асосан савдога, (ички ва ташки), кучмас мулкларни сотиб олишга, машиналарни таъмирлашга страхованияга, бензин куйиш ва бошқалар, шунингдек сармояларни катта кисми айланадиган жойларга йуналтирилади. Ишлаб чикариш сохасида капитал факатгина кулай шарт-шароитларни яратиш максатида сарф килинади. Аммо аксарият холларда озодликка эришган мамлакатлар иктисодиётида хорижий сармоялар асосий мавкеини эгаллаган булиб, улар одатда махаллий тадбиркорларга нисбатан ен беришни истамайдилар.

Озодликка эришган мамлакатларнинг купчилигида пайдо буладиган ва ривожланиб борадиган капитализм переферик характер касб этади. Бу шуни англатадики, у саноати ривожланган мамлакатлар капитализмидан нафакат ривожланиш даражаси буйича, балки энг мухими, ишлаб чикариш усулларнинг модели ва моддий неъматлар таксиоти буйича хам тубдан фарк килади. Капитализм марказлари, жамгаришнинг органик ва узаро алокадор доимий усиш жараёнида, миллий заминда пайдо булади ва ривожланади. Бу ерда жадал элементлари ривожланишидаги богликлик мавжуд эмасдур. Мослашувчанлик (имитация) ахолининг бой, катламлари узлари учун зарурий булган барча нарсаларни кулга кирита оладиган махсус бозорларнинг ташкил топишидан бошланди. Бундай вазият. Ахолининг асосий кисмини камбагалликка махкум этиб, уларни бозорларда эркин муомалада булиш имкониятидан махрум этади.

Трансмиллий корпорациялар томонидан жорий килинган янги техникалар одатда кечанги кун мос келади, аммо уларнинг бозор нархлари жуда юкоридир.

Переферик капитализмининг ривожланиши асинхроник, нотенг холатда амалга ошади. Иктисодий усиш ва сиёсий демократия паралел равишда ривожланмай, балки купинча тескарихолатда булиб, бир-биридан сезиларли кадарузолашиб боради. Баъзи бор ривожланаётган мамлакатлар приферик капитализм моделини жорийкилар экан, уни четлаб

утиш максатида купчилик холларда узига хосликларни ҳисобга олиб, ички кучлар ва маблағларни топиш орқали тараккиётнинг юқори чуққилари томон, ҳаракат қилмоқдалар.

Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларнинг ухшаш томонлари, уларнинг кашшоқлиги, аҳолисининг колоқлиги, ишсизлик даражасининг юқорилиги, саноати ривожланган мамлакатларда катта микдорда қарздорлиги булиб ҳисобланади. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатлар узининг тулақонли ижтимоий ривожланиши, аҳолисининг яшаш даражаси буйича. Шимолнинг саноатлашган илғор мамлакатларидан 20-50 маротаба орқада қолмоқда.

Халқаро меҳнат тақсимотида актив иштирок этиш, жаҳон ҳужалиги алоқаларининг анча ривожланган системаси, оддий ва молиявий ресурсларнинг мамлакатлар аро оқиб юрадиган қисми, иқтисодий тараккиётнинг чексиз шарт-шароитларига айланиб қолди. Муस्ताқил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида иштирок этиш орқали, ривожланаётган мамлакатларнинг барчаси 70 йилларнинг бошларидан эътиборан халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш учун актив равишда интилоқдалар.

Уларнинг халқаро меҳнат тақсимотида актив иштирок этиш зарурияти шундай асосланиб берилдики, улар тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарқрий булган барча нарсаларни етиштириш имқониятига эга эмасдилар. Ҳозирги пайтда улар саноати ривожланган мамлакатлар учун хом ашё етиштириб берувчилар ҳамда нисбатан арзон ички кучларининг манбаи булиб ҳисобланадилар.

Халқаро меҳнат тақсимотида кўплаб ҳўжалик фаолияти доиралари жамлангандир. Энг муҳими, халқаро савдо базаларини ташкил этувчи хом ашёлар ва тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш барча иқтисодий ресурсларнинг тасарруф этилиши мумкин бўлган қисмларини ривожланаётган мамлакатлар ва бошқа дунёлар ўртасидаги алмашинувини таъминлайди. Халқаро савдо асосан, энг қамбағал ривожланаётган мамлакатлар учун ташки даромадларнинг анча ишонқли манбаи бўлиб қолади. Аммо, материал ва энергия сифимининг қамайиши муносабати ривожланган мамлакатнинг ўсишида табиий хом ашёларнинг халқаро савдодаги тутган ўрни пасайиб бориш аниқ тенденцияларга эгадир. Шунга мувофиқ, у 1991 йилда жаҳон экспорти умумий улушининг 25% ини ташкил этади. Бир вақтнинг ўзида, бир қатор анъанавий товарларни қузда тутганда айнан уша ривожланаётган мамлакатлар уртасида улашларнинг қайта тақсимланиши содир бўлаётир. Шунга қура, 70 йилларда 90 йилларга қадар, Африқадаги ривожланаётган мамлакатларнинг умумий экспорт ҳажмидаги улуши қисқариб борганлиги қайд этилади. У Осий мамлакатларидан жўнатилаётган молларнинг доимий ўсаётганлигига қарамасдан, 2 баробардан кўпроқ пасайиб кетади. Экспортни асоси ҳам ашёлардан иборат булган ривожланаётган мамлакатларда, уларнинг жаҳон бозорида эгаллаб турган позицияларининг ёмонлашувини тухтатиш имқониятига эга булган кўшимча экспорт ресурсларини излаб топишга қучли эҳтиёж сезилмоқда. Бунинг учун, экспортнинг қилма-қиллигини таъминлаш: яъни чиқариладиган хом ашёларни қайта ишлаш, бошқа турдаги саноат маҳсулотлари ва бошқаларнинг жаҳон бозоридаги эркин ҳаракатини таъминлаш, энг муҳим устувор йуналишлардан бири булиб қолмоқда.

Анъанавий товарлар экспорти ҳажмини қенгайтириш борасидаги кўпчилик муаммоларга қарамасдан, ривожланаётган мамлакатларнинг умумий жаҳон экспортидаги улуши секин асталик билан ошиб бормоқда. Шунингдек, у 1987 йилдаги 22% урнига 1992 йилга қелиб 24,7% га қадар орқди. 1993 йилга қелиб, улар экспортнинг физик ҳажми, саноати ривожланаётган мамлакатларда 1,2 % га қисқарганига қарамасдан, яна 10% га орқди. Ривожланаётган мамлакатлар жами экспортни тарқиблаштириш жараёни содир булмоқда. Шунингдек, ривожланаётган мамлакатлар экспортдиги саноат молларнинг улуши (рангли материалларни ҳисобга олганда) 1991 йилда 57,7% га етди. (минералли иситқичлар ҳисобга олинмаган 77,3%). Ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон саноати экспортидаги улуши ҳам ушиб бормоқда. У 1991 йилда, 1980 йилдаги – 11: ва 1970 йилдаги – 7,6% га нисбатан таққослаганда 19,5%га етди. 90 йиллар ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон экспортидаги улуши доимий ушиб тенденциясига эга, бўлганлиги ҳақида гувоҳлик беради. 90 йилларнинг ўрталарида уларнинг улуши саноат моллари экспорт ҳажмининг ўсиши муносабати билан 25% га қуйди.

Саноат экспорт ҳажмининг ушибида, машина ва асбоб – усқуналар энг муҳим роль уйнайди. Уларни экспорт қилиш 1970-1991 йиллар оралгида 90 маротаба яқин ушиб боради ва

уларнинг усишида саноатнинг умумий улуши 35,7% ни ва товар экспортининг умумий ҳажми 22% ни ташкил этади. Умумий маълумотларга караганда, жаҳон саноати экспортида ривожланаётган мамлакатлар улушининг ортиб бориши, моҳият ва масштаб жиҳатдан алоҳида мамлакатлар эришган турли хилдаги ютуқлардан ташқил топади. Шунингдек, баъзи бир мамлакатлар 1980-1992 йиллар мобайнида ҳам ашёларни четга чиқариш ҳисобига узларининг халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш имкониятларини кучайтиришга эришдилар. (тахминан. Уларнинг сони 12 мамлактни: Эрон, Конго, Боливия, Парагвай ва бошқаларни узишга олади). Бошқа мамлакатлар эса, узларининг жаҳон экспортидаги шахсий улушларини, саноатда қайта ишланадиган маҳсулотларнинг ташқи бозордаги актив ҳаракати ҳисобига ошириб бордилар. Ўз навбатида, мазкур гуруҳлар уртасидаги алоҳида мамлакатлар эришган муваффақиятлар ҳам алоҳида ажратиб қурсатилади. Олдинги ўринда “янги индустриалмамлакатлар” бормокда. Бошқа ривожланаётган мамлакатлар эса, экспортнинг асосини ташкил этувчи саноатни кучайтириш ва кенгайтириш борасида энг кам улушни қулга киритдилар. Баъзи бирлари эса, масалан, Африканиннг энг йирик мамлақати ҳисобланмиш Нигерия, узларининг саноат экспортидаги улусларини қисқартириб ташладилар.

Халқаро савдо мисолида, ривожланаётган мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимотида иштирок этиш натижаларини баҳолаш орқали жаҳон ҳужалиги тизимининг бутунлай нотенглик асосида қурилганлигини қуриш мумкин. Баъзи бир мамлакатлар ФТТ ютуқларидан фойдаланаётган бир пайтда, ривожланаётган дунёнинг қолган қисми олдиндек анъанавий индустриаллашувига, баъзи бир қисми эса индустриаллашувигача бўлган технологияларга асосланиб тараккий этмокда.

Ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон иқтисодиётидаги аҳволи билан боғлиқ булган умумий ҳолатларни характерлаш орқали шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, қолоқ ривожланган мамлакатлар борган сари халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидан “ажратиб” қуйилади. Бу билан боғлиқ булган фикрлар 1996 йилда савдо ва ривожланишга бағишлаб ўтказилган (ЮНКТАД). БМТ конференциясида тақдим этилган (доклад) маърузаларининг авторлари томонидан келтириб утилган.

Доклад авторларининг фикрича Уругвай, Раунди, доирасида амал қилувчи глобал савдо битими маконини олган ГАТТ – кишлок ҳужалиги маҳсулотларини экспорт қилишда субсидитларини қисқартириш кераклигини таъкидлаб утади. Бундай вазият, қучсиз ривожланган мамлакатларга нисбатан қучли зарба булиб туради. Бугодой. Қанд, гушт ва бошқа турдаги озик-овқат маҳсулотларининг бозор нархлари ошиб бормокда. 2000 йилга бориб, энг камбағал мамлакатларнинг жами йиллик савдо қаммади 300-600 млрд. долларга усади.

Дунё савдосида ҳам-ашёлар ва озик-овқат маҳсулотлари улушининг қисқариши муносабати билан уларни ишлаб чиқаришга булган ихтисослашув ўзининг етакчилик ролини йукотди. Иқтисодий усишни қуллаб-қуватлаш мақсадидаги ҳам-ашёвий ихтисослашув вақтигина узининг ёрдамчилиги ролини бажаришга қодирдир. Иқтисодий усишга нисбатан зарурий булган денимикани беришда, халқаро иқтиодий алмашувининг оддий саноат товарлари ва хизматлари бозор қаби шундай доирасини узлаштириш лозимки, бунда меҳнат сизими анча юқори булади. Халқаро савдонинг ривожланиш тенденциялари гувоҳлик берадики; сунгги ун йилликларда турли хилдаги хизматларнинг ҳажми ва аҳамияти беқиёс даражада усиб даражада усиб бормокда.

Ривожланаётган мамлакатлар узларининг бу йулдаги имкониятларидан актив равишда фойдаланишлари мумкин ва фойдаланмоқдалар ҳам. Масалан, сайёҳлик ва меҳнат билан боғлиқ хизматлар турли хилдаги “ифлос” ва паст маош туланадиган ишлар учун ишчи қучларини экспорт қилиш шулар жумласидандир.

Сайёҳлик қуп пайтдан буён, қўпчилик ривожланаётган малакатлар учун хорижий валюталар тушумининг асосий манбаларидан бирига айланиб қолди. Шунингдек, Египит учун туризм СКВни манбаларининг аҳамияти буйича, хорижий мамлакатларда вақтинчалик банд бўлган египитлик ишчилар ҳисобидан ўтказиладиган валюталар ва хорижий ёрдамлардан кейинги учинчи ўринни эғалайди. Сунги йилларда туризм Туркияда юқори суратлар билан ривожланиб бормокда. Бу кўрсаткич туризмнинг умум жаҳон миқийёсидаги 4% ли усиш қурсаткичи билан тақосланганда, йилига 8%ни ташкил этади. Туркия қупрок миллий

иктисодиёт ушбу тармогининг динамик ривожланиши билан фарк килувчи беш мамлакат каторига киритилади. Шу нарса кутиладики, 2005 йилга бориб бу мамлакат сайёхликдан тушадиган даромаднинг улчами буйича дунёда бчи уринни эгалайди.

Туркия рекреацион хизматларнинг паст бахолари билан боғлиқ бўлган имкониятларига мофик асосий ракиблар хисобланиш Греция ва Испанияда булган ракобатда галаба козониш эхтимолига эгадир. Сунги йилларда ишчи кучларини экспорт килишдан келадиган валюта тушумлари айнан ривожланаётган мамлакатларда анча юкори суратлари билан ўсди ва йилига 10% ни ташкил этди. Бу манбаларда сезиларли суммаларни кулга киритаётиб, купчилик ривожланаётган мамлакатлар ишчи хизматлар бўйича узларига мос булган экспорт ихтисослашувларини яратмоқдалар. У кisman, валюта булиб хисобланади. 80 йилларнинг бошлардан эътиборан токи хозирги вақтга кадар ишчи кучларини экспорт килиш, Покистон иктисодиётига антисасарали таъсир курсатмоқда. Покистон учун хорижий мамлакатлардаги ишчилар хисобидан ўтказилаётган валюта тушумлари, товарлар ва хизматларни экспорт киладиган тушумлардан беш маротаба ортиқдир. Бу курсаткич Египт учун 4040ни, Марокко учун – 50%, Туркия учун – 60 Хиндистон учун – 80%ни ташкил этади.

“Кашшоклик боткоги”дан кутилишга интилиш, иктисодиётнинг илгор тармоклари ривожланишга имконият яратиш, иктисодиётнинг барча тармокларини ривожлантириш, ривожланаётган мамлакатлардан хорижий сармояларни изчил жалб килишни талаб этади. Бундай мақсадларда, инвестиция мухим кафолат шарт-шароити мавжуд булган махсус иктисодий зоналар ташкил этилади.

Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларни кучайтириб бериш жарёни осон кечмади. Шунингдек 1992 йилда ривожланаётган мамлакатларга киртилган тўғридан-тўғри инвестицияларнинг миқдори 51,5 млрд. долларни ташкил этган даражасига нисбатан икки баробардан хам кўпроқдир. Жахон банкининг маълумотига караганда, ривожланаётган мамлакатлар иктисодиётига хусусий капиталларни жалб килиш 1994 йилга келиб янада кучайди ва 1990-93йиллари оралигидаги даврлар билан таққослаганда унинг ўсиш даражаси тез кискарганлигига карамасанд, унинг миқдори 173 млрд. долларга тенг булган рекорд натижага эришди. Шунга карамасдан, янги фонд бозорларидаги акцияларга банд этилган портфель куйилмалар 1993 йилдаги 46,9 млрд. долларга тенг бўлган рекорд даражадан 39,5 млрд. долларга кадар пасайиб борди. Ўз навбатида банкларда депонитланган ва облигацияларга куйилган хусусий сармояларнинг киймати 45,7 млрд. доллардан 55,5 млрд. долларга кадар ўсиб борди, тўғрисида тўғри хорижий инвестициялар эса 66,6 млрд. доллардан 77,9 млрд. долларга кадар ошди. Кайд этиб ўтиш жоизки, 1993 йилда ривожланаётган мамлакатларнинг ўзлари хам 14 млрд. доллар миқдоридаги сармояни хорижий мамлакатларга экспорт қилдилар.

“Эрнест ва Янг” америка консолтинг фирмаларнинг берган бахоларига кўра яқин йилларда ривожланаётган мамлакатлардан энг кўзга кўринганлари: Хитой, Хиндистон, Индонезия, шунингдек Мексика ва Бразилия каби мамлакатлар бўлиши мумкин.

Ривожланаётган мамлакатлар хусусий сармояларини жалб килар экан энг мухими, улар динамикали ўсиш имкониятига эга бўлган ва иктисодиётнинг истикболи порлок бўлган мамлакатлар томон илгарилаб бормоқда. Бугунги кунда хусусий инвестицияларнинг 80% ривожланаётган мамлакатларнинг 20404га тўғри келмоқда. Бунда асосий ўринни Шаркий Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатлари эгалламоқда. Кучсиз ривожланаётган мамлакатлар иктисодиётининг туйрунлиги ва энг мухим сиёсий вазиятнинг барқарорлиги, купинча саноати ривожланаётган мамлакатлардан келётган ишбилармон доираларни чучитиб куймоқда. Ушбу мамлакатлар томонидан уюштирилаётган давлат ёрдамлари, сунги йилликлар давомида етарли даражада барқарор амалга оширилган булиб, 90 йилларининг урталаридан эътиборан уларнинг миқдори сезиларли даражада кискартирилган. Халқаро валюта фонди аналитик маълумотларга караганда 1994 йилда бутун дунё бўйича инфляциянинг олдини олиш мақсадида давлат йкллари оркали 59 млрд. долларга тенг булган расмий ёрдамлар уюштирилган булиб, бу кўрсаткич 1993 йилдагига нисбатан 3 млрд долларга камдир. Ривожланган мамлакатларнинг ривожланаётган мамлакатлар билан узаро давлат микиёсида хамкорлиги узининг мёрига етган 1990 йилдаги даражаси билан таққослаб курилганда, бу ракам 12 млрд. долларга камайиб борган. Бу пайтда иктисодий хамкорлик ва ривожланиш

ташкilotи томонидан уюштирилаётган ёрдам хаммаси булиб, улар жами ялпи миллий махсулротнинг 0,3% ини ташкил этган мухим томони шундаки, Африка мамлакатларига нисбатан уюштирилаётган барча ташки ёрдамнинг қарзларнинг фоймзлари шаклида гарбги томон койтиб кетмокда, 90 йилнинг урталарида Африканинг Сахарадан жанубга булган минтакасидаги мамлакатларнинг қарзлари 211млрд. долларни ташкил этган булса, 1984 йилдан буён Африка давлатлари кредитларига қарзларининг 150млрд долларига яқинини тулашга мувофак булдилар . Африканинг барча минтакаларидаги умумий қарзлари 303 млрд. долларни ташкил этиб, у Африка мамлакатлари йиллик экспорт даромадларининг 204% гача тенгдир.

1994 йилнинг охирига келиб энг катта ташки қарз Мексика ва Хитойда бўлиб, унинг миқдори Мексикада 5 млрд. долларни , Хитойда 111 млрд. долларни ташкил этади. Осиё мамлакатлари булиб ҳисобланувчи- Тайланд, Жанубий Корея, Хиндистон, Филипин каби давлатларнинг ташки қарзлари тез суратлар билан ўсиб борокда. Осиё минтакаси ривожланаётган мамлакатларнинг дунё миқёсида ушиб бораётган қарзларининг ярмисига яқинини ўзи жамлаган бўлиб, унинг миқдори 1994 йилнинг охирига келиб, 1,7 трлн. долларни ташкил этди ёки 1993 йилги даражага нисбатан 10% юкоридир. Ташки қарздорларнинг бундай ўсиши, янги давр тарихада эришилган рекорд натижа булди.

Лотин Америка мамлакатлари ташки қарзларининг ўсиб бораётганлиги ҳам бир неча бора кўрсатилди 3% мавжуд ташки қарзларни аҳоли жон бошига нисбатан ҳисобланганда мазкур мамлакатлари бошқа мамлакатларга қараганда анча олдинда туради бу кўрсатгач Осиёда 250 долларга тенг булса, Лотин Америкасида эса 1000 долларни ташкил этади.

Ривожланаётган мамлакатлар амалдаги қарзлари хусусий капитал қўйилмалари ҳисобтдаги мулкӣ муносабатлар оркали тўпланиб боради. Кредитор мамлакатлар орасида Япония биринчи ўринни эгаллаган булиб, унинг ривожланаётган мамлакатлардаги , биринчи навбатда Осиё мамлакатларидаги кредитларининг миқдори 236 млрд. долларга етди. Кейинги ўринни – 147 млрд. доллар миқдоридаги кўрсаткич билан АКШ эгаллаган бўлиб, уларнинг ярмиси Лотин Америкаси мамлакатларига тўғри келади. Учинчи ўринда эса Германия туради – 106 млрд. доллар миқдоридаги сармояларни четга чиқарган мамлакат булиб ҳисобланади. Ўз навбатида Франция хамхорижий мамлакатларга унча катта миқдорда булмаган кредитларни берувчи давлат ҳисобланади – унинг миқдори 103 млрд. долларни ташкил этади. Унинг қарздорлари булиб, асосан Африка ва Осиё мамлакатлари булиб ҳисобланади.

Ривожланаётган мамлакатлар томонидан қарзларнинг қайтарилиши энг оғир муаммо бўлиб қолаётган бир пайтда, қарздорликка қарши курашнинг бирдан-бир йули, бу кредитормамлакатлар қарзларининг кечиб юбориладиган умумий миқдорини 75-100%га етказиш кўзда тутилган бўлиб, бундан кўзланган бош мақсад, 80 йиллардан буён қарзларининг миқдори юкори суръатлар билан ўсиб келаётган мамлакатларга нисбатан энгиллик беришдан иборатдир.

Юкорида таъкидлаб ўтилганидек, янги халқлар меҳнат тақсимоти, кўпчилик ҳолларда трансмиллий корпорациялар томонидан шакллантирилади. Улар айнан ривожланаётган мамлакатларни ўз манфаат зоналари деб билиб, уз ишлаб чқаришларини ушбу зоналарга жойлаштирадиларки, у ерда ишлаб чқаришни ташкилд этиш иктисодий ва технологик жихатдн юкори фойда келтиради.

Трансмиллий корпорациялар ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги муносабатларнинг кенгайиши асосан 80 йиллардан бошлнди. Бунга куп жихатдан , ривожланаётган мамлакатларда қабул қилинган тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳақидаги бир катор қонунларнинг қайта кўриб чиқилиши , катта имкониятлар яратди. Бу йилларда трансмиллий корпорациялар ва ривожланаётган мамлакатлар уртасида пайдо буладиган хар хил келишмовчилик ҳолатларнинг суд оркали муҳокама этилиши камайиб бераётганлиги ва қандай ҳолатларга барҳам бераётганлиги қайд этилади.

Трансмиллий корпорациялар кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда юксак ўзгаришларни вужудга келтираётганлиги билан бар каторда, ушбу копорациялар техник тараққийетининг ички омилларига жуда катта имкониятлар очиб бермокда. Амалиёт шуни қурсатмокдаки, трансмиллий корпорациялар “учинчи дунё” мамлакатларининг ривожланишида юксак аҳамият қасб этмокда. Булар қуйидагиларни ўз ичига олади:

◆ Бир қатор тармоқларда қўлланиладиган техника ва технологиялар етказиб бериш (енгил саноат, туқимачилик саноати, электрон саноати). Трансмиллий корпорациялар инвестор сифатида ҳам, шунингдек инвестиция товарлари ёки технологияларини (лицензияларини) етказиб берувчилар сифатида ҳам муҳим роль уйнайди.

◆ Ривожланаётган мамлакатларни ҳам ашё экспорт килувчилардан тайёр маҳсулотларнинг сотувчиларига айлантириш. Бундай бевосита қўйилма, ривожланаётган мамлакатлар ишлаб чиқаришдаги таркибий ўзгаришлар учун тўғридан тўғри инвестициялар йўналишидаги молиявий ресурсларни оддий жойлаштиришга нисбатан анча муҳим ҳисобланади.

◆ Шу жумладан, трансмиллий корпорациялар анъанавий жараёнларининг тезлашувини таъминлайди. Технологик инновациялар асосан саноати ривожланган мамлакатларда тупланган булиб, сунгги 10 йилликларда улар бир қатор мамлакатларда, асосан “янги индустриал муҳитда” купрок тарқалгандир. Технологияларни кулланиши, атроф-муҳит билан боғлиқ бўлиши мумкин. ТМК филиалларининг фаолияти улар танлаган мамлакатларнинг табиати учун, шунингдек инсонларнинг манфаати ва уларнинг ҳаётига таҳдид солмаслиги лозим. Шу муносабат билан хусусий шунингдек хорижий корхоналар устидан назоратни ўрнатиш ақсадида ривожланаётган мамлакатлардаги тартибот миллий органларининг фаолиятини кучайтириш талаб этилади.

◆ Шунингдек, ТМКлар ривожланаётган мамлакатлардаги мавжуд бандлик муаммоларини ҳам бартараф этадилар. Шунга қарамасдан таъкидлаб утиш жоизки, тугридан – тугри инвестициялар билан бевосита боғлиқ булган ишчи уринлар унчалик куп булмасдан ривожланаётган дунёдаги иқтисодий актив аҳолининг 1% идан камрок қисмини таъминлай олади.

◆ Халқаро ташкилотлар ривожланаётган мамлакатларга техник ёрдамларини кўрсатишда ТМКлар имкониятидан фойдаланишни таклиф этадилар. Уз навбатида ривожланаётган мамлакатлар ҳукуматлари ҳам ТМКларни уз иқтисодиётигага кўпроқ жалбэтиш борасида кураш олиб бормокдалар. Бунга куйидаги мисолни келтириб утишимиз мумкин:

“Женерал моторс” америка компанияси 2005 йилга бориб узининг осиё –тинч океани минтақаси бозоридаги улушини икки баробарга ошириш мақсадида, унинг 10% га қадар купайтиришга ҳаракат килмокда. Бундай мақсадларда компания Филиппинда ёки Таиландда киймати 1 млрд. Долларга тент булган машина ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарувчи заводни бунёд этишга ҳаракат килмокда. Мутахассисларнинг фикрича, Таиланд автомобил бозорларининг ривожланиши учун энг кулай жой булиб ҳисобланади. Шунинг билан бир қаторда, Филиппин ҳам “Женерал моторс” компаниясига солиқ ва бож енгилликлари билан боғлиқ булган бир қатор шарт –шароитларни таклиф этмокдаки, буларнинг барчаси завод курилиши билан боғлиқдир.

Жаҳон ҳужалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланишининг объектив конунларига буйсунган ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар хусусий мақсадлар билан ижтимоий –иқтисодий муаммоларнинг ҳамда ТМКларнинг мамлакатлар иқтисодиётидаги манфаатларига мос келувчи зарурий параметрларни излаб топмокдалар.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Ривожланаётган мамлакатларнинг ҳақаро меҳнат тақсимоотидаги роли, қай тарзда ва нима сабабдан ўзгариб борди?
2. Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодини замонавийлаштиришнинг асосий йўл ва усуллари
3. Саноат маҳсулотлари халқаро бозорида ривожланаётган мамлакатларнинг ўрни ва аҳамияти
4. Жануби-Шарқий Осиё янги индустриал мамлакатлар иқтисоди ва ривожланишининг хусусиятлари.

15-Мавзу. Ривожланган мамлакатлар

Режа

1. Ривожланган давлатларнинг умумий тавсифи
2. Халқаро корпорацияларнинг жаҳон иқтисодиётидаги роли

БМТ экспертларининг фикрича Трансмиллий корпорациялар (ТМК) “жаҳон иқтисодининг двигателларидир”. БМТнинг трансляцион корпорациялар хақидаги докладларидан бири худди шундай деб номланган эди. 90-йилларнинг урталарига келиб жаҳонда 40 мингта ТМК мавжуд эди. Улар уз давлатларидан ташқарида 250 мингта яқин шубба корхоналарини назорат қилардилар. Уларнинг сони охириги йигирма йил мобайнида 5 баробар купайди (1970 йилда 7мингта бундай фирма руйхатга олинган эди).

100та энг йирик халқаро компанияларнинг 40% мулки (шу жумладан молиявий мулки) бошка давлатлар худудмда жойлашган. Трансмиллий корпорацияларнинг асосий қисми АКШ, ЕИ давлатлари ва Японияда жойлашган. ТМК жаҳон саноат ишлаб чиқаришининг 40%игача, халқаро савдонинг ярмини назорат қиладилар. ТМК корхоналарида ишлаб чиқарилган махсулотларнинг микдори йилига 1 трлн. долл.дан ошиб кетади. Уларда 73 млн.дан ортик киши ишлайди, яъни жаҳонда банд аҳолининг ундан бир қисми.

Хуш, трансмиллий корпорациялар нима, уларга канака компаниялар киради? Анъанавий равишда халқаро корпорациялар фаолиятини ўрганадиган БМТ узок вақт мобайнида уларга йиллик айланмаси 100 млн. долл.дан ошувчи ва камида 6 давлатда филиали булган фирмаларни кушарди. Кейинги йилларда бошка бир курсаткич: резидент-давлатдан ташқарида сотилган махсулотлар микдори киритилди. Бу кўрсаткич бўйича жаҳонда Швейцариянинг “Нестле” фирмаси (98%) илғорлардан бири саналади.

БМТ методологиясига кўра халқаро корпорацияни унинг активлари структурасига қараб ҳам аниқлаш мумкин. Трансмиллий корпорациялар ичида энг кўп хорижий активга (молия сектори-трансмиллий банклардан ташқари) Англия-Голландия концерни “Рояль-Датч шелл”, кейин АКШнинг 4 фирмаси: “Форд”, “Женерат моторс”, “Эксон” ва “ИБМ” эгадирлар.

Гарб иқтисодий адабиётида халқаро монополияларнинг кўплаб турларини учратиш мумкин: кўпмиллий корпорациялар, байналмилал корпорациялар, Трансмиллий корпорациялар, глобал корпорациялар ва х.к. Ф.Котлер ташкилий тамойиллар асосида айнан ана шундай халқаро компанияларни кўрсатади.

Россиялик иқтисодчилар, одатда, куйидаги классификацияни берадилар.

1. Трансмиллий корпорациялар - бу хорижий активга эга булган миллий монополиялар. Уларнинг ишлаб чиқариш ва савдо-сотик фаолиятлари бир давлат чегарасидан чиқиб кетади.

Корпорация деб АКШда хиссадорлик жамиятини айтишади. Замонавий Трансмиллий корпорацияларнинг кўпчилиги Америка компанияларининг экспансияси туфайли вужудга келганлиги туфайли бу термин кириб келди.

Трансмиллий корпорацияларнинг хуқуқий режими филиаллар ва шубба корхоналари ташкил этиш орқали турли давлатларда фаолият юритишни назарда тутлади. Бу компаниялар нисбатан мустақил бўлган ишлаб чиқариш ва тайёр махсулотларни сотиш, илмий тадқиқот, истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш хизматларига эгадирлар.

Умуман улар ягона ишлаб чиқариш-сотиш мажмуини ташкил этадилар ва бу мажмуада хиссадорлик капиталга факат таъсисчи давлат эгалик қилади. Шу билан бирга филиал ва шубба корхоналари аралаш корхоналар булиши ва уларда миллий капитал устунлик қилиши мумкин.

Купмиллий корпорациялар (КМК) - ишлаб чиқариш ва илмий тадқиқотчилик асосида бир неча давлат миллий корпорацияларини бирлаштирувчи халқаро корпорациядир. Бунга 1907 йилдан буён мавжуд булган Англия - Голландия “Рояль-Датч шелл” концернини курсатиш мумкин. Бу компаниянинг хозирги капитали 60:40 нисбатда тақсимланган. Купмиллий корпорацияларга машинасозлик, электрон инженерияга ихтисослашган, Европада машхур Швейцария-Швеция АВВ (Asea Brown Boveri) компаниясини курсатиш мумкин.

Европанинг илгор Купмиллий корпорациялари каторига Англия-Голландия химия-технология концерни “Юнилевер”ни ҳам кушиш мумкин.

Транмиллий ва Купмиллий корпорацияларга халқаро компаниялар ичида ажралиб турувчи глобал корпорацияларни (ГК) ҳам қўшиш керак. Улар 80-йилларда вужудга келдирилар ва кучга кириб бормокдалар. Глобал корпорациялар замонавий жаҳон молия капиталининг бутун кудратини намоён қиладилар. Глобализацияга купрок химия, электротехника, электрон, нефть, автомобиль, ахборот, банк ва бошқа бир неча соҳалар мойилдирлар.

Трансмиллий корпорациялар пайдо бўлишига сабаб нима?

Улар пайдо бўлишининг энг умумий сабаби миллий-давлат чегараларидан чиқиб кетган ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши асосида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашувидир.

Ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналмилаллашуви йирик компаниялар томонидан хорижда уз булимларини ташкил этиши ва миллий корпорацияларнинг трансмиллий корпорацияларга айланиши орқали экспансия характериға эға булади. Капитал олиб чиқиш халқаро корпорацияларнинг шаклланиши ва ривожланишининг энг муҳим омилиға айланмокда.

Трансмиллий корпорациялар вужудға келишининг аниқ сабаблари каторига хаддан ошиқ фойда олишға интилишни курсатиш мумкин. Уз навбатида, уткир ракобат, бу курашда тирик қолиш зарурияти ҳам халқаро микёсда ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрацияси ва ТМК пайдо бўлишиға олиб келди.

Жаҳон хужалигида руй берувчи иктисодий жараёнларнинг объектив натижаси сифатида вужудға келган трансмиллий корпорациялар қайор узига хос хусусиятларға эға. ТМК халқаро меҳнат таксимотининг фаол иштирокчиси бўлиб унинг ривожланишиға уз хиссаларини кушадилар.

Трансмиллий корпорациялар капиталининг харакати, одатда, корпорация жойлашган давлатда булаётган жараёнлардан мустақил равишда руй беради.

Трансмиллий корпорациялар йирик инвестициялар ва юкори малақали персонал талаб қилувчи юкори технологияли, илмталаб соҳаларға кириб боришади. Бунда ушбу соҳаларни трансмиллий корпорациялар томонидан монополия қилиш тенденцияси сезилмокда.

80-йиллар урталарида капиталистик дунё саноат маҳсулотининг 3/4 қисми 2 мингға яқин энг йирик корпорациялар томонидан ишлаб чиқарилган. Уларнинг бир неча юзтаси энг муҳим маҳсулотларнинг 50%идан 80%игача қисмини ишлаб чиқарганлар.

500та энг кучли трансмиллий корпорациялардан 85таси барча хориждаги инвестицияларнинг 70%ини назорат қиладилар. Бу 500 гигант электроника ва химиянинг 80%, фармацевтиканинг 95%, машинасозликнинг 76% маҳсулотини сотадилар.

Ғарбий иктисодчиларнинг прогнозларига кура 2000 йилда жаҳон хўжалигида 300-600 трансмиллий корпорациялар ҳукмронлиги урнатилади. Бунда 300 корпорация жаҳон ялпи маҳсулотининг 75%ини назорат қиладилар, ўз ишлаб чиқаришлари ва хизматларини сезиларли равишда диверсификация қиладилар. Масалан, Швециянинг “Вольво” автомобиль концерни ҳозирдаёқ нафакат автомобиль чиқармокдма. Бу трансмиллий корпорация Швецияда 30 та, хорижда бир неча унта турли ихтисосли йирик шуъба корхоналарига эға бўлиб, қатерлар учун моторлар, авиадвигателлар, маҳсулотлар ва хатто миво (“Припс”) ишлаб чиқармокда. Ўз навбатида АКШнинг 500 энг йирик трансмиллий корпорациялари урта хисобда 11 соҳада, энг кучлилари эса 30-50 моҳада корхоналарға эға. 100 илгор саноат фирмаларидан Англияда 96 таси, Германияда-78таси, Францияда-84таси, Италияда-90таси куп сахалидир.

Кучли ишлаб чиқариш базасига эға булган трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқаришни, товар бозорларини самарали режалаштиришни таъминловчи ишлаб чиқариш-савдо сийсатини юргизадилар. Режалаштириш боҳ компания доирасида амалға оширилади ва шуъба корхоналарига тарқатилади.

Халқаро корпорациялар вужудға келиши ва ривожланишиға мисол қилиб, ўз қулида жаҳон қундалиқ электр жиҳозлари ва саноат усқуналари бозорининг 25%ини ушлаб турган “Электрлюкс” ТМКни курсатиш мумкин. 1912 йилда икки швед компанияларининг

бирлашиши натижасида вужудга келган “Электролюкс” 20-йиллардаёк Австралия ва Янги Зеландия бозорига чиқиб, у ерда ўз ишлаб чиқаришини ташкил қилди. Охири ун йилликда “Электролюкс” АКШда учинчи уринда турувчи, “Вестингауз”, “Гибсон” ва бошқа маркалар остида кундалик техника ишлаб чиқарувчи “Уайт Консолидейтед” компаниясини, Италия ва бутун жанубий Европада энг йирик электр товарлари ишлаб чиқарувчи “Занусси” фирмаси ва шунингдек ГФР асосий электр товарлари ишлаб чиқарувчи “АЭГ” фирмасини сотиб олди.

Бу уч фирмани кўшиб олганидан кейин “Электролюкс” 75 мамлакатда кундалик электротехникани ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш буйича ривожланган тизимга эга бўлган, ўз соҳасида жахонда лидер компанияга айланди.

90-йилларнинг ўрталарида бу трансмиллий корпорациянинг корхоналарида 110мингдан ортик киши ишлаб, унинг йиллик обороти 1994 йилда 16 млрд. долл.ни ташкил этди.

Ўз экспансиясини кенгайтира бориб, трансмиллий корпорациялар жахон бозорини ўзлаштиришнинг турли шаклларида фойдаланадилар. Бу шакллар кўп жихатдан шартномага асосланади ва ҳиссадорлик капиталида бошқа фирмаларнинг катнашишига боғлиқ эмас. ТМК иктисодиётининг бундай шаклларида кўпинча қуйидагилар киритилади: 1) лицензия бериш; 2) франчайзинг; 3) бошқарув шартномалари; 4) техник ва маркетинг хизматлари курсатиш; 5) корхоналарни “калит остида” топшириш; 6) вақт буйича чекланган қўшма корхоналар тузиш хақидаги шартномалар ва алоҳида операцияларни амалга ошириш буйича келишувлар.

Лицензион келишувлар айниқса кенг тарқалган. 1990 йилда ТМКнинг лицензион келишувларининг ҳажми 1970 йилдагига нисбатан қарийб ун баробар ошди.

Лицензион келишув юридик шартнома бўлиб, унга кўра лицензиар лицензиантга бир канча муддатга маълум тулов эвазига маълум ҳуқуқлар беради. Лицензия бериш трансмиллий корпорациянинг ички фирма шартномалари буйича ҳам, технология беришнинг ташқи каналлари буйича ҳам амалга оширилади.

Франчайзинг-узук муддатга мўлжалланган лицензион келишувдир. Бунда франчайзер клиент-фирмага маълум ҳуқуқлар беради. Бу ҳуқуқлар ўз ичига маълум тулов эвазига савдо маркаси ёки фирма номидан фойдаланиш, шунингдек техник ёрдам курсатиш, ишчи қучи малакасини ошириш, савдо ва бошқариш бўйича хизмат кўрсатишни олади.

80-йилларнинг охиридан бошқару ва маркетинг хизматларини курсатиш каби трансмиллий корпорациялар экспансияси шакли кенг тарқалмоқда. Бошқарув хизматлари курсатиш буйича шартномага қўра, корхонани оператив назорат қилиш маълум тулов эвазига бошқа қўрага берилади.

Техник хизмат курсатиш ҳақмидаги шартномага қўра трансмиллий корпорациялар ушбу фирма фаолиятининг қандайдир махсус томонига боғлиқ бўлган техник хизматларни амалга оширадилар. Қўра бундай шартномалар машина ва усқуналарни ремонт қилиш, “ноу-хау”дан фойдаланиш бўйича маслаҳатлар, аварияларни тугатиш ва сифатни назорат қилиш билан боғлиқ бўлади.

Заводларни “калит остида” топшириш хақидаги шартномалар кенг тарқалди. Бунда трансмиллий корпорация маълум объектни режалаштири ва қўриш учун зарур бўлган барча (ёки асосий қўчилик) фаолиятни амалга ошириш жавобгарлигини оладилар.

Трансмиллий корпорациялар томонидан халқаро бозорларни эгаллашнинг энг янги шаклларида бири хорижда махсус инвестицион компаниялар ташкил қилишдир. Бу компанияларнинг вазифаси ТМКнинг шўба ва ҳамкорликдаги корхоналарининг маҳсулотларини минтақавий бозорларга чиқаришни рағбатлантириш учун уларни инвестициялашдир. Бундай усқудан алқоғолсиз ичимликларни сотиш бўйича энг йирик халқаро компаниялар “Песи-қола” ва “Қока-қола” Африқада фойдаланишади.

Трансмиллий корпорациялар замонавий жахон ҳужалигининг муҳим иштирокчиларига айландилар.

Саноати ривожланган давлатлар учун айнан ТМКларининг хориждаги фаолияти уларнинг ташқи иқтисодий алоқаларинг характерини белгилаб беради. Бу давлатлар экспортда миллий компанияларнинг ўзларининг хориждаги филиалларига товар етказиб беришлари ва хизмат курсатишларининг улўши қаттадир. 80-йилларнинг иккинчи ярмида бундай фирма ичидаги савдонинг улўшига АКШ экспортининг 14-20%и, Япония экспортининг 23-29%и ва ГФР экспортининг 24-28%и тугри қеларди. ТМК жахондаги ҳусусий ишлаб

чиқариш капиталининг 1/3 қисмини, хориждаги тўғридан-тўғри инвестицияларнинг 90%ини назорат қиладилар.

Трансмиллий корпорацияларнинг сохавий структураси ҳам турли тумандир. Халқар корпорацияларнинг 60%и ишлаб чиқариш соҳасида, 37%и хизматда ва 3%и казиб чиқариш ва кишлок хужалиги соҳасида банддир.

Американинг “Форчун” журнали маълумотларига караганда жаҳоннинг энг йирик 500 корпорацияси ичида 4 мажмуа: электроника, рефтни қайта ишлаш, химия ва автомобилсозлик асосий рол уйнайди. Улар савдоси ТМКлар фаолиятининг 80%ини ташкил этади.

Трансмиллий корпорациялар инвестицияларининг минтакавий-сохавий йуналиши жуда характерлидир. Одатда улар, “янги индустриал давлатлар”, нисбатан ривожланган ва ривожланаётган давлатлар қайта ишловчи саноатига капитал куядилар. Бунда капитал олувчи давлатлар орасида инвестичилар учун рақобатчилик кураши руй беради.

Камбагал давлатларга нисбатан сиёсат бошқача - трансмиллий корпорациялар бу ерда капитални казиб олиш соҳасига куйсаларда, аммо асосан бу ерга экспортни кучайтиришга ҳаракат қиладилар. Бу ҳолда ТМКлар уртасида маҳаллий бозорни эгаллаш учун кураш бошланади.

Трансмиллий корпорациялар у ёки бу давлатнинг халқаро иқтисодий алоқалар тизимидаги тақдирини аниқловчи омилга айланишмоқда. ТМКнинг фаол ишлаб чиқариш, инвестицион, савдо фаолияти туфайли улар ишлаб чиқариш ва маҳсулотларни таксимлашнинг халқаро тартибга солувчисига айланишмоқда ва хатто БМТ экспертларининг фикрича жаҳонда иқтисодий интеграциясига шароит яратишмоқда.

Трансмиллий корпорацияларнинг жаҳон хужалиги ва халқаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги фаолиятининг яхши томонларини айтганда, уларнинг фаолият курсатаётган давлатлар иқтисодиётига негатив таъсирини ҳам айтиб утиш лозим. Мутахассислар куйидагиларни алоҳида курсатадилар:

-ТМК фаолият курсатадиган давлатларнинг иқтисодий сиёсатини амалга оширишга ҳалакит бериш;

-давлат конунларини бузиш;

-монопол нархлар урнатиш, ривожланаётган давлатларнинг ҳуқуқини чекловчи шартларга мажбурлаш.

Умуман, трансмиллий корпорациялар- хужаликлараро алоқаларнинг доимий эътибор, урганиш ва халқаро назорат талаб қилувчи етарли даражада мураккаб ва доимий равишда ривожланиб бораётган феноменидир.

XX асрнинг 60-80 йиллари ривожланаётган мамлакатларнинг умумий тузилишида глобал ўзгаришларни вужудга келтирган давр бўлиши билан бир каторда, ЯИМ ижтимоий – иқтисодий тузилишида ҳам юксак ўзгаришлар даври булди.

“Янги индустриал мамлакатлар” ривожланаётган мамлакатларнинг купчилигидан параметрларнинг барча системалари буйича ажралиб туради.

ЯИМни ривожланаётган мамлакатлардан фарқлиб турувчи томонлар, уларни ривожланган капиталистик мамлакатлардан ҳам ажратиб туради. Улар ривожланишнинг “Янги индустриал” модели сифатида мавжуддир. Бу характерли томонлар, Лотин Америкасидаги ҳамда Осиёдаги ЯИМнинг ривожланиш тажрибасини анализ қилиш жараёнида аниқ кузга ташланади.

Лотин Америкасидаги ЯИМ ривожланиш тажрибасининг муҳим ролини пасайтирмасдан туриб шу нарсани таъкидлаб утиш жоизки, Осиёдаги ЯИМ, айнан: Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, купчилик озодликка эришган мамлакатлар учун халқ хужалигининг ички динамикаси буйича ҳам, ташқи иқтисодий муносабатларнинг экспанцияси буйича ҳам, ривожланишнинг узига хос намунаси булиб қолдилар. Одатда, “Янги индустриал мамлакатлар” каторига Осиёдаги туртта қайд этилиб утилган Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур шу билан бир каторда Лотин Америкасидаги ЯИМ –Аргентина, Бразилия, Мексика каби мамлакатлар таалукли бўлиб ҳисобланади. Номма –ном санаб утилган барча мамлакатлар ЯИМларнинг биринчи авлодлари ёки биринчи қалдирғочлари булиб ҳисобланади. Уларнинг орқасида “ЯИМ”нинг сунгги авлодлари етишиб чикмоқда. Масалан:

иккинчи авлод мамлакатларига Филиппин, Хитойнинг Жанубий чегаралари ва бошқалар кирази. “Янги индустриаллашувнинг” бутун бошли зоналари, яқин минтакаларда ўз таъсирини утказайтган иктисодий усувчанлиги юкори булган кутблар пайдо булмокда.

БМТ томонидан ишлаб чиқарган методика буйича ЯИМ каторига кирувчи мамлакатлар у ёки бу кререриялар буйича алохида ажралиб туради. Улар куйидагилардан иборатдир:

- ◆ Ахоли жон бошига тугри келадиган ялпи ички махсулотларнинг микдори.
- ◆ Унинг уртача йиллик усиш суръати;
- ◆ ЯИМ таркибидаги кайта ишлаш саноатининг умумий микдори. У 20% атрофида булиши керак;
- ◆ Чиқариладиган товарлар умумий микдорига нисбатан саноат махсулотларининг улуши ва экспорт микдори;
- ◆ Хорижий мамлакатларга чиқариладиган тугридан –тугри инвестицияларнинг умумий микдори;

Бу курсаткичлар буйича ЯИМ нафакат ривожланаётган мамлакатлар олдида ажралиб туради, балки айрим холларда бир катор саноати ривожланган мамлакатлар хам ушбу курсаткичлар буйича устунликка эга бўлади. Масалан, Тайвань, 1952-93 йиллар оралигида ЯИМ хажмини 170 маротаба устирди. (ахолининг усишига нисбатан 2,5 маротаба ортикрокдир), ташки савдо хажмини эса 543,6 маротабага оширди. Инфляциянинг паст даражада сакланганлиги шароитида –3,6%, иктисодий ўсишнинг уртача йиллик суръати 8,7% ташкил этди. Тайвань ижтимоий ривожланиш кўрсаткичлари буйича дунёнинг илгор мамлакатлари каторига киритилади. Ахолисининг жон бошига тугри келадиган ЯИМ нинг хажми 12 минг долларни ташкил килади. (90 йилларнинг урталарида).

Осиё регионидаги мамлакатларнинг 30 йил оралигидаги иктисодий ривожланиш суръати хисоблаб курилганда (1960-1990) унинг микдори йилига 5%ни ташкил этган, уша пайтда бу кўрсаткич Европа мамлакатларида 2%га тенг булган. Бу пайтда, Тайванда усиш суръати жуда юкори булган. Шунингдек, 90 йилларда Ж.Корея 8%, Сингапур 8%, Малайзия 9% йиллик усиш суръатига эга булган.

“Янги индустриал мамлакатлар” иктисодий ривожланиш суръатининг юкорилиги улар ахолисининг яшаш шароитлари яхшилаб бораётганлиги билан уйгунлашиб кетади. Шунингдек, 60 йилларнинг урталаридан 90 йилларнинг бошларига кадар утган давр ичида ахоли жон бошига тўғри келадиган йиллик даромад бу мамлакатларда 4 маротаба усди. Халқаро экспортларнинг прогноз килишича, 2010 йилга бориб шаркий Осиё Гарбий Европани ялпи миллий махсулотнинг хажми буйича кувию утади, 2020 йилга борганда эса Шимолий Американи кувиб утади.

13 –жадвал.

Осиёнинг “Янги индустриал мамлакатлар”идаги ялпи ички махсулотнинг усиш суръати (%)да

Мамлакатлар	1980-90 йиллар урталарида	1991 й.	1992 й.	1993 й.	1994 й.
Ж.Корея	9,9	8,3	7,3	6,4	7,6
Тайвань	8,3	7,3	6,7	6,7	6,9
Гонконг	7,1	4,0	5,8	5,4	5,5
Сингапур	6,3	7,0	6,1	6,0	6,1
Маглайзия	5,1	8,6	8,5	7,6	7,5

Сингапур хакида шуни алохида таъкидлаб утиш жоизки, у 1995 йил Жанубий шаркий Осиё давлатлари ичида биринчи булиб “индустриал ривожланган мамлакат” статусини кулга киритди. Бундай унвон унга иктисодий хамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) томонидан расман эълон килинди. Баркарор иктисодий усишнинг 3 йиллиги давомида Сигапурга нисбатан паст ривожланган 10 мамлакат доирасидан ажралиб чикиб, дунёнинг бой давлатлари каторидан жой олди. (ахоли жон бошига тугри келадиган ялпи миллий махсулот хисобига). Сиёсий баркарорлик шароитида мамлакатнинг саноати йилига уртача 8,4% тезлик

оборотига эга бўлди, мамлакатдаги ахолининг ҳам бири эса ўз яшаш даражасини ўртача етти маротаба орттирди. Сингапурдаги хар бир ахолининг ўртача статистик даромади 1995 йилда 22,3 долларни ташкил этди. АКШ собик метрополиялар хисобига Буюк Британиядан анча юкори туради.

Ўз навбатида Гонконг ҳам Буюк Британиянинг собик колонияси бўлиб хисобланар эди, кейинчалик эса у кўпчилик ижтимоий-иктисодий курсаткичлар буйича узининг метрополияли даражасидан юкори поғонага кутарилди.

“ЯИМ”нинг иктисодий модели ва унинг муваффақиятли ривожланиш томонлари караб чикилаётганда, унинг муваффақиятларини таъминлаб берувчи ташқи ва ички даражасидан юкори омиллар хусусида ҳам тухталиб ўтилади. Кўриниб турибдики, омилларнинг бу икки грух, ЯИМ хукуматлари томонидан олиб борилаётган нозик, мақсадли сиёсатлар оркали тулдириб турилади. “ЯИМ”нинг ички тузилишидаги муаммоларга, ҳамда уларнинг хужалик механизмлари тадрижга асосий эътиборни каратмасдан, ЯИМ ташқи иктисодий омилларининг узига хос томонлари ва унинг Осиё “аждархолари”нинг кучайиб боришидаги ҳамда Лотин Америкаси ЯИМининг ривожланишидаги рол хусусида тухталиб утамиз.

Жахон тажрибаси гувоҳлик бермокдаки, халқаро иктисодий ҳамкорликка актив киришаётганда, у ёки бу мамлакатлар асосий ишни хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳамда ташқи савдонинг усишига зарурий булиб хисобланадиган шароитларни яратишдан бошлайди. Шундай экан, бу мамлакатлар уз иктисодиётлари доирасида технологик халқларнинг барча бугинларидан фойдаланган холда таркибий кайта куришларга –хом ашёлардан эса технологик сиғими юкори бўлган тайёр махсулотларга ўта бошлайди. Тармокларни ривожлантириш ва кайта таъмирлаш учун экспортдан тушган даромадлардан кенг фойдаланиш, халқаро меҳнат таксимоти кўламида анча истикболли ва “фойдали” усул бўлиб хисобланади.

АКШ, Гремания, Япония каби бир қатор мамлакатлар худди мана шу йуллар оркали тараккий этган. Шунингдек, АКШ асосан хом ашё, мевалар, пайта, асал, кумир ва шунга ўхшаш бир канча махсулотларни экспорт килишдан бошлаган. ГФР эса, 50 йилларда –кумир, кора металлар, химиявий махсулотлар сингари бир канча махсулотларни экспорт килган. Япония туқимачилик, металургия, химия махсулотларини экспорт килишдан бошлаган.

60 йилларда Шаркий Осиё ва Лотин Америкасидаги бир қатор мамлакатлар –“ЯИМ” худди шу йул оркали харакат килдилар.

Уларнинг барчаси иктисодий усишнингташки омилларидан самарали фойдаландилар. Шу ўринда, саноати ривожланган мамлакатлардан хорижий сармоялар, техника ва технологияларни кенг микёсда жалб килинганлигини таъкидлаб ўтиш лозим булади.

Кайси сабабларга кура “янги индустриал мамлакатлар”ни ривожланаётган дунёдаги бошка мамлакатлардан ажратиб курсаиш мумкин?

Бир қатор сабабларга кўра, “янги индустриал мамлакатлар” нинг баъзи бирлари саноати ривожланган мамлакатнинг муҳим сиёсий ва иктисодий манфаатлари таъсир доирасига тушиб колди. Шунингдек, АКШнинг сиёсий манфаатлари таъсир доираси, асосан Шаркий Осиё мамлакатларининг “коммунистик таъсирига” карши турувчи Тайвань ва Жанубий Корея мамлакатларига карши каратилди.

Бу мамлакатларга чексиз иктисодий ва харбий жихатдан кўллаб куватлаш ёрдамлари кўрсатилди. Масалан, Тайванга 1,5 млрд. доллар микдорида ёрдам курсатилди. 1950-1965 йиллар оралигидаги АКШ нинг ёрдами, Тайванда жалб этилган жами инвестицияларнинг 34% ини ташкил этди, шу жумладан 74% инфраструктурага, 59% кишлок хужалигига ва 13% саноатга жалб этилди. Буларнинг хаммаси Тайван иктисодиётининг ривожланишида ташланган ижобий кадам булди.

“ЯИМ” замонавий иктисодий таркибининг шаклланишида, тугридан –тугри инвестицияларнинг таъсири катта булди. 80 йилларнинг биринчи ярмида “ЯИМ” иктисодиётидаги тугридан –тугри инвестицияларнинг микдори, ривожланаётган мамлакатлардаги тугридан –тугри сармоя куйилмаларининг 42% ига етди. Саноати ривожланган мамлакатлар орасида АКШ “янги индустриал мамлакатлар” даги ишбилармонлик сармояларининг энг кузга куриган инвестори булиб хисобланади. Улардаги тугридан –тугриинвестицияларнинг усиши, хорижий мамлакатлардаги худди шундай

инвестициялар умумий микдорининг 10% ини ташкил этади. “ЯИМ” даги тугридан –тугри инвестицияларнинг микдори бўйича Япония иккинчи ўринда туради.

Япония инвестициялари, “ЯИМ” нинг индустриаллашувига ва улар экспортининг ракобатбардошлигини оширишга имконият яратди. Улар “ЯИМ” ни саноатда қайта ишланадиган махсулотларнинг йирик экспортларига айланишида муҳим роль уйнайди. Бундай инвестициялар фақат 1982-1985 йилларнинг ўзида Тайванда 2 мартадан купрок, Гонконгда 61%га усди.

Бу пайтда Япония сармояларининг иштирокида, ушбу мамлакатларни юкори сифатли тайёр махсулотларнинг экспортёрлари булиб қолишига имкон берувчи йирик ишлаб чиқариш базаси ташкил этилди. 80 йилларнинг бошларидан эътиборан, Япония инвестициялар умумий микдорининг ярмисидан купрогини ташкил этди ва улар иштирокида станоклар, электроника жихозлари, денгиз кемалари ва бошқаларни ишлаб чиқариш бўйича комплекс барпо этилди.

Осиёдаги “ЯИМ” учун ну нарса характерли булдики, улардаги тадбиркорлик сармоялари, биринчи галда қайта ишлаш саноати ва хом ашё тармоқларига томон йуналтирилди. Уз навбатида, Лотин Америкасининг “ЯИМ” даги ишбилармонлик сармоялари эса, купрок савдо, хизмат курсатиш соҳаси ва қайта ишлаш саноатига жалб этилди. Хориж хусусан сармояларининг кенг микёсда тарқалиши шу нарсага олиб келдики, “ЯИМ” да хорижий сармоялар иштирок этмаган бирорта хам иктисодий тармок қоламди.

Куйида 1993 йилдаги Лотин Америкаси ва Осиёнинг “ЯИМ” бозоридаги куйилмаларнинг даромадлилик даражаси курсатилган (%) ларда:

Аргентина –57,96
Бразилия –83,5
Мексика –39,87
Чили –38,92
Индонезия –78,67
Ж.Корея –26,03
Тайвань –103,98
Таиланд –121,27
Филиппин –165,18

Куришиб турибдики, Осиёнинг “ЯИМ” идаги инвестицияларнинг даромадлилик даражаси Лотин Америкаси мамлакатлариникидан сезиларли даражада юкоридир.

Конуний шундай савол тугилади: нима учун хориж хусусий сармояларнинг барчаси Осиё минтақасидаги баъзи бир мамлакатларга нисбатан активрок кириб боради?

60 йилларнинг охирига келиб, дунё хужалиги ривожланишидаги вазият шу кадар мураккаблашдики, трансмиллий корпорациялар ривожланишнинг манфаатлари ва стратегиялари Осиёдаги бир катор давлатларнинг имкониятлари ва интилишлари билан мослашиб борди. Ривожланаётган мамлакатлар импортидаги турли хилдаги чеклашлар ва уларнинг унча катта булмаган тулов қобилятига дуч келаётган трансмиллий корпорациялар, жойларда мос ишлаб чиқаришларни йулга куйиш мақсадида, сармояларни четга чиқариш орқали товарлар экспортини қисман янгилаш томон кадам қўймоқда. Трансмиллий корпорацияларнинг худди шу йўналишлардаги фаолияти, ривожланган мамлакатлар тўйинган бозорларининг конъюктураси, ракобатнинг авж олиши ва ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш учун курашиш орқали амалга оширилмоқда. Трансмиллий корпорациялар, ўзлари фаолият курсатаётган жойларда ишлаб чиқаришни илмий асосда ривожлантиришга муҳим эътибор қаратади. Характерли томони шундаки, “Осиё аждархолари” халқаро иктисодий конъюктураларининг бундай ўзгаришларни қабул қилишга ва улардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга тайёр эканлиги маълум бўлди.

Трансмиллий корпорацияларни, айнан Осиё минтақасига жалб қилишда куйидаги шарт –шароитлар муҳим аҳамият касб этди.

1. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг фойдали жуғрофий аҳволи. Уларнинг барчаси дунё савдо иктисодий йулларининг чоррахасида, яъни жаҳон хўжалиги марказлари бўлмиш – АКШ ва Японияга яқинрок жойлашган.

2. “Янги индустриал мамлакатлар” нинг барчасида саноати ривожланган мамлакатларга нисбатан муносиб бўлиб хисобланадиган автократик ёки шунга якин бўлган сиёсий мухитлар яратилди. Уларда сиёсий барқарорлик таъминланди ва сиёсий ҳамда демократик ўзгаришлар иктисодий ислохотлар фойдасига томон қаратилди. Хорижий инвесторларга улар инвестицияларининг хавфсизлиги учун юкори даражали кафолатлар таъминланди.

3. Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” аҳолисига хос бўлган меҳнатсеварлик, интилувчанлик, тартиблилик, матонатлилик сингари ноиктисодий омиллар ҳам катта аҳамият касб этади. Бу омилар маълум даражада Осиё ва Лотин Америкасидаги –ЯИМ нинг икки модели ўртасидаги ўзига хос бўлган беллашувда хал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Бу моделларнинг узига хос томонлари нимада?

Биринчиси -миллий иктисодиётнинг ташки бозор ва экспортга томон устивор йўналишлар орқали ривожланишини тушунтириб беради.

Иккинчи модель –импорт урнини эгаллашга қаратилган.

Юкорида биринчи моделда кўрсатиб ўтилгандек, асрнинг охирига келиб АКШ, иккинчи жаҳон ўришудан кейин –Ғарбий Овропа давлатлари, Япония, кейинчалик эса Осиёнинг ЯИМ ҳам шу йулдан боришди. Иккинчи модель эса сезиларли даражада Лотин Америкасининг Рим томонидан ўзлаштириб олинди.

3. Ривожланган ва “янги индустриал мамлакатлар” халқаро меҳнат таксимооти системасида

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, импорт ўрнини эгаллашга қаратилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш стратегиялари бир қатор ривожланган мамлакатларнинг ик тараккиётида муҳим роль уйнайди. Импорт урнини эгаллаш стратегиялари хўжалик таркибининг хилма –хиллигини таъминлаш имкониятини яратади. Кўпчилик ривожланаётган мамлакатларда улар учун янги ва муҳим булиб хисобланувчи мамлакатларда, улар учун янги ва муҳим булиб хисобланувчи бир қатор ишлаб чиқариш тармоқлари барпо этилди, кўпчилик муҳим йўналишлар бўйича ўз –ўзини таъминлаш даражаси ўсди.

Шунингдек, импорт ўрнини эгаллашнинг динамик ва самарали даври, вақтнинг кўп оралигини банд этмайди. Иктисодиётни тубдан ислох қилишда асосий йул булиб хисобланувчи импорт ўрнини эгаллашга мўлжалланган ишлаб чиқаришни ривожлантиришни асосий уринга қуйувчи барча мамлакатларда ўз-ўзидан жиддий инкирозлар булиб утмоқда. Гап шундаки, хорижий компаниялар имтиёзли кредитлар ва бошқа томондан рақобатлилик мухитининг йўқлиги ва протекционизмга асосланган миллий иктисодиёт фаолият кўрсатишининг “қуллаб –қувватлаб турилувчи” мухити, тез мослашувчан ва самарали иктисодий тизимларнинг вужудга келишига йул қуймади. Умуман олганда, импорт урнини эгаллаш сиёсати, ривожланаётган мамлакатлар фаолиятининг дунё хўжалигида туб ўзгаришлар ясашига йул қуймайди.

Бундан ташқари, импорт урнини эгаллаш сиёсати нафакат ташки омилларни пасайишига йул қуймайди, балки унинг усишини ҳам таъминлайди. Импорт урнини эгаллаш принципларига узок вақт таянилганда, колоклигини бартараф этиш имконияти пайдо булади ҳамжа микёсидаги тараккиётга эришишни таъминловчи иктисодиётдаги етакчи тармоқларни вужудга келишга халакит берувчи тусиқларга барҳам берилади.

Протекционизм, ички бозорларни ва бизнесни химоя қилиш саралари сифатида қисман самарасиз ишалётганига қарамасдан, унинг монопол ҳолати ва баҳоларининг кескин усаётганлигидан фойдаланиб фойда олаётган маҳаллий корхоналарни қуллаб –қувватлайди.

Импорт урнини эгаллаш даври, купчилик, ривожланаётган мамлакатларда, шу жумладан “янги индустриал мамлакатлар” да ҳам уз нихоясига етди.

4. Импорт урнини эгаллаш стратегияси Лотин Америкасидаги ЯИМ (Бразилий, Аргентина, Мексика) учун хилма –хил миллий иктисодиётни барпо этиш ва бир қатор товарларни ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда салмоқли уринни эгаллаш учун имкониятлар яратиш, узининг ижобий ролини уйнайди. Нима бўлганда ҳам бу мамлакатлар саноати ривожланган мамлакатларга нисбатан колоклик даражасини бартараф этиш учун зарурият бўлган шарт –шароитларни ярата олмадилар. Лотин Америкасидаги ЯИМ қуайиб иктисодий потенциалга эга булишларига қарамасдан, Осиёдаги ЯИМга нисбатан анча колок булиб

хисобланади. Масалан, Бразилиянинг ялпи ички махсулоти (ЯИМ) Шаркий Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” нинг умумий ялпи ички махсулотига нисбатан бироз камрокдир. Лотик Америкасидаги экспортнинг салмокли усишига эга булмасдан туриб, уз иктисодиётларини талаб даражасида тубдан ислох килишга эриша олмадилар.

Иктисодий усиш суръатларининг натижаларига караб, ички иктисодий муаммоларни бартараф этиш учун камчиликларга йул куйилди. Бир вақтнинг узида ташки муаммолар ҳам вужудга келди, экспортнинг паст даражада усиши, тулов баланси дефицитнинг ҳамда барча янги кредитларга булган талабларнинг усишига имконият яратди. Бу мамлакатлар саноати тараккий этган мамлакатлардан энг илгор булмаган техника ва технологияларни колоклик амалга оширилган бундай сиёсатда мустахкамланиб колаверади.

Кайд этиш жоизки, Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлакатлар 90 йилларнинг урталарига келиб 80 йилларнинг узок давом этган инкирозидан чикиб олди. Амалга оширилган либераль иктисодий усиш суръатлари кайтадан ортиб бормокда, савдо балансининг ижобий савдосига эришилмокда (Бразилия, Чили).

Лотин Америкасидаги йирик ЯИМ дан бири булиб хисобланувчи Бразилияда олиб борилаётган сиёсат –бу ерда янгидан очик иктисодиётни яратишга мулжаллангандир. Бунинг учун ички бозорларда ракобат курашуви мухити яратилаётган булиб унга боглик холда импорт тарифларида пасайиш кузатилмокда. 1995 йилга бориб МЕРКОСУР мамлакатлари уртасида божхона чекланувчиларини тулик олиб ташлаш хакида режалаштирмокда. Ушбу эркин савдо зоналарининг таркибига: Бразилия, Аргентина, Парагвай ва Уругвай мамлакатлари киради. Янги ислохотларнинг канчалик муваффикиятли кечишини якин келажак курсатади.

Осиёдаги “янги индустриал мамлакатлар” иктисодиётининг экспортга мулжалланган анча самарали ва тез мослашувчан моделини жорий этдилар. Бу модель, маълум давр мобайнида бир вақтнинг узида импорт урнини эгаллаш сиёсатини уз ичича олади. Экспортга мулжалланган сиёсат урнини эгаллашга мулжалланган индустриаллашувнинг тугалланган даврини кайта содир этишни талаб этмайди. Импорт урнини эгаллаш ва экспортга мулжалланган сиёсат бир –бири билан тенгма –тенг холда хакарат килиб, баъзи даврларда эса улар бир –биридан устунликка ҳам эга булиши мумкин. Шу билан бир каторда экспортни кенгайтириш даврига еппасига утиш олдидан, импорт урнини эгаллаш мамкалар ишлаб чикаришининг замонавий тизимлари шаклланишининг бошида халк хужалиги анъанавий секторини кайта куриш учун харакат килишди. Бунинг натижасида эса, индустриаллашувга утиш мумкин булар эди.

Шаркий Осиёдаги, шунингдек жанубий Шаркий Осиёдаги купчилик мамлакатларда (Тайванда, 50 –йилларда Ж.Кореяда; 60 йилларда –Малайзияда; 60 йиллар 70 йилларнинг бошларида –Таиландда; 50 йилларнинг бошлари 60 йилларнинг охирида Филиппинда;) импорт урнини эгаллаш сиёсати устувор йуналишга эга булди. Гонконг ва маълум даражада Сингапур, узларининг тарихий шарт –шароитлари, жугрофий жойлашуви ва ички талабнинг секланганлиги таъсирида ишлаб чикаришни купрок экспортга каратдилар. Махаллий ишлаб чикаришни рағбатлантирувчи чора –тадибрлар, кайта ишлаш саноатидаги фойда меъёрини оширишга олиб келиши, истеъмол махсулотлар, сунгра эса оралик талабга эга товарлар ва узок муддатли фойдаланишга мулжалланган товарлар ишлаб чикарувчи тармоқларнинг аста –секинлик билан импорт урнини эгаллашга олиб келиши керак.

Жанубий Корея шу йилларнинг узида жахон бозорига худди шу махсулотларнинг мос равишда 2,9; 3,4; 9,6; 9,3; 11,1 ва 9,6% ини етказиб берди. Бундан ташкари, унинг жахон кемасозлик саноати экспортидаги улуши 13,1% га тугри келди.

Осиё “Янги индустриал давлатлари” саноат экспортининг юкори динамикасини таъкидлаган холда, айтиш керакки, анъанавий товарлар экспорти ташки савдо оборотида аввалгидек мухим, айрим товарлар буйича эса хал килувчи уринни эгалларди. Масалан, хом ашё ва озик-овкатнинг Жанубий Корея ва Тайван экспортдан улуши мос равишда 7,1 ва 7% га тенг эди. 1990-91 йилларда экспортда киймати буйича иккинчи уринни Жанубий Кореяда пойафзал, Тайванда эса уйинчоклар ва спорт товарлари эгалларди.

Жанубий Корея экспортида туртинчи уринда хамон синтетикадан тайёрланган текстил товарлари, Тайванникида еттинчи уринда пойафзал туради.

Осиё “Янги индустриал давлатлари” экспорти айникса машина ва ускуналар экспорти фондида Хиндистон ва Лотин Америкаси ЯИД нинг кучсизланиши сезиларлидир. Агар Лотин Америкаси ЯИД товар экспортини ривожланган давлатлар умумий экспортидаги улуши 1992 йилда 1980 йилга нисбатан унчалик камаймаган (-0,5%) булсада, машина ва ускуналар улуши қарийб 1,8 баробар камайди. Айнан шу машинтехник махсулотлар экспорти ривожланган давлатларнинг халқаро меҳнат таксимотидаги ҳолатлари яхшиланишининг энг муҳим омилдир.

Осиё “Янги индустриал давлатлари”нинг фаол ташки савдо сиёсати 90-йиллар бошида АКШнинг Осиё-Тинч океани региони давлатлари билан йиллик узаро савдоси ҳажми (128,4 млрд. долл.) биринчи марта Гарбий Европа билан савдо обороти (117,1 млрд. долл.) юқори булди. Бунда Осиё ЯИД (Японияни қушиб ҳисоблаганда) АКШ бозорида автомобиллар ва электронтехниканинг 30% ини, текстил ва тикувчилик махсулотларининг 50% ини эгаллайди. Ривожланган мамлакатлар орасида энг йирик чет эл капитали импортёри булган “Янги индустриал давлатлар” 80-йиллар охиридан чиқишнинг географияси анча кенг. Бу аввало, илғор саноати ривожланган давлатлар, Осиё-Тинч океани регионидаги ривожланаётган давлатлар, капиталнинг янги бозорларидир. Масалан, Жанубий Корея фирмалари АКШда аниқ мақсадга йуналтирилган экспорт экспансиясини утказмоқдалар. Америка иқтисодиётига капитал қуйиб, Жанубий Кореяликлар энг янги технологияларга йул очмоқдалар. Бошқа Осиё “аждархо”ларига ҳам капитал олиб чиқишни қупайтирмоқдалар. Масалан, Тайваннинг китъадаги қариндоши Хитойга булган қизиқиши жуда сезиларлидир. 90-йиллар урталарида Тайваннинг ХХРдаги инвестициялари 9 млрд. долл.дан ошиб кетди. Уз навбатида Гонгконглик ишбилармонлар ХХРда руйхатга олинган қушма қорхоналарнинг ярмидан қупогини ташкил қилганлар. Кейинги йилларда Осиё ЯИД Россия товар ва инвестициялар бозорларида ҳам фаоллик қурсатмоқдалар. Бу ерда олдинги уринда Корея Республикасининг ишбилармонлари бормоқдалар. Айтиб утиш керакки, Осиё-Тинч Океани региони давлатларининг ички регионал товар айирбошлаш (1,9-2,1 трлн долл.)дан Россия ҳисобига бор-йути 1% тугри келади. Бу эса, Россиянинг буюк Осиё-Тинч океани давлати деган маъкеига мос келмайди. Шунинг учун “янги индустриал давлатлар” билан ҳам, Осиё-Тинч океани минтақасининг бошқа давлатлари билан ҳам савдо-иқтисодий алоқаларни фаоллаштириш Россиянинг муҳим стратегик вазифасидир.

XX-асрнинг 50-йилларида руй берган *жаҳон ҳужалиги* байналмилаллашуви жараёнининг тезлашиши ривожланаётган давлатларни, биринчи навбатда “янги индустриал давлатлар”ни ҳам қамраб олди.

Ишлаб чиқариш, меҳнат ва капитал бозорлари товар айирбошлаш жараёнларининг байналминаллашишига молия бозорларининг байналминаллашуви қушилди. Бу ЯИД нинг валюта аҳволи қучайиши ва уларнинг кредит имқониятининг усиши, миллий молия бозорларининг ривожланиши, молиявий салоҳиятининг ошиши билан боғлиқ. Қупгина “янги индустриал давлатлар” миллий молия бозорлари ташкил топишининг биринчи босқичидан утдилар ва улар фаолиятини либераллаштиришнинг иккинчи босқичига қиришдилар. Бу эса уларнинг халқаро молия муносабатлари тизимида фаол интеграциялашувига асос яратилди. Капитал ҳаракати байналминаллашуви жараёни хатто ривожланган давлатлар орасида ҳам яқунланишдан узок, ривожланаётган давлатлар ҳақида гапирмаса ҳам булади. Шунга қарамасдан, баъзи бир “янги индустриал давлатлар” бу йулда сезиларли қадамлар қуйдилар. Бунга 70-йилларда янги халқаро молия марказларининг ҳосил булиши ва тез усишини қиритиш мумкин. Аввало Сингапур ва Гонгконгда. Тайван XXI аср бошида Осиё-Тинч океани регионидаги йирик валюта-молия марказига айланишни уз олдиға мақсад қилиб қуйди. Осиё ЯИД халқаро молия марказлари кредит-молия операциялари утқизиш микёси буйича Лондон, Париж, Цюрих қаб ийрик молия марказлари билан бир қаторға қикиб, уларни ссуда капитали бозоридан жиддий қикиб қичардилар.

Осиё ЯИД иқтисодий эволюциясининг характерли томони, уларнинг бир-бирига қизиқишининг тобора ошиши булиб қолмоқда. Факат саноати ривожланган Ғарб давлатларига йуналтириш устивор тенденцияси, уз региони ва яқин булган субрегионда савдо-иқтисодий ҳамқорлар қидирилиши билан тулдирилмоқда. Аммо бу Осиё ЯИДнинг уз махсулотлари рақобатбардошлилигини оширишға эътибор бермаяпти дегани эмас. 90-йиллар урталарида

товарларнинг ракобатбардошлиги буйича жахондаги биринчи бешликда Сингапур, Гонконг, Тайван бор.

Бу давлатларда қабул қилинган иқтисодий стратегиянинг асосий йуналиши булиб илмталаб махсулотлар ишлаб чиқариш қолмоқда. Меҳнат талаб ва паст рентабелли ишлаб чиқаришлар “иккинчи оқим” ЯИД, шунингдек, Хитой ва Вьетнамга “топширилмоқда”. Натижада бу ишлаб чиқаришларни бир пайтлар содир булган саноати ривожланган давлатлардан биринчи авлод “янги индустриал давлатлар”га қучиш жараёни амалда қайтарилмоқда.

ЯИД ривожланишидаги қулга қиритилган ютуқлар, уларнинг жахон ҳужалигига интеграцияси улар, иқтисодий ўсишининг истикболлари, *ҳолқ*, турмуш даражасининг ўсиш ва уларнинг ташқи иқтисодий экспансияларининг ўшиши етарли даралжада қулай деб ишонч билан айтишга имқон беради. ХХІ асрда бу давлатлар жахон иқтисодий ҳукмронлигида юқорирок, урин эгаллайдилар ва янги муҳим натижаларни намойиш қиладилар. Жахон банки прогнозларига қараганда, яққин 10 йил мобайнида ўсишнинг уртача суръатлари Жанубий Осиёда - 5,49%, Шарқай Осиёда - 7,7%, Лотин Америкасида - 3,5% ни ташқил қиладди. Шарқий Осиёда қиши бошига тугри қеладиған даромаднинг ўсиши 1996-2004 йилларда йилига 6,6% га тенг булиши қутилмоқда. Урта ҳисобда ерда яшайдиған ҳ,ар бир қишига тугри қеладиған даромад йилига 1,9% га ўсади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

- 1. Мамлакатлар ривожли даражасини белгиловчи қўрсаткичлар***
- 2. Ривожланган мамлакатларга умумий таъриф***
- 3. Трансмиллий корпорацияларнинг роли ва аҳамияти***

17-мавзу. Ҳозирги замон жаҳон хўжалигининг ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ва муаммолари.

1. Жаҳон хўжалиги ривожланишининг босқичлари ва тенденциялари
2. Очiq иқтисодиётнинг моҳияти
3. ХИМ ривожланишининг характери ва ўзига хос томонлари.

Жаҳон хўжалигининг XX аср иккинчи ярмидаги фаолиятининг ўзига хос томонларидан бири халқаро иқтисодий муносабатларнинг интенсив равишда ривожлантиришдаир. Давлатлар, давлат гуруҳлари, иқтисодий гуруҳлар алоҳида фирма ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар кенгаймоўда ва чуқурлашмоўда. Бу жараёнлар халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашишида, хўжалик ҳаётининг байналминлашувида, уларнинг бир-бирига боғлиқлигида ва яўинлашувида, минтаўавий халқаро тизимларнинг ривожланиши ва мустаҳкамланишида намоён бўлмоўда.

Шуниси характерлики, ушбу ўзаро ҳамкорлик, яўинлашиш жараёнлари қарама-қарши, диалектик характерга эга. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг диалектикаси шундайки, айрим мамлакатларнинг иқтисодий мустаўилликка, миллий хўжаликларни мустаҳкамлашга интилиши оўibat натижада жаҳон жўжалигининг янада кўпроў байналминлашувига, миллий иқтисодиётларнинг очиклигига, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига олиб келади.

Халқаро иқтисодий муносабатлар икки асосий қисмдан иборат: халқаро иқтисодий муносабатларнинг ўзи ва уни амалга ошириш механизими.

Халқаро иқтисодий муносабатлар ўз ичига алоҳида мамлакатлар, уларнинг минтаўавий бирлашмлари, шунингдек, алоҳида корҳоналарнинг (трансмиллий, кўп миллатли корпорациялар) жаҳон хўжалиги тизимидаги бир-бирига қарама-қарши бўлган иқтисодий муносабатларнинг мажмуини олади. Хорижий давлатлар иқтисодиётини эмас балки, улар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ўзига хос томонлари тадўйў ўилинади.

Халқаро иқтисодий муносабатлар механизими ўз ичига ҳуқуқий нормаларни ва уларни амалга ошириш воситаларини (халқаро иқтисодий шартномалар, келишувлар, “кодекслар”, хартиялар ва х.к.), халқаро иқтисодий муносабатларни ривожлантириш мақсадларини амалга оширишга йўналтирилган халқаро иқтисодий ташкилотларнинг фаолиятини олади.

Халқаро иқтисодий муносабатлар тизимига ўйидагилар киради:

1. Халқаро меҳнат тақсимоти.
2. Халқаро товар ва хизматлар савдоси.
3. Халқаро капитал ва хорижий инвестициялар харакати.
4. Халқаро ишчи кучи миграцияси.
5. Халқаро валюта- молия ва кредит муносабатлари.

Халқаро иқтисодий муносабатлар (асосан савдо) жаҳон хўжалиги вужудга келмасдан олдин ҳам мавжуд эди. Масалан: Европа давлатлари ўртасидаги ХИМ минтақалар (Европа-шимолӣ Африка, Европа-Яўин Шарў ва х.к.) ўртасидаги халқаро иқтисодий муносабатлар. Бу муносабатлар минтақавий характерга эга эди. Жаҳон хўжалигининг вужудга келиши ва ривожланиши билан халқаро иқтисодий муносабатлар кенгайди ва чуқурлашиб, глобал характерга эга бўлди. Алоҳида давлатлар иқтисодиётига ёки, жаҳон хўжалигига асосланган халқаро иқтисодий муносабатлар кўпроқ уларга қарамдир. Аммо халқаро иқтисодий муносабатлар амалга ошириш жараёнида ўз қонуниятларига бўйсинувчи ҳолатга, жаҳон иқтисодиётининг мавжудлик ва ривожланиш шаклига, унинг ички механизимига айланиб боради.

Жаҳон хўжалиги нима? Замонавий жаҳон хўжалиги бу- бозор иқтисодиётининг объектив қонунларига бўйсинувчи, ўзаро боғлиқ бўлган миллий иқтисодиётлар бирлашмаси глобал иқтисодий организмдир.

Жаҳон хўжалиги ривожланишининг босқичлари. Вужудга келиш ва ривожланишда ЖХ узоқ ва қийин йўл босиб ўтди. Айрим тадқиқотчилар унинг вужудга келишини Рим империяси даврига боғлашади. Бунда улар Рим империясини ўша вақтдаги бутун жаҳон хўжалик тизими деб баҳолайдилар. Бошқа олимлар жаҳон хўжалиги фаолият кўрсата бошлаган вақтни XV-XVI асрлар, яъни буюк география кашфиётлар билан боғлайдилар. Айнан шу кашфиётлар қимматбаҳо тошлар, металлар, ширинликлар, қўл меҳнати билан халқаро савдонинг тез ривожланишига сабаб бўлди. Аммо бу даврдаги жаҳон хўжалаги чекланган бўлиб, фақат савдогарлар сармоялари ишлайдиган соҳа эди.

Замонавий жаҳон хўжалиги саноат инқилобидан кейин капитал монополия босқичга ўтиши давомида вужудга келди. XIX аср охири- XX аср бошидаги ЖХ XX асрнинг 60-90-йиллардаги ЖХдан сезиларли фарқ қилади.

XX асрдаги жаҳон хўжалиги “капитал кучига” нисбатан кўп жихатдан оддий кучга иқтисодиётга ёт бўлган мажбуриятларга асосланган эди. Бу эса уни нобарқарор қилади. Бу империялистик мамлакатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар (иккита жаҳон уришига олиб келган), шунингдек, саноати ривожланган ва ривожланаётган давлатлар ўртасидаги қарама-қаршиликлардир. XX аср ўрталарида келиб жаҳон хўжалиги икки қисмга: жаҳон капиталистик ва жаҳон социалистик хўжаликларига бўлинган эди. Жаҳон иқтисодий алоқалари тизимида жаҳон капиталистик хўжалиги устунлик қилар эди. 90-йиллар бошда халқаро савдо товар айланмасининг 10дан 9 қисими жаҳон капиталистик хўжалиги доирасида рўй беради; 80-йиллар охирида халқаро иқтисодий айрибошлаш каналлари орқали капиталистик дунё умумий ялпи маҳсулотининг бор –йўғи бешдан бир қисми сотиларди халос.

Собиқ социалистик мамлакатларда жаҳон миллий даромадининг учдан бир қисми, шу жумладан УИҒК давлатларида 4дан 1 қисми ишлаб чиқарилади.

60-йиллардан бошлаб жаҳон хўжалиги тизимига ривожланаётган давлатлар кўшилди. 70-йилларнинг ўрталарида улар орасида ЯИД – “янги индустриал давлат”, яни Жанубий-Шарқий Осиё (1-оғим Осиё йўлбарслари- Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур) ва Лотин Америка давлатлари: Бразилия, Аргентина, Мексика сезиларли даражада ажралишди.

СССР тарқалиб кетгандан кейин ва Шарқий Европада инқилобий ўзгаришлардан кейин жаҳон хўжалиги яхлит бутун организм кўринишини олди. Шаклланаётган глобал жаҳон хўжалиги бир теккис бўлмаган ҳолда, ўз ичига саноати ривожланган давлатлар, ривожланаётган давлатлар ва ўтиш шаклидаги иқтисодий тизимли давлатларнинг миллий иқтисодиётларини ўз ичига олади.

Кўплаб қарама-қаршиликлар ва турлича тенденцияларни сақлаб қолган ҳолда XXI-аср бўсағасидаги ЖХ XX-аср ўртасидаги ЖХдан солиштириб бўлмайдиган даражада кўпроқ ажралмас **интеграциялашган ва динамикдир.**

Замонавий ЖХнинг характери қанақа, унинг ўзига ҳослиги нимада, кўрсаткичлари ва ривожланиш омиллари қанақа?

XXI-аср бўсағасидаги ЖХ- бу ўз миқёсига кўра глобалдир; у тўлиқ равишда бозор иқтисодиётининг тамойиллари, халқаро меҳнат тақсимотининг объектив қонуниятларига, ишлаб чиқаришнинг байналминаллашувига асосланади.

Урушдан кейинг 10 йилликда ЖХ ривожининг етакчи тенденцияларидан бири, бу кўплаб давлатларнинг бирин-кетин ёпиқ миллий хўжаликдан ташқи бозорга юз тутган иқтисодий очик типдаги хўжаликга ўтиш ҳисобланади.

Айнан АҚШ “Очиқ савдо”, “Очиқ иқтисодиёт” деган тезислари билан чиқдилар. Бу аввало жаҳон бозорида ўз хохишларини ўтказиш учун эди. Иккинчи жаҳон уришидан ғолиб ва янада бойиб чиққан жаҳоннинг энг илғор савдо мамлакати сифатида янги иқтисодий тартиб қўлланмалари таклиф этилди. Бундай “эркин савдо” ва “очиқ иқтисодиёт” ҳукумрон иқтисодиётнинг камроў ривожланган давлатларга қарши курали, Америка корпорацияларининг тутиб бўлмас экспансиясига интилишлари эди. Бундай “очиқ” иқтисодиёт ҳақида тезис бир томонламалик, Америка экспансионизмининг манфаатларига йўналтирилганликни йўқотди ва объектив, чуқур омиллар фаолиятига асосланган жаҳон хўжалик алоқаларини байналминаллашувига маъносини ола бошлади.

Очиқ иқтисодиётни шакллантиришда давлат катта роль ўйнади. Давлат товар ва хизматлар олиб чиқишни рағбанлантириб, хорижий фирмалар олиб кооперацияларга, ташқи иқтисодий алоқалар ривожланишига ёрдамлашиб ўзига экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни рағбатлантириш функциясини олди. Чет элдан инвестициялар, технологиялар, ишчи кучи ва ахборот оўиб келишини йенгиллаштирилган мустаҳкам ҳуқуқий асос яратилди.

Мамлакатларнинг очикроқ иқтисодиётга ўтишлари трансмиллий корпорациялар (ТМК) фаолияти билан тезлашди. Янги бозорларни ўзлаштиришга интилиб, турли мамлакатларда кўплаб филиаллар, шубба корхоналари ташкил этиб, ТМК чет давлатларнинг протекционистик тўсиқларни айланиб ўтардилар ва халқаро иқтисодий айирбошлашни баналмилаллаштирдилар.

XX асрнинг иккинчи ярмида транспорт, ахборот-алоқа воситаларининг сезиларли ривожланиши ҳам миллий иқтисодиётлар очиклиги ривожланишда, аҳолихаракатчанлигининг ошишида катта рағбатлантирувчи роль ўйнади.

Аста –секин, узоқ вақт мобайнида давлатларнинг бир-биридан ажратиб турган савдо-иқтисодий, валюта-молиявий тўсиқлар олиб ташланди. Халқаро айирбошлашнинг эркинлаштирилиши миллий хўжаликларнинг ташқи шароит ва таъсирларга мослашишини йенгиллаштирди, уларнинг халқаро меҳнат тақсимотига янада фаол қўшилишига имкон яратди.

60- йиллардан бошлаб очиклик жараёнлари ўтор ривожланаётган мамлакатларга тарқала бошлади. 80- йиллар бошидан Хитой ҳам очиклик сиёсатига тарафдорлигини эълон ўилди. “Очиклик термини” дунёнинг кўплаб мамлакатлари луғатига кирди. Масалан: арабча-“инфитах”, хитойча-“кайфан”.

Шундай ўилиб “очик иқтисодиёт” тушунчасига нималар киради?

“Эркин савдо” ва “очик иқтисодиёт” тушунчаларини фарқлаш лозим. “Эркин савдо” ҳаўидаги тезис. А.Смит сиёсий иқтисодиётдан бошланади ва замонавий Америка иўтисодчиларининг кашфиёти эмас. “Очиклик термини” тушунчаси ишлаб чиқариш омиллари, ахборот, миллий валютанинг ўзаро алмашувинининг эркин ҳаракатини ўз ичига олган товарлар савдоси сифатида “эркин савдо” тезисидан кенгроў тушунчадир.

Очиқ иқтисодиётни автаркия, ўз- ўзини таъминлаш иқтисодиёти, хаддан ташўари ўз кучига суянишнинг антиподи сифатида тушуниш лозим. Очиқ иқтисодиётнинг вужудга келиши-бу жаҳон ривожланишининг объектив тенданциясидир. Очиқ иқтисодиёт тамойилларига мос равишда ҳаракат ўилиш бу-жаҳон бозори стандартларини тан олиш, унинг қонунлари асосида ҳаракат ўилишдир.

Очиқ иқтисодиёт иқтисодиётнинг яхлитлигини, жаҳон хўжалигига, жаҳон бозорига интеграциялашган ягона иқтисодий мажмуани назарда тутди. Очиқ иқтисодиёт бу турли ҳамкорликдаги тадбиркорлик шаклларида фаол фойдаланиш, эркин тадбиркорлик зоналар ташкил ўилиш, ташқи савдода давлат якка ҳокимлигини йўқотиш (кўп соҳалар бўйича), халқаро меҳнат тақсимотида давлатнинг нисбий устунликларидан самарали фойдаланишдир.

Иўтисодиётнинг энг муҳим ўлчовларидан бири маълум иқтисодий маўсадга мувофиўлик ва халқаро раўобатдошлилик доирасида (соҳа ва макроиқтисодий даржада) капитал кўйилмалар, технологиялар, ахборот оқимини рағбатлантирувчиўулай инвестицион муҳитдир. Очиқ иқтисодиёт ички бозорнинг чет эл капитали, товарлари, технологиялари, ахборотлари, ишчи кучининг оқими учун аўлга тўғри келадиган даражада очиклигини назарда тутди.

Очиқ иқтисодиётнинг афзалликлари куйидагилардир:

- ишлаб чиқариш ихтисослашуви ва коперациялашувининг чуқурлашиши;
- ресурсларни мулоҳазакорлик билан самарадорлик даражасига қараб тақсимлаш;
- халқаро иқтисодий алоқалар тизими орқали жаҳон тажрибасининг тарқалиши;
- жаҳон бозоридаги рақобат томонидан рағбатлантириладиган миллий ишлаб чиқарувчилар орасида рақобатнинг кучайиши.

Шаклланиб булган очик иқтисодиёт ва очик иқтисодиётга утиш бир хил нарса эмас. Очиқ иқтисодиёт унинг ақлга сигадиған даражада амалга ошириш механизимини

шакллантиришда давлатнинг сезиларли аралашувини талаб қилади. Хеч бир мамлакатда иқтисодиётнинг абсолют очиклиги йук.

Стихияли очиклик нафакат иқтисодий ривожланишга ёрдам бермайди, балки иқтисодий хавфсизликка хавф тугдиради. Самарадорлик, ракобатбардошлик, миллий хавфсизлик тамойиллари асосида қурилган очиклик экспорт структураси ва капитал харакати, шунингдек улар ташқи дунё билан узаро таъсирининг факат шаклига эмас, балки валюта, солик, кредит ва инвестиция сиёсатини ҳисобга олмасдан туриб тушуниб булмайди.

Очиклик микдорининг 1-даражали индикаторига экспортга импортнинг ички ялпи махсулотидаги улушини киритиш мумкин. Уларнинг комбинацияси алоҳида миллий иқтисодиётларнинг жаҳон бозори билан алоқаларининг микёси хақида тушунча беради. Шундай қилиб, экспортнинг ЯИМга муносабати экспорт квотаси сифатида аникланади:

Эк- Э/ЯИМ х 100%

Бу ерда Эк- экспорт квотаси, Э- экспорт хажми.

Агар Эк 10% булса, иқтисодиётнинг очиклиги мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Иқтисодиёт очиклигининг бошка курсаткичи импорт билан ЯИМ муносабатидан келиб чикувчи импорт квотаси курсаткичидир:

Ик к И/ЯИМ х 100%

Бу ерда ИК – импорт квотаси, И- импорт хажми.

Очикликнинг комплекс курсаткичларидан бири деб одатда ташқи савдо квотаси курсатилади:

ТС к ТС/ЯИМ х 100%,

Бу ерда ТСк-ташқи савдо квотаси, ТС – ташқи савдо оборотининг хажми.

Бу курсаткичнинг камчилиги унда капитал экспорти катталигининг ҳисобга олмаганлигишидир.

Куйида «ката саккизлик» давлатлари учун ташқи савдо квотаси курсаткичлари келтирилган:

Англия – 41,8%

Германия – 50,8%

АҚШ -17,0%

Япония – 17,8%

Мамлакат ички бозорнинг хажми, унинг иқтисодий ривожланганлик даражаси, шунингдек мамлакатнинг халқаро даражаси ва халқаро иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши даражасига таъсир қилувчи омиллардир.

Айрим иқтисодчилар куйидаги қонуниятни алоҳида таъкидлайдилар: иқтисодиёт структурасида асос сохалари (энергетика, металлургия, тоғ-кон во бош.) улуши канча куп булса, мамлакатнинг халқаро меҳнат тақсимотида иштироки, иқтисодиётнинг очиклиги шунча кам булади.

Замонавий халқаро иқтисодий муносабатлар ривожланишининг характер ива тенденциялари канак?

Интенсив давлатлараро иқтисодий алоқаларнинг ҳозирги даражаси куйидагиларни курсатади:

1. жаҳон хўжалигида халқаро меҳнат тақсимоти даражасининг чуқуригини,
2. анъанавий халқаро тайёр махсулотлар савдоси микёсларининг кенгайиши ва характерининг узгарганлигини (у куп жихатдан миллий ишлаб чиқариш жараёнларига туридан-тури хизмат қила бошлади),
3. капитал миграцияси интенсивлашганлигини,
4. илмий-техник билимлар алмашувининг тезлашганлиги, хизматлар соҳасининг ривожланганлигини,
5. ишчи қучи миграциясининг сезиларли даражада усганлиги. (Халқаро ишчи қучи миграцияси халқаро хужалик хаётини байналмиллашувининг муҳим қисми булиб қолмоқда);

б. давлатларва минтакалар иқтисоди интеграциялашуви жараёнининг тезлашиши ва кенгайишини. Саноати ривожланган давлатларнинг савдо, ишлаб чиқариш ва кредит-молия соҳасида эришилагн бирлик даражаси жаҳон хужалиги мажмуи шаклланишининг куруниши булиб хизмат килади. Унинг иштирокчилари давлат тизимининг таркибий қисми сифатида фаолият курсатадилар. Хужалик ҳаётининг байналмиллашуви тушунчаси ортида алоҳида давлатларниглобал жаҳон алоқалари бирлаштирувчи куп даражалижаҳон хужалик алоқалари тизимининг самарали ишлаши туради.

Байналмиллашув алоҳида миллий иқтисодий тизимларнинг ошиб бораётган узаро алоқа ва узаробоғлиқлигини характерлайди. XX асрда айирбошлашнинг байналмиллашуви капитал ва ишлаб чиқаришнинг байналмиллашувига айланади, ИТИ таъсирида ривожланишда сезиларли туртки олади (XX аср 50-йилларнинг урталари).

Халқаро ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси кескин ошади. Йирик миқёсидаги ихтисослашган ишлаб чиқариш учунички бозорлар доираси торлик кила бошлайди. У объектив равишда миллий чегаралардан чика бошлайди.

ИТИ таъсирида ишлаб чиқариш байналмиллашуви шундай холатни юзага келтирадики, хар қандай мамлакат учун «шахсий ишлаб чиқаришга» эга булиш фойдасиз булиб қолади. Алоҳида миллий иқтисодиётлар янада купрок жаҳон хужалигига ривожланишининг асосий тенденцияси булиб капитал, товар ва хизматларнинг ягона планетар бозорини ташқил килиш ва алоҳида давлатларни ягона жаҳон хужалиги мажмуига бирлаштиришга булган харакат хисобланади. Бу эса глобал иқтисодиёт масалаларини халқаро иқтисодиёт муносабатлар тизими мажмуи сифатида ўрганиш заруриятини келтириб чикади. Бу халқаро иқтисодий муносабатларнинг бошқача, юқоринок даражасидир.

Глобализация феноменини икки томонлама куриб чиқиш мумкин. Макроиқтисодий даражада глобализация давлатлар ва алоҳида минтакаларнинг чегараларидан ташқарида иқтисодий фаолият курсатишга булган умумий интилишлари тушунилади.

Бундай интилишларнингш курунишлари куйидагилар: либерализация, савдо ва инвестицион тусикларининг олиб ташланишиЮ эркин тадбиркорлик зоналари ташқил этиш ва х.к.

Микроиқтисодий даражада глобализация деганда корхона фаолиятининг ички бозор чегараларидан ташқарида кенгайиши тушунилади. Тадбиркорлик фаолиятининг миллатлараро ёки купмиллий йуналганлигидан фарқли равишда глобализация жаҳон бозори ёки «жаҳон учлиги» (Шим. Америка, Гарбий Европа, Япония) бозорларини узлаштиришда ягона ёндашушни тушунилади.

Қандай омиллар замонавий ХИМга сезиларли баъзида хал килувчи ахамият касб этади? Хозирги даврнинг карама-каршиликларига карамай, унинг асосий томони купрок ракиблик эмас, балки хамкорлик ва узаро келишув тенденцияси булмокда. Турли давлатлар иқтисодий ривожланиш даражасининг яқинлашуви руй бермокда. Албатта вуж уда мураккаб харакатдир.

Бу харкатга:

1. Индустириал жамиятнинг постиндустириал (информацион) жамиятга утиши;
2. Техноложик инқилоблар (1-схема);
3. Энергия хом-ашё ва озик-овқат муаммоларининг кескинлашуви;
4. Эколожик муаммолар таъсир курсатади.

1-схема

Илмий-техник инқилоб ривожланишнинг босқичлари ва ушбу босқичларга мос келувчи жамият турлари

1945й.

Автоматика билан
боғлиқ инқилоб

1974й.

Кибернетика билан
боғлиқ инқилоб

Автоматлаштириш
жамияти

Кибернетика
жамияти

2004й. Бионика билан боғлиқ инқилоб 2025й. Психонетика билан боғлиқ инқилоб 2033й. Метапсихонетика билан боғлиқ инқилоб	Оптимизация жамияти Автоном жамият Табиий жамият
---	---

Иркий, диний асосдаги иқтисодий миллатчилик алохида хавф тугдиради. Яъни, эркин ракобат асосидаги иқтисодий устунлик эмас, бир иркнинг бошқасидан устунлиги эълон қилиш билан тқисодий устунликка эришишга интилиш.

XX- асрнинг охири- XXI аср халқаро меҳнат тақсимоти, халқаро капитал ресурслар бозорида миллий иқтисодиётлар иерархиясига кетма-кетлигига асосланган Янги жаҳон ҳужалиги тизимининг шаклланиш даври ҳисобланади.

Таянч иборалар

Очиқ иқтисодиёт
Ёпиқ иқтисодиёт
Янги индустриал мамлакатлар
Жаҳон ҳўжалиги
Трансмиллий корпорациялар

Саволлар

1. Жаҳон ҳўжалиги-байналмиллашуви нима?
2. Очиқ иқтисодиёт деганда нимани тушунасиз?
3. «Халқаро меҳнат тақсимоти»- тушунчасига таъриф беринг.
4. ХИМга қандай омиллар таъсир этади.

18-мавзу Ҳозирги босқичда халқаро-иқтисодий муносабатлар

Режа:

1. Иқтисодий интеграциянинг объектив асослари ва босқичлари.
2. Иқтисодий интеграциянинг босқичи.
3. МДХ доирасидаги интеграция.

XX асрнинг иккинчи ярмида хўжалик ҳаётининг байналминаллашуви замонавий жаҳон хўжалиги ривожланишининг илғор анъанасига айланади. Жаҳон хўжалиги глобал байналминаллашувининг асосий анъаналиридан бири у ё бу давлат ёки энг ривожланган давлатлар гуруҳининг кенг таъсир зонаси вужудга келишида намоён бўлмоқда. Бу давлатлар гуруҳи жаҳон хўжалиги алоқалари океанида ўзига хос қитъалар хосил қилиб бошқа давлатларни ўз атрофида бирлаштирувчи ўзига хос интеграция марказларига айланмоқдалар.

Иқтисодий интеграция ўз навбатида, бу жараён катнашчилари давлатлар ўртасида ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашувига имкон яратмоқда. Иқтисодий интеграцияга бошловчи жараёнларни схемали тарзда қуйидаги ўзаро боғлиқ (қайта боғлиқ) занжирда тасвирлаш мумкин: ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши; - халқаро меҳнат тақсмоти - ишлаб чиқариш ва капиталнинг байналминаллашуви; Иқтисодий интеграцияга иккита омил катта таъсир кўрсатади: илмий - техника инқилоби ва трансмиллий корпорациялар.

Жаҳон хўжалигида интеграцион жараёнлар ривожланишининг тўпланган тажрибаси иқтисодий интеграция хосил бўлиши ва ривожланишининг қуйидаги тўрт босқичда ўтишига гувоҳлик беради:

1. Тариф ва бошқа чекланишларни бекор қилиш билан эркин савдо зонасини таъсис қилиш;
2. Савдо меҳнат ва капитал харакатида ягона тарифлар ўрнатиш билан божхона иттифоқи ташкил қилиш;
3. Қатнашувчи давлатлар иқтисодий сиёсатини мувофиқлаштириш билан ҳеч қандай дискриминациясиз иқтисодий иттифок;
4. Ягона иқтисодий сиёсат, умумий валюта ва давлатдан юқори турувчи тартибга солувчи органларга эга тўлиқ интеграция.

Охирги икки босқич ўзида у ёки бу интеграцион гуруҳига хос бўлган томонлар билан боғлиқ маълум кичик босқичларни жамлаш мумкин.

Минтақавий интеграция иккита даражада рўй беради. Ўз хўжалик фаолиятида интеграцион жараёнларга киришув компаниялари. Давлатнинг бир томонлама бир максадга йўналтирилган фаолияти у ёки бу давлатлар гуруҳ доирасида меҳнат ва капитални бир-бирига боғланиш интеграцион жараёнларга шароит яратганда.

Иқтисодий интеграция Ғарбий Европада тўлиқ ривожланган. Обектив иқтисодий жараёнлар билан бир каторда Ғарбий Европа интеграцияси В. Гюго,

И. Кант каби Европа сиёсий, жамоат арбоблари ва файласуфлари томонидан олға сурилган ягона Европа ғояси билан ҳам суғорилган.

Жаҳон тажрибасидан маълумки иқтисодий интеграция жараёнлари ишининг қийин кечишининг асосий сабаби, интеграцион гуруҳ борасида мамлакатнинг ўзаро алоқали замирида ётган ички зиддият ва манфаатларининг турли хил даражада эканлигидир. Интеграциянинг ягона қатъий қонунияти йўқ. Бу муайян тарихий шароитга алоҳида олинган малумот ва унинг иқтисодий ва сиёсий манфаатига боғлиқ. Буни жаҳонда мавжуд бўлган интеграция моделининг турли -туманлиги кўрсатиб турибди. Бу моделлар мамлакат минтақа ҳамда субминтақавий иқтисодий тизим такрор ички механизмни ва ривожланишининг бошқа параметрлари дифференционлашувида катта фарқ борлигини кўрсатади.

Интеграция-моҳиятига кўра давлатнинг у ёки бу даражада ҲИМ фаолиятига аралашиб, тартибга солиш жараёни хисобланади. Интеграция гуруҳи доирасида бир-бирига мослашаётган давлатларнинг ижтимоий- иқтисодий, сиёсий жихатдан ўртасидаги фарқнинг катталиги. Иқтисодий интеграциялар Ғарбий Европа мамлакатларида сиёсий-ҳуқуқий,

тармоқлар, давлатлараро ва давлатлар устидан тартибга солишнинг институционал тизимлари тасирида ўтади.

Осиё Тинч-океан минтақасида силлиқ кўринишида кечади.

Шимолий Америкада-ТМК таъсири остида вужудга келган бир неча йилдан бери амалий жихатдан расмийлашмаган.

Колок мамлакатлар-бу минтақа мамлакатларининг ўзаро иқтисодий алоқалари паст даражада. Бу муносабатларини интесификация (кучайтириш, ривожлантириш) учун шарт-шароит яратиш талаб этилади. Ушбу мамлакатларда сиёсий омилларнинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Иқтисодиёти паст даражадаги мамлакатлар иқтисодий интеграцияси олдида қуйидаги мақсадлар белгиланган:

- Иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш;
- Хўжаликларнинг кулай(оптимал)тузилмасини яратиш;
- Илгарига метрополия (хукумронлик)га тобеликни бўшаштириш;
- Халқаро меҳнат тақсимоти вазиятини ўзгартириш;

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий интеграцияси ривожини суратига бир катор омиллар салбий таъсир этади. Булар:

- Моддий базасининг кучсизлиги, инфратузилмасининг етарли даражада ривожланмаганлиги, бир хил типдаги хўжалик ва тармоқ тузилмасининг пастлиги, минтақавий кўшма лойихани амалга ошириш учун маблағ, молиявий ресурсларнинг камлиги.
- Ташки тартиб-интизом омиллари (саноати ривожланган мамлакатларнинг ташки савдо ва экспорт ишлаб чиқариши устидан ТМКлар назоратининг устунлиги)
- Сиёсий барқарорлик.

Европа иттифоқи (ЕИ)ташқил топиши ва ривожланишини янги тарихи 1951-йилдан бошланди. Шу йилнинг апрелида 6 давлат - Франция, ГФР, Италия, Белгия, Нидерландия ва Люксембург аъзо бўлиб кирган. Европа кўмир ва пўлат бирлашмаси (ЕКПБ) ҳақидаги битим имзоланди. Бу Ғарбий Европа интеграциясининг ўзига хос кириш қисми эди. Унинг ҳосил бўлиши ва ривожланишининг реал бошланиш вақти юқоридаги давлатларда 1957-йилдан Европа Иқтисодий Хамжамияти (ЕИЖ) ва атом энергияси бўйича Европа Хамжамияти (Евроатом) ҳақидаги битимлар имзоланган. Жамият таркибига ривожланиш даражаси юқори бўлган давлатлар кирган. Бу эса, кейинги 15-йил мобайнида иқтисодий ўсишнинг юқори суръатида бўлишини кўп жихатдан таъминлайди. Ғарбий Европа интеграциясининг ривожланиши 50-йиллар охиридан ҳозирги вақтгача нотекис ва қарама-қаршиликлар билан кечди. Шу билан бирга Европа Иқтисодий Хамжамияти ташқил қилишда мақсад ва вазифалар, унинг бутун фаолияти давомида етарли даражада тўлиқ ва мувоффақиятли амалга оширилди. Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишини рамзий равишда тўрт босқичга бўлиши мумкин.

- Биринчи босқич (50-йиллар охири-70-йиллар ўрталари) Хамжамият ҳаётида “Олтин аср” ҳисобланди. Унда божхона иттифоқи муддатдан олдин тузилди, ягона аграр бозор муваффақиятли яратилди, ЕИХга учта янги давлат: Буюк Британия, Дания ва Ирландия кирди. ЕИХ ёки “Умумий бозор” ни ташқил қилишнинг аниқ, мақсадлари қуйидагилар:
- Қатнашувчи давлатлар ўртасида савдода барча чекланишларни олиб ташлаш;
- Учинчи давлатлар билан савдода умумий бож таърифларини ўрнатиш;
- “Одамлар ишчи кучи, капитал, хизматлар” нинг эркин ҳаракатига тўсиқларни олиб ташлаш;
- Транспорт ва кишлок, хўжалиги соҳасида умумий сиёсат ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- Валюта иттифоқи тузиш;
- Солиқ, тизимини унификация қилиш;
- Қонунчиликни яқинлаштириш;
- Иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш тамоилларини ишлаб чиқиш.

Буларни амалга ошириш мақсадида бошқарув структураси мажмуи ЕИХ Вазирлар Кенгаши, Европа Хамжамиятлари комиссияси, Европа кенгаши, Европа Суди, Европа парламенти ташқил қилинди. Ўзининг биринчи вазифаси қилиб ЕИХга, аъзо давлатлар товарлар, капитал, хизматлар ва ишчи кучининг умумий бозорини ташқил қилиш вазифасини

кўйди. Бунинг учун божхона иттифоқи тузилди. Айнан божхона иттифоқи ЕИХ, иттифоқи доирасида:

- Қатнашувчи давлатлар ўзаро савдосида савдо чекланишлари йўқотилди;
- Учинчи давлатларга нисбатан ягона божхона таърифи ўрнатилди;
- Капитал, кредитлар, пул кўчирмаларининг эркин ҳаракатига эришилди;
- Ишчи кучи миграцияси эркинлиги ва турар жой танлаш эркинлиги таъминланди.

Бу чоралар саноат интеграциясининг тезлашишига имкон берди. Бир вақтда компесацион йиғимлар ва кишлоқ хўжалиги фонди орқали аграр интеграциясини амалга оширишга ҳаракат қилинди. ЕИ аграр сиёсати ЕИга аъзо давлатларнинг умумий бозорнинг шаклланиши ЕИХ, давлатлари миллий монополияларининг трансмиллийга айланиш жараёнини тезлаштирди, шерик давлатлар иқтисодиётига киришига имкон яратади. ЕИХ ривожланиши Хамжамият аъзо давлатларининг ёпик, миллий хўжалиқдан ташқи бозорга юзланган очик типдаги иқтисодиётига интинсив ўтишни билдиради.

- Иккинчи босқич (70-йиллар ўрталари 80-йиллар ўрталари) ЕИ тарихга асосан турғунлик даври сифатида кирди. Бу даврда ЕИ аъзо давлатлари Европа валюта ҳамкорлиги дастури, ташқи сиёсий консултациялар механизмини қабул қилишига мувофиқ бўлсаларда, Ғарбий Европа Иттифоқи иқтисоди интеграциясининг жиддий инқирозга олиб келди. Бу инқироз Евросклероз номини олди. 70-80-йилларининг бошида ЕИ давлатлари ўртасида ривожланишидаги фарқ ўсди. 1981-йил ЕИга Грециянинг билан бу анъана янада ёркинрок бўлди, чунки бу давлат иқтисодиёти жуда паст даражада эди;

Учинчи босқич (80-йилларнинг 2-ярми 90-йилларнинг боши) хамжамият таркибининг янада кенгайиш босқичи. 1986-йилда Испания ва Португалиянинг қўшилиши давлатлар ўртасидаги диспропорциянинг кучнайишига олиб келди. ЕИХга аъзо бўлган вақтда Португалияда киши бошига тўғри келадиган даромад ЕИХдаги ўртача даромаднинг тахминан ярмига, Испанияда эса $3/4$ қисмига тўғри келарди. Янги қатнашчи давлатларда тахминан бешдан бир киши ЕИХда эса ўн учдан бир киши кишлоқ хўжалигида ишдарди. Айнан шу давр Ғарбий Европа интеграцияси ривожланишидаги авваламбор Ягона Европа акти (ЕЯ)нинг қабул қилиниши билан боғлиқ бўлган янги туртки билан характерланади.

ЯЕАда Хамжамият қатнашчи давлатларининг умумий мақсади Европа иттифоқи хамжамият қатнашчиларининг сиёсий альянсини намоён қилувчи юқори даражадаги иқтисодий, валюта-молия, гуманитар ҳамкорликни ташқи сиёсатни, хавфсизликни таъминлашни кўзда тутувчи бирлашма тузишни тасдиқлайди. ЕЯнинг Марказий ҳолати шундаки, унда ЕИХ, аъзолари ягона хўжалиқ организмини ташкил қиладиган ягона иқтисодий ҳудуд қайд қилинди. ЕЯнинг қабул қилиниши билан Хамжамият аъзо - давлатларининг микро - ва макроиқтисодиёт, сиёсат ва ҳуқуқ, фан ва экология, минтақавий ривожланиш, ижтимоий муносабалар соҳасидаги интеграцион жараёнлар кучайди.

- Тўртинчи босқич (90-йилларнинг ўрталари - XXI аср боши). Ягона Европа Актида мувофиқ, 1993-йил 1-январдан бошлаб Хамжамият чегаралари ичида ишлаб чиқариш воситаларининг эркин ҳаракати киритилди. Амалда хамжамият доирасида ягона иқтисодий ҳудуд вужудга келди. Бу ЕИнинг иқтисодий интеграциясининг сифат жиҳатдан янги босқичга кирганини англатади.

Маастрихт Битими (1992-йил феврал)га мувофиқ, 1994-йил 1-январдан ЕИХ Европа Иттифоқига айланди ва унинг аъзолари 15 тага этди. ЕИнинг доирасида тўлиқ ягона ички бозорининг тузилишни амалга оширилди. Кейинги интеграцион ҳамкорликнинг мақсадлари эълон қилинди. Улар ўз ичига ягона валюта ЕВРОни эмиссия қилиш ҳуқуқига эга ягона Европа банкни тузиш, ички чегараларсиз ягона Ғарбий Европа ҳудудини ташкил қилишни олади. Ҳозирда 26та давлат аъзо.

ЕИ хужумкор ривожланиши бу жараёнда қарама-қаршиликлар ва қийинчиликлар мавжуд эмаслигини билдирмайди. Юқорида ЕИга янги аъзолар кириши муносабати билан юзага келган давлатлараро давлат ичидаги диспропорциялар қайд қилинган эди. ЕИ мумкин бўлган янги кенгайиши билан ҳам сезилар муаммолар пайдо бўлди: ЕИга киришни Туркия, Малта ва Кипр кутмоқда. ЕИ ичида ҳам хаммаси “бир текисда” эмас. Энг катта қийинчиликлар Европа валюта тизимини шакллантириш давомида намоён бўлди. 1992-йилдаги 7% га

Британия Фунт Стерлинги ва Италия Лираси девалвацияси оқибатида рўй берди ЕВТ инқирози Буюк Британия ва Италияни автоматик тарзда ЕВТдан чиқариб ташлади. Валюта Иттифоқини шакллантириш унга қарши меъзонларига эришиш қийинчиликлар билан бирга борди. Талаб қилинадиган алмашув курси инфляциянинг даражаси, фоиз ставкалари даражаси, бюджет дефицити ва давлат қарзига фақат Люксембург жавоб беради. ЕИ аъзолари орасида Иттифокни кенгайтириш, интеграцияни чуқурлаштириш йўли ҳақидаги қарама-қаршиликлар мавжуд. Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси фақат чегаралари билан чекланмайди: 60-йиллар бошидан бошлаб Европа эркин савдо ассоциацияси мавжуд (ЕЭСА). ЕЭСА ЕИдан фаркли равишда давлат усти функцияларига давлатлараро мувофиқлаштирувчи институтларга эга эмас. ЕЭСА аъзо -давлатлари (80-йилларда улар 7 та эди; бу давлатлар ўртасидаги божсиз савдо товар чиқарилган жойга қараб ишлаб чиқилган мураккаб қоида тизимига асосланади. Ягона божхона таърифи йўқлиги сабабли ЕЭСА ичида божсиз савдо эркинлиги фақат аъзо давлатлар ишлаб чиқарган товарлар учун мавжуд. ЕЭСАга киривучи давлатлар ва улар ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг юқори даражада ривожланганлигига қарамадан, ЕЭСАга тўлақонли интеграцион гуруҳига айланмайди. ЕИХ/ЕИ учун яъни, янги аъзолар етказиб берувчи бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда ЕЭСAnинг кўпгина аъзолари уни Шаркий ва Ғарбий Европа ўртасида истикболли эркин савдо зонаси сифатда қарамақдалар.

Америка минтақаси Жанубий Америка мамлакатлари денгиз қирғоқлари зонасида жойлашганлиги билан ажралиб туради. Минтақавий ички савдо унга ривожланмаган, минтақа иқтисодиёти асосан бир хил товарларни ишлаб чиқариши ва экспорт қилишига йўналтирилган. Бу мамлакатларда бир мамлакатда йўқ маҳсулотни иккинчиси томанидан тўлдирилиб туруш, таъминлаш имкониятлари етарли эмас, бу мамлакатлар ўртасида транспорт коммуникациялари яхши ривож топмаганлиги оқибатидир, шарт-шароитининг табиий омиллари (тўлиқ ҳудудларнинг кўплиги, экватор ўрмонзорлари, ер рельефи турли туманлиги) минтақавий интеграцион жараёнлар ривожига жиддий тўсик бўлиб туради.

Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси ривожланишининг мувофаккияти жаҳоннинг ривожланаётган минтақалари эътиборни жалб қилади. Лотин Америкасида, Африкада ва Осиёда ўттиздан ортиқ эркин савдо зоналари, божхона ёки иқтисодий иттифоқлар юзага келган. Сезиларли, ривожланаётган интеграцион жараён Шимолий Америка эркин савдо зонаси - НАФТАни ташкил қилиш ва фаолият кўрсатиш жараёни бўлади. АКШ билан Канада ўртасидаги иқтисодий интеграция ва уларнинг Ғарбий Европадаги шериклар билан ҳамкорлиги АКШни қониктирмай кўйди. Натижада, Шимолий Америкадаги интеграцион жараёнларе икки давлат доирасидан чиқиб кетди, 1994-йил 1-январда кучга кирган Шимолий Америка савдо зонаси ҳақидаги шартнома имзоланди. НАФТАга АКШ ва Канададан ташқари Мексика ҳам кўшилди. Блок ҳудуди 400млн. аҳоли кучли иқтисодий салоҳиятига эга ҳудудни қамраб олади. Бу давлатлар томонидан ишлаб чиқариладиган товар ва хизматлар 7 трл. Долларни ташкил қилади. Улар улушига жаҳон савдоси умумий ҳажмининг 20% га яқини тўғри келади.

Шартноманинг асосий ҳолатлари қуйидагиларни ўз ичига олади.

- АКШ, Канада ва Мексика ўзаро савдо қиладиган товарларга нисбатан божларни бекор қилиш;
- Шимолий Америка бозорини ўз товарларини Мексика орқали АКШга экспорт қилиш йўли билан Америка божларини тўламасликка ҳаракат қилувчи Осиё ва Европа компаниялари экспансиясидан ҳимоя қилиш;
- Мексикада банк ва суғурта ишида Америка ва Канада компаниялари капитал кўйилмалари ва рақобатларга бўлган тақиқларни олиб ташлаш; -Атроф-муҳитни ҳимоялаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишучун 3 томонлама гуруҳлар ташкил қилиш. Беш йил мобайнида АКШ Мексикадан импорт қилинадиган маҳсулотлар турнинг учдан икки қисми учун импорт таърифларни бекор қилди.

Имзоланган келишувлардан энг кўп фойдани савдо блоке истеъмолчилари олади, чунки рақобатнинг кучайиши ва таърифларнинг пасайтирилиши натижасида кенг товарлар доирасида нархлар пасаяди. Америка саноатчилари фойда олишади, чунки арзон ишчи кучи оқими кучаяди. Кафолатланган даромаднинг ўсиши Америка иқтисодиётининг, электроника компьютер таъминоти, қурилиш метериаллари, автомобил эҳтиёт қисмларини ишлаб чиқариш

ва бошка соҳаларда қутилмоқда. Айни пайтда, шакар, ситрус мевалари, қишки сабзавотлар етиштирувчи Америка фермерлари зарар кўрадилар. Мексикага келганда, у НАФТА ёрдамида ўз иқтисодий ўсиши суръатларини ошироқчи тахминан ЯИМнинг 1.6% - 2.6% йиллик ўсиши. Натижада, Мексика иқтисодиётини ислох қилиш ва саноати ривожланган давлат каторига қўшилиш муддатини ярим асрдан 10-15 йилга қискартириши мумкин. НАФТАдан энг кам фойдани олдинга Канада олади. Унинг иқтисодиёти АКШники билан чамбарчас боғлиқ, Мексиканики билан жуда кам. Аммо, НАФТА ривожланиб бориши билан Канада интеграцион жараёнга янада кўпроқ қўшилиши ва кенгаётган бозордан дивидентлар олади. НАФТА фаолиятининг биринчи икки йилида экспорт хажмининг ошириш хисобига қўшимча иш ўринлари ҳосил бўлишига бўлган умид оқланмади. Бундан ташқари, АКШнинг Мексика билан савдодаги ижобий салдоси йўқолиб, 1995-йилда дефицит пайдо бўлди. Умуман олганда, НАФТА ташкил қилувчиларнинг режасига кўра, тўлақонли шимолий Америка бозори 2010-йилда ташкил қилиниши мумкин. Хозирдаёқ, Америка иқтисодчилари Аляскадан Оловли Ерғач чўзилган панамерика савдо блоки тузишни моделаштироқдалар, интеграцион жараёнлар Жанубий Америкада ҳам фаоллашмоқда. Ўз даврида (60-йиллар бошида) бу ерда “еркин савдо зонаси”ни яратиш, сўнгра Марказий Америка умумий бозори - МАУБни ташкил қилиш режалаштирилган эди. Бирок, сиёсий ва иқтисодий инкироз бу режаларни амалга оширишга имкон бермади.

90-йиллар ўрталарида интеграцион жараёнлар 1991-йилда Аргентина, Бразилия, Уругвай (кейинроқ қўшилган) ўртгасида тузилган ва 1995-йил 1-январда қўрилган “МЕРКОСУР” савдо пакети тузиш орқали фаоллашди. Бу пакет умумий аҳолиси 200 млн. Кишидан кўп бўлган ва умумий ЯИМси 550млрд. Доллар бобўлган давлатлар бирлаштирувчи янги йирик минтақавий савдо - иқтисодий блок тузилишига олиб келиши керак.

МЕРКОСУР гуруҳи тузилиши натижасида тўрт давлат ўзаро савдосининг 90% ҳар бир таърифли тўсиклардан озод қилинади, учинчи давлатлардан импортга эса, умумий таъриф структураси ва божхона қоидалари қиртилиди.

Минтақада савдо кўрсатаётган савдо ташкилотлари:

- Шимолий Америка эркин савдо ассоциацияси-НАФТА 1994-йил ўз ичига учта давлатни олади. АКШ, Канада, Мехико
- Лотин Америка эркин савдо ассоциацияси-ЛАА 1960-йил Лотин Америка эркин савдо ассоциацияси ЛАЕТ 1980-йил 11 давлатни ўз ичига олади.
- Анд гуруҳи 1969-йил 5 мамлакатни: Боливия, Винисуелла, Колумбия, Перу, Эквадор.
- Кариб ҳамжамияти ва Кариб умумбозори (КАРИКОМ) 1973-йил, 14 та давлат
- Марказий Америка умумбозори 5 та мамлакат: Гватемала, Гандурас, Коста-Рика, Никарагуа, Салвадор.
- Жанубий Конус мамлакатлари умум бозори (МИРКАСУР) 1991-йил 4 та мамлакат, Аргентина, Бразилия, Парагвай, Уругвай, Осиё Тинч океани минтақаси. Бу минтақа дунё хўжалиги мамлакатларининг жадал ривожланаётган зонасига қиради, Мамлакат миллий иқтисодиётида ривожланиш суръатининг юқори даражадалиги, юқори технология тармоқлари ривожланиш даражаси устунлиги, ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг юқори сифатлилиги, рақобатбардошлилиги, осийликларнинг бирдамлик аъналарини сақлаб қолган. Минтақавий интеграциянинг учта асосий йўналиши АСЕАН базаси ва доирасида ишлаб чиқарилган.

1-йўналиши ўзаро савдо-сотик таърифларини пасайтириб бориш орқали эркин савдо мақоми зонасини яратишни кўзда тутган. Бу табиий ресурслардан унумли фойдаланишга олиб келади. Ички тармоқлараро савдони эркинлаштириши (Либерализация), алоҳида катигорияли товарлар учун таърифкацияни босқичма-босқич пасайтириб бориш ёки бекор қилишга асосланиб олиб борилади. Сингапур шу концепсияга амал қилади.

2-йўналиши Бу бозор институционал йўналиши бўлиб, мамлакатларо тартибга солиб туришнинг баъзи бир шакллари қўллаши савдони эркинлаштириш либерализациялашни ораллатиб ўтказиш, қўшиб олиб борилиши ҳарактерланади. Интеграцияни ривожлантиришнинг бу йўли индустрия-саноат мақсадига мувофиқ тартибга солиш

тарafdорлиги томонидан таклиф этилган. Бу концепция минтақа бўйича саноат соҳасида ҳамкорлик қилишга асосланган бўлиб, АСЕАНга аъзо ривожланиш даражадаги келишиб олган ривожланиш режасига мувофиқ ҳамкорликда ишлаб чиқилган лойиҳалари амалга оширилишини, бунда мамурий ва сиёсий йўл-йўрик билан қўллаб-қувватлаб туриш кўзда тутилган. Бу концепсия Индонезияда ишлаб чиқилган.

3-йўналиш Хўжалик юритишнинг миқёсидаги айрим лойиҳаларини амалга оширишнинг тавсия этади. Бу йўналиш доираси соф спекторга алоҳида эътибор қаратилган, кўп миллатли йирик компанияларини ўсиши учун қулай шарт-шароитлар яритиб бериш кўзда тутилган. Бу минтақавий интеграцияларни жорий этишда аниқ ва равшан назарий ёндошув режасининг йўлигидан далолат беради. Бу минтақа иқтисодий ривожланиш суръатининг юқорилиги, бир томондан, чет элнинг инвестицион ва инновацион таъсири остида бўлса иккинчи томондан Осиё мамлакатларида хом-ашё ва ишчи кучининг кўплигида бўлади. Миллий иқтисодиётни ривожлантиришга ёрдам берувчи бу экстенсив омилларини ривожлантиришининг ички интенсив омилларини қидириб топишга ҳаракат қилмоқда. Бу минтақавий интеграциялашни янада ривожлантиришга ёрдам беради.

Ўз минтақаларида интеграцион жараёнларини ривожлантиришга Африка давлатлари ҳам интиломоқда.

Африка минтақаси бу минтақа мамлакатлари кўп жиҳатлари табиий иқлими, тарихий, иқтисодий ва сиёсий ривожланиши билан ажралиб туради. Бу минтақа давлатлари жаҳон хўжалигидаги энг кам тараққий қилган давлатлар мамлакатлар қаторида туради. Бу минтақа доирасида интеграция жараёнига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. XX асрнинг 60-йилларида интеграциялаш бошланган эди. 1960 -йилдан кейин минтақада кенг камровли интеграцияни ривожлантириш мақсадида 40 дан ортиқ халқаро иқтисодий ва молиявий йўналишдаги ташкилотлар тузилди.

Дастлаб асосий дарёлар (Сенегал, Ганбиа, Катера) ва бошқаларнинг табиий ресурсларини ўзлаштиришга шунингдек алоҳида монокултура (ўрмонлари, какао, шоли гуруч ва бошқаларга) қаратилган эди. Интеграция жараёнларининг ривожига товарлар оқимининг бозорга келиб тушишидан тортиб сотиб бўлинишигача назорат қилиб турувчи ТМҚлар салбий таъсир кўрсатади.

- Фарбий Африка мамлакатлари иқтисодий ҳамжамияти (ЭКОВАРС) 1976-йил 16 та мамлакат аъзо

- Шаркий ва Жанубий Африка умумбозори (КОМЕСА) 1994-йил 20 тк давлат.

1989-йилда, Африка қитъасининг шимолий қисмида Жазоир, Ливия, Мавритания, Марокко ва Тунис иштирокида Араб Мағриби Иттифоқи ташкил қилинган. Бу иттифок, ҳақидаги шартнома минтақавий интеграция даражасида кенг миқёсида иқтисодий ҳамкорликни назоратда тутди. Аммо, Шимолий Африка ҳудуди бешта миллий чегаралардан ёпик, бир-биридан ажралган бозорлардан иборат.

Бошқа Африка давлатларининг иқтисодий интеграцияга интилиши ривожланган, амалда бир-бири билан иқтисодий алоқалари бўлмаган давлатларнинг Африканинг ярим субминтақаларида ички бозорининг эҳтйёжларини кондиришга йўналтирилган саноатни ривожлантириш учун шароит яратишга ҳаракатни англатади. Иқтисодий ва божхона иттифокларини ташкил этиб Африка давлатлари мувофиқлаштирилган сиёсат асосида ўзаро иқтисодий алоқаларни ривожлантиришни режалаштирилган эди. Натижада, алоҳида мамлакатларда иқтисодиётни модернизациялаш базаси сифатида катта сифимли ички бозорлар ташкил қилиш мўлжалланган. Интеграция ривожланишининг муқобил йўли, кўп ҳолда “ўз кучлари билан” ривожланишга эришиш йўли сифатида қараларди. “ ўз кучлари билан” концепцияси иқтисодиёт структурасини қайта қуриш авалло маҳаллий ресурслар, ички ривожланиш омилларини сафарбар қилиш ҳисобига эришиш мумкинлигини кўзда тутди. Бу ғоя Африка бирлиги ташкилотининг 2025-йилга келиб Африка иқтисодий ҳамжамиятини тузиш режасида ҳам бор. Африка интеграцион жараёнларининг амалиёти, Африка давлатлари раҳбарлари томонидан эълон қилинган чуқурлашган ҳамкорлик мақсадларининг амалга ошириш имкониятлари асосан бу мақсад ва ваифалар фақат яхши ният бўлиб қолаётганлигини кўрсатади. Камбағал ва ривожланмаган давлатларнинг ананавий шаклдаги иқтисодий ҳамкорлиги “камбағаллик доирасидан” чиқишга олиб келмайди, сезиларли бир ривожланишни

таминлайди. Шу билан бирга, Африка умумий бозори ғояси, уни ташкил қилишдаги мувофақиятчиликларга қарамасдан ҳамон қитъада машхурдир.

- Жанубий Африка тараққиёти ҳамжамияти (САЛҚ) 1992й 11та давлат.

Муस्ताқил давлатлар ҳамдўстлиги доирасидаги интеграция 1993-йил Иқтисодий иттифок тузиш ҳақида шартнома имзоланди.

Шартномада интеграциянинг узок муддатга мўлжалланган мақсадлар ўз ифодасини топади. Шартномага кўра товарлар, хужжатлар капитал ишчи кучларнинг умумбозорини ташкил этиш босқичма-босқич амалга ошириш белгиланади, эркин савдо зонасини яратиш, божхона, тўловлар ва валюта биржасига ўтиш. Бу муаммони ҳал этиш жамоа ташкилоти бўлиш давлатлараро иқтисодий комететига топширилди. Умуман МДХ доирасидаги интеграция амалий кўринишда эмас, фақат қоғоздагина қайд этилган.

МДХ даги мавжуд муаммо ва қийинчиликлар

- ижтимоий иқтисодий ривожланиш даражасининг, иқсодий стратегияси хар хиллиги;
- давлатлар бошидан кечираётган ижтимоий-иқтисодий инқирознинг давомийлиги;
- ўтказилаётган ислохатлар йўналишлари суръатларидаги катта фарқлар;
- давлатлар миллатлараро зиддиятлар тартибга солилмаганлиги;
- ягона илмий техника мақомининг йўқлиги;
- инфратузилмани заиф ривожланганлиги;
- божхона ва транспорт таърифида миллий тизим бир - бирдан фарқ қилиши.

2001 йил 15 июн саммитида Қозоғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия, Тожикистон, Ўзбекистон бошликлари Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ) тузилиш ҳақидаги декларацияни терроризм, спаратизм ва экстреметизм қарши курашиш конвенциясини имзоладилар.

1. Иқтисодий интеграциянинг объектив асослари ва босқичлари нимадан иборат?
2. Ғарбий Европа иқтисодий интеграцияси ривожланишининг ўзига ҳос томонларини изоҳлаб беринг?
3. НАФТА нинг аҳамияти?